

Бонитирлеу жөніндегі нұсқаулықтарды бекіту туралы

Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2014 жылғы 10 қазандағы № 3-3/517 бұйрығы. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2014 жылы 23 қазанда № 9818 тіркелді.

Ескерту. Бұйрықтың тақырыбы жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

"Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабының 4 тармақшасына сәйкес **БҰЙЫРАМЫН:**

Ескерту. Кіріспе жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1. Қоса беріліп отырған:

осы бұйрыққа 1-қосымшаға сәйкес өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды;

осы бұйрыққа 2-қосымшаға сәйкес өнімділіктің етті бағытындағы ірі қара малды;

осы бұйрыққа 3-қосымшаға сәйкес биязы жүнді қой тұқымдарын;

осы бұйрыққа 4-қосымшаға сәйкес биязылау жүнді қой тұқымдарын;

осы бұйрыққа 5-қосымшаға сәйкес өнімділіктің етті-майлы бағытындағы қойларды;

осы бұйрыққа 6-қосымшаға сәйкес қаракөл қойларын;

осы бұйрыққа 7-қосымшаға сәйкес түбітті, сүтті және жүнді ешкілерді;

осы бұйрыққа 8-қосымшаға сәйкес шошқаларды;

осы бұйрыққа 9-қосымшаға сәйкес өнімділік бағытындағы жылқыларды;

осы бұйрыққа 9-1-қосымшаға сәйкес жылқылардың зауыттық тұқымдарын;

осы бұйрыққа 10-қосымшаға сәйкес түйелерді;

осы бұйрыққа 11-қосымшаға сәйкес құстарды;

осы бұйрыққа 12-қосымшаға сәйкес түйеқұстарды;

осы бұйрыққа 13-қосымшаға сәйкес иттердің үйлік-ұлттық тұқымдарын (тазы, төбет);

осы бұйрыққа 14-қосымшаға сәйкес маралдарды және теңбіл бұғыларды;

осы бұйрыққа 15-қосымшаға сәйкес араларды;

осы бұйрыққа 16-қосымшаға сәйкес торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды;

осы бұйрыққа 17-қосымшаға сәйкес қояндарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулықтар бекітілсін.

Ескерту. 1-тармақ жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

2. Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі Мал шаруашылығы өнімдерін өндіру және қайта өңдеу департаменті заңнамада белгіленген тәртіппен осы бұйрықтың Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінде мемлекеттік тіркелуін және бұқаралық ақпарат құралдарында ресми жариялануын қамтамасыз етсін.

3. Осы бұйрықтың орындалуын бақылау Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің Жауапты хатшысына (А.Қ. Евниев) жүктелсін.

4. Осы бұйрық алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі.

Министр

А. Мамытбеков

Қазақстан Республикасы
Ауыл шаруашылығы министрінің
2014 жылғы 10 қазандағы
№ 3-3/517 бұйрығына
1-қосымша

Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының (бұдан әрі – Заң) 13-бабының 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малға бонитирлеу жүргізу тәртібін айқындайды.

2. Сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

2-тарау. Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды бонитирлеу жүргізу тәртібі

3. Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды (бұдан әрі – ІҚМ) жыл бойы бонитирлейді:

- 1) бұқаларды жылына бір рет;
- 2) сиырларды сауын маусымы аяқталғаннан кейін;
- 3) қашарлар мен асыл тұқымды бұқашықтарды алты айлық жастан бастап.

Бонитирлеу нәтижелері бойынша 1 қарашадағы жай-күй бойынша есеп жасалады.

4. ІҚМ бонитирлеу кезінде жануарларды тиісті сынып бере отырып, шаруашылыққа пайдалы белгілер кешені (тұқымдылығы, өнімділік сапалары, сыртқы тұрпаттық-бітімдік ерекшеліктері) бойынша бағалау жүргізіледі.

Бонитирлеу алдында:

- 1) жануарлардың жеке нөмірлерін тексеру, нақтылау және қалпына келтіру;
- 2) жануарлардың салмағын өлшеу (таңертең азықтандырылғанға дейін);
- 3) асыл тұқымдық есепке алу жазбаларын нақтылау.

5. Бонитер-сыныптаушы жануарларды бонитирлеу туралы деректерді селекциялық және асыл тұқымдық жұмыстың ақпараттық қорына (бұдан әрі – САТЖАҚ) енгізеді.

1-параграф. Тұқымдылықты айқындау

6. ІҚМ тұқымдылығы жануарды қарап-тексеріп, тұқым типінің көрінімділігі анықталып, зоотехникалық және асыл тұқымдық есепке алу негізінде анықталады. Тұқымдылығы бойынша таза тұқымды және будандастырылған жануарлардың топтары бөлінеді.

7. Таза тұқымды ІҚМ-ға мыналар жатады:

- 1) таза тұқымдылығы тиісті құжаттармен расталатын бір тұқымның ата-енелерінен алынған жануарлар;
- 2) осы Нұсқаулыққа 1-қосымшаға сәйкес ірі қара малдың туыстас (генотипі бойынша жақын) сүтті және сүтті-етті тұқымдарының тізбесіне сәйкес туыстас (генотипі бойынша жақын) тұқымдардың таза тұқымды ата-енелерін шағылыстыру нәтижесінде алынған жануарлар. Тұқымда әкесінің қанының 75 пайыздан астам үлесі болған кезде оған әкенің тұқымы, өзге жағдайларда – енесінің тұқымы беріледі;
- 3) тұқымның біреуінің қанының үлесі кемінде 93,75 пайыз болған кезде туыс емес тұқымдарды шағылыстыру нәтижесінде алынған жануарлар;
- 4) екі және одан көп туыс емес тұқымдардың қатысуымен жаңа тұқым жасау процесі нәтижесінде жасалатын тұқымға тән жануарлар.

8. Осы Нұсқаулықтың 7-тармағында көрсетілмеген ІҚМ будандарға жатады.

9. Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малдың тұқымдық дәрежесі осы Нұсқаулыққа 2-қосымшаға сәйкес шағылыстыру кезінде жануарлардың тұқымдылық дәрежесін айқындай отырып анықталады.

2-параграф. Сиырлардың сүт өнімділігі көрсеткіштерін айқындау

10. Сиырларды сүт өнімділігі бойынша бағалау сауылған сүтті есепке алу, сауын маусымының 305 (үш жүз бес) күнінде немесе қысқартылған (кемінде 240 (екі жүз қырық) күн) аяқталған сауын маусымында сүттегі майдың мөлшері (пайыз (бұдан әрі–%)) негізінде жүргізіледі.

11. Бұзаулаған күннен кейінгі бірінші күн сауын маусымының басы, ал соңғы сауылған күн немесе бір рет сауылатын бірінші күн сауын маусымының соңғы күні болып саналады.

12. Сиырларды бақылап сауу шаруашылықта ай сайын, суалған сиырлар мен бұзаулағаннан кейінгі 4-күнгі кешке дейін жаңа бұзаулаған сиырларды қоспағанда, бір үй-жайда күтіп-бағылатын барлық жануарларда бір мезгілде бір тәулік ішінде жүргізіледі.

13. Таңертең сиырларды сауу сеансы сиырларды бақылап сауу жүргізілген күн болып саналады.

14. Сиырларды жоспарлы бақылап сауу жүргізілмей қалған кезде олардың өнімділік деңгейін есептеу үшін алдыңғы және кейінгі бақылап сауудың орташа арифметикалық көрсеткіші пайдаланылады.

15. Сынау зертханасы сүт сынамаларының үлгілерін қабылдайды және химиялық талдау жүргізеді.

16. Бақылап сауу нәтижелері және сүттің химиялық құрамы автоматтандырылған жұмыс орны-зертханалар арқылы САТЖАҚ-ға енгізіледі.

17. Бақылау тәулігінде сиырдан алынған сүттің мөлшері 0,1 кг-ға дейінгі дәлдікпен біртіндеп алынған барлық сүтті қосу арқылы анықталады.

18. Сауын маусымындағы сүт майының мөлшері арналған сүт майының мөлшері (кг) сүттегі бір пайыздық май бойынша көрсеткішті 100-ге бөлу арқылы анықталады.

19. Сиырлардың сүт өнімділігі бойынша тұқым стандарттарын Заңның 1-бабы 41-тармағына сәйкес республикалық палата бекітеді.

3-параграф. Жануарларды сырт бітімі-конституциялық ерекшеліктері бойынша бағалау

20. Тұқымдық бұқалардың сырт бітімі мен конституциясын бағалау жыл сайын бес жасқа дейін, сиырларда – бірінші және үшінші сауын маусымының екінші және үшінші айларында жүргізіледі. Егер жануар сырт бітімі мен конституциясы бойынша көрсетілген жасында бағаланбаса, онда оны кезекті бонитирлеу кезінде бағалайды.

21. Жануарларды сырт бітімі мен конституциясы бойынша бағалау кезінде жекелеген бөліктердің өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малдың қалаулы типіне, сиырларда – желіннің мөлшеріне, оның пішіні мен машинамен саууға жарамдылығына, бұқаларда – жыныстық диморфизмнің көрінетіндігіне, белі мен артқы аяқтарының беріктігіне ерекше назар аударылады. Бұқалардың дене бітімін бағалау 30 балдық шәкіл бойынша, сиырлардың – 10 балдық шәкіл бойынша жүргізіледі. Жануарлардың сырт бітімі мен конституциясын бағалау осы Нұсқаулыққа 3-қосымшаға сәйкес сырт бітімі мен конституциясы бойынша балдық бағалау төмендетілетін өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малдың дене бітіміндегі кемшіліктерін көрсете отырып, толықтырылады.

22. Төлді сырт бітімі мен конституциясы бойынша бағалау 20-балдық шәкіл бойынша жүргізіледі. Тұқымы және жынысы өте жақсы көрінген, қалыпты түрде дамыған және өскен, кеудесі өте жақсы жетілген (кең, жалпақ), арқасы, белі, құйымшағы түзу, жамбасы жақсы жетілген, аяқтары дұрыс қойылған және сүйектері мықты, артық дамымаған және ірі емес жануар 20 балмен бағаланады.

4-параграф. Шаруашылыққа пайдалы белгілер кешені бойынша жануарлар сыныбын айқындау

23. Бонитирлеу кезінде жануарлардың сыныбын айқындау:

тұқымдық бұқаларды – дамуы (тірідей салмағы), сырт бітімі мен конституциясы, генотипі (шығу тегі және ұрпағының сапасы);

сиырларды – сүт өнімділігі (сүттегі майдың мөлшері), дамуы (тірідей салмағы – сауын маусымының екінші-үшінші айында айқындалады), сырт бітімі мен конституциясы, генотипі (шығу тегі);

төлді – генотипі (шыққан тегі); сырт-сипаты және даму (тірідей салмағы) белгілері бойынша жүргізіледі.

Белгілер кешені бойынша бағалау нәтижесінде ІҚМ мынадай сыныптар беріледі:

1) тұқымдық бұқаларға және асыл тұқымды бұқашықтарға – элита рекорд, элита және бірінші сынып;

2) сиырлар және қашарларға – элита рекорд, элита және бірінші және екінші сынып.

Көрсетілген сыныптардың белгілеріне сай келмейтін жануарлар сыныптық еместерге жатады.

5-параграф. Белгілер кешені бойынша тұқымдық бұқалар сыныбын анықтау

24. Белгілер кешені бойынша тұқымдық бұқаның сыныбы осы Нұсқаулыққа 4-қосымшаға сәйкес тұқымдық бұқаларды белгілер кешені бойынша бағалау шәкілі бойынша белгіленеді, бұл ретте асыл тұқымды бұқашықтар мен тұқымдық бұқалардың тірідей салмағы бойынша тұқым стандарттарын Заңның 1-бабы 41-тармағына сәйкес республикалық палата бекітеді.

25. Алынған балдар қосындысына сәйкес тұқымдық бұқаларға мынадай кешенді сынып беріледі:

85-100 – элита-рекорд;

75-84 – элита;

65-74 – бірінші сынып.

26. Кешенді сынып қалыпты жыныстық белсенділігі бар, ал ұрығының сапасы (эякулят көлемі, концентрациясы, өмір сүру деңгейі, мұздатуға жарамдылығы,

ұрықтандыру қабілеті) МемСТ 26030 "Өсімді молайту құралдары. Бұқалардың мұздатылған спермалары. Техникалық шарттар" мемлекетаралық стандартының талаптарына сәйкес келетін тұқымдық бұқаларға беріледі.

27. Кейінгі жылдары ата-енелердің сыныбы және оның ұрпақтарының сапасы бойынша бағалау нәтижелері өзгерген кезде тұқымдық бұқаның сыныбы жоғарылауы мүмкін.

6-параграф. Сиырлар сыныбын белгілер кешені бойынша анықтау

28. Сиырдың сыныбы белгілер кешені бойынша алынған балдар көрсеткішіне сәйкес 100 (жүз) балдық шәкіл бойынша белгіленеді, оның ішінде:

1) сүт өнімділігі – осы Нұсқаулыққа 5-қосымшада көрсетілген сиырларды сүт өнімділігі белгілер кешені бойынша бағалау шәкіліне сәйкес барлығы 65 (алпыс бес) балдан аспайды;

2) сырт бітімі және конституциясы - осы Нұсқаулыққа 6-қосымшада көрсетілген сиырларды сырт бітімі және конституциясы белгілер кешені бойынша бағалау шәкіліне сәйкес барлығы 10 (он) балдан аспайды;

3) дамуы (тірідей салмағы) – осы Нұсқаулыққа 7-қосымшада көрсетілген сиырларды дамуы және тірідей салмағы белгілер кешені бойынша бағалау шәкіліне сәйкес барлығы 5 (бес) балдан аспайды, бұл ретте асыл тұқымды қашарлардың, қысырлардың және сиырлардың тірідей салмағы бойынша тұқым стандартын Заңның 1-бабы 41-тармағына сәйкес республикалық палата бекітеді.

4) осы Нұсқаулыққа 8-қосымшада көрсетілген сиырларды тұқым стандартының пайызында майдың артық болуы белгілер кешені бойынша бағалау шәкіліне сәйкес сүттің майлылығы тұқым стандартының % - 10 (он) балдан аспауы тиіс;

5) фенотип (шығу тегі) – осы Нұсқаулыққа 9-қосымшада көрсетілген, сиырларды генотип белгілер кешені бойынша бағалау шәкіліне сәйкес барлығы 10 (он) балдан аспайды.

29. Балдар көрсеткіштерінің нәтижелері бойынша сиырларға мынадай кешенді сыныптар беріледі:

85-100 – элита-рекорд;

75-84 – элита;

65-74 – бірінші сынып;

55-64 – екінші сынып.

30. Сүттегі ақуыз мөлшері бойынша бағаланатын сиырлар тұқым стандартының талаптарынан асып кеткен жағдайда қосымша мынадай балл алады:

0,3 % және одан жоғары – 4 балл;

0,2 %-ға – 3 балл;

0,1 %-ға – 2 балл.

31. Қосымша алынған балдар белгілер кешені бойынша сыныбын айқындау кезінде қорытынды бағаға енгізіледі (100 балл шегінде).

32. Элита-рекорд сыныбына сүттегі май мөлшері тұқым стандартынан төмен емес, алдыңғы сауын кезіндегі өнімділік деңгейі (алғашқы үшеуі) тұқым стандартынан төмен емес сиырлар жатады.

33. Алғаш бұзаулаған қашарларды сауын маусымы аяқталысымен сүт майының мөлшері бойынша, ал екінші төлдеген және одан үлкен сиырларды неғұрлым жоғары сыныпқа жатқызуға мүмкіндік беретін сауын маусымы бойынша бағалайды. Сауын маусымы аяқталмаған алғаш бұзаулаған қашарлар жас төлді бонитирлеу шәкілі бойынша бағаланады.

7-параграф. Жас төлдер сыныбын белгілер кешені бойынша айқындау

34. Жас төлдердің белгілер кешені бойынша сыныбы осы Нұсқаулыққа 10-қосымшада көрсетілген жас төлді белгілер кешені бойынша бағалау шәкіліне сәйкес 100 (жүз) балдық шәкілмен белгіленеді.

35. Алынған балдардың қосындысы осы Нұсқаулыққа 11-қосымшаға сәйкес белгілер кешені бойынша жас төлдің сыныбын анықтайды.

8-параграф. Жануарлардың мақсатын айқындау

36. Жануарлардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, белгілер кешені бойынша ІҚМ бағалау нәтижелері негізінде олардың мақсаты айқындалады және мынадай топтарға бөлінеді:

- 1) асыл тұқымдық ядро;
- 2) селекциялық топ.

37. Асыл тұқымдық ядродан алынған сиырлардан өз табындарының өсімін молайтатын қашарлар алынады, селекциялық топтағы сиырлардан өсімді молайтатын бұқалар өсіріледі. Өндірістік топ – асыл тұқымдық ядроға енгізілмеген сиырлар.

38. Бонитирлеу нәтижелері бойынша табыннан шығарылатын жануарлар анықталады.

9-параграф. Бонитирлеу материалдарын талдау және асыл тұқымдық жұмысты жақсарту жөніндегі іс-шаралар

39. Ірі қара малды бонитирлеу деректері бойынша жиынтық ведомость және мынадай мәселелерді талдай отырып, есеп жасалады:

- 1) бонитирленген ірі қара малдың саны және оны тұқымдылығы, сыныбы, пайдалану мақсаты, генетикалық топтары бойынша бөлу;
- 2) табынның және асыл тұқымдық ядро сиырларының тірідей салмағы, конституциясы және сырт бітімі, сүттілігі, жас төлдерінің өсуі бойынша сипаттамасы;

3) қашарлардың алғаш ұрықталған кездегі жасы және тірідей салмағы;

4) өткізілген асыл тұқымды жас төлдің сыныптылығы.

Бонитирлеу нәтижелері бойынша жануардың асыл тұқымдылық және өнімділік сапаларын жақсартуды ескере отырып, жұптау жоспары жасалынады. Жұптарды іріктеу кезінде өткен шағылыстырудың нәтижелері және дарақтар арасындағы туыстық дәрежесі ескеріледі.

40. Бонитирлеу материалдарының негізінде толықтырушы жас төлдерді және асыл тұқымды малдарды сатып алу есебінен табындарды жасақтау жоспары жасалады. Бұқашықтарды өз өнімділігі бойынша және бұқаларды ұрпағының сапасы бойынша бағалаудың келесі жылға арналған жоспары әзірленеді. Ветеринариялық іс-шараларды өткізу жоспары жасалады.

Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
1-қосымша

Ірі қара малдың туыстас (генотипі бойынша жақын) сүтті және сүтті-етті тұқымдарының тізбесі

№	Тұқым	Туыстас (генотипке жақын) тұқым
1	Айршир	Швед ред., норвегиялық қызыл, қызыл дат
2	Алатау	Қоңыр швицкая, Кострома
3	Әулиеата	Қара және түрлі - түсті, Гольштейн қара және түрлі-түсті
4	Джерси	-
5	Қызыл дала	Ағылшын, қызыл дат, швед ред., норвегиялық қызыл
6	Қызыл түсті және түрлері	Гольштейннің қызыл түсті
7	Симментал	Монбельярд қызыл-түрлі - түсті, Гольштейн қызыл-түрлі-түсті костюм
8	Қара және түрлі-түсті және түрлері	Гольштейннің қара және түрлі-түсті

Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
2-қосымша

Шағылыстыру кезінде жануарлардың тұқымдылық дәрежесін анықтау

Енесінің тұқымдылығы	Әкесінің тұқымдылығы			

	II	III	IV	таза тұқымдылар
жақсартылған	I буын	I буын	I буын	I буын
I буын	I буын	II буын	II буын	II буын
II буын	II буын	II буын	III буын	III буын
III буын	II буын	III буын	IV буын	IV ұрпақ немесе таза тұқымдылар
II ұрпақ	III буын	IV буын	IV буын	таза тұқымдылар
таза тұқымдылар	III буын	IV буын	таза тұқымдылар	таза тұқымдылар

Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 3-қосымша

Сырт бітімі мен конституциясы бойынша балдық бағалау төмендетілетін өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малдың дене бітіміндегі кемшіліктері

№№	Жалпы даму және бөліктері	Кемшіліктер тізімі
21	Жалпы көрінісі және дамуы	Жалпы жетілмегендік: сүйек бітімі ірі немесе қобыраңқы нәзік, бұлшық еті бос немесе осал дамыған, дене бітімі тепе-тең емес және тұқым типіне сәйкес емес
22	Сырт бітімінің бөліктері:	
	Басы, мойны	Басы денесімен тепе-тең емес, ауыр немесе қобыраңқы: сиыр "бұқа басты" және бұқа "сиыр басты", мойныны қысқа, терісі қалың қатпарланған немесе бұлшық еттері әлсіз
	Кеудесі	Кеудесі қысаң, жалпақ емес, жаурыны ойқы, қабырғалары бір біріне жақын орналасқан, қабырға сүйектері жіңішке, қысқа, соңғы қабырғаның терісі қалың, созылмалы емес
	Шоқтығы, арқасы және белі	Қосарланған немесе үшкір, арқасы жіңішке, қысқа, салбыраған немесе бүкір, белі тар, салбыраған немесе шатыр тәрізді
	Денесінің ортаңғы бөлігі	Сиырларда және бұқаларда осал дамыған, бұқаларда қарыны салбыраған
	Арты	Қысқа, салбыраған, шатыр тәрізді, бөксесі сүйір
		Желіні шағын салпы, май басып кеткен, бөліктерінің дамуы бір

33	Желіні және жыныс органдары	келкі емес, жанасып тұрған, қалыпсыз дамыған және қосымша емшектері бар, сүт тамырлары нашар көрінеді, желіннің терісі қалың, желіннің терісі қалың, бұқаларда жұмалағы нашар жетілген және кішірейген
44	Аяқтары	Алдыңғы аяқтары тірсектерінде жақын орналасқан немесе екі жаққа жайылған, артқы аяқтарының қою тұрысы – шораяқты, О – тәрізді, Х – тәрізді, қылыш сияқты
55	Тұяқтары	Сүйір, тік қойылған, жалпақ, тұяқ мүйізі болбыр

Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
4-қосымша

Тұқымдық бұқаларды белгілер кешені бойынша бағалау шәкілі

Белгілері	Балдар
1-тарау. Сырт бітімі және конституциясы, барлығы аспайды, оның ішінде:	30
1-параграф. Жалпы көрінісі, оның ішінде барлығы аспайды:	9
1) дене бітімінің пропорционалдығы	1 - 3
2) бұлшық еті	1 - 3
3) сүйек бітімі	1 - 3
2-параграф. Сырт бітімі бөліктері, барлығы аспайды	21
1) бас және мойын	1 - 3
2) кеуде	1 - 3
3) шоқтық, арқасы және белі	1 - 3
4) денесінің ортаңғы бөлігі	1 - 3
5) арты	1 - 3
6) аяқ-қолдары	1 - 3
7) тұяқтары	1 - 3
2-тарау. Дамуы (тірідей салмағы), барлығы аспайды	10
тұқым стандарты	10
тұқым стандартының 95-99%	5
3-тарау. Генотип, барлығы аспайды	60
1) енесінің сыныбы	
элита-рекорд	25
элита	20
I-сынып	15

2) енесінің сүтіндегі май мөлшері (%), тұқымдық үлгіден жоғары	
0,3 және одан да жоғары	5
0,2 -ге	3
0,1 -ге	1
3) әкесінің сыныбы:	
элита-рекорд	30
элита	20
Балдар қосындысы	100

Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 5-қосымша

Сиырларды сүт өнімділігі белгілер кешені бойынша бағалау шәкілі

Тұқым стандартынан пайызбен сүт өнімділігінің (сүт майының мөлшері) деңгейі	Балдар
60 - 69	35
70 - 79	38
80 - 89	41
90 - 99	44
100 - 109	47
110 - 119	50
120 - 129	53
130 - 139	56
140 - 149	59
150 - 159	62
160 және жоғары	65

Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 6-қосымша

Сиырларды сырт бітімі және конституциясы белгілер кешені бойынша бағалау шәкілі

Белгілері	Балдар
1. Жалпы түрі және дамуы (дене бітімінің тепе-теңдігі, конституциясының мықтылығы, типтің көрінімділігі, кеудесінің жалпақтығы, жамбасы мен құйымшағының жетілуі)	3
2. Желіні (көлемі, сүт безділігі, желіннің алдыңғы және артқы бөліктерінің жетілуі, денеге бекітілуі, емшектерінің мөлшері және орналасуы, желіннің орналасу биіктігі)	5

3. Алдыңғы және артқы аяқтары (алдыңғы және артқы аяқтарының қойылғаны және мықтылығы, тұяқтарының пішіні және қаттылығы)	2
---	---

Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
7-қосымша

Сиырларды дамуы және тірідей салмағы белгілер кешені бойынша бағалау шәкілі

Белгілері	Балдар
1. Тұқым стандарты және одан жоғары	5
2. Тұқым стандартының 95-99%	3

Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
8-қосымша

Сиырларды майдың пайызбен тұқым стандартынан артуы белгілер кешені бойынша бағалау шәкілі

Майдың пайызбен тұқым стандартынан артуы	Балдар
0,3	10
0,2	7
0,1	5

Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
9-қосымша

Сиырларды белгілер кешені, генотипі бойынша бағалау шәкілі

Белгілері	Балдар
1. Енесінің сыныбы	
элита-рекорд	5
элита	4
I-сынып	3
II-сынып	-
2. Әкесінің сыныбы	
элита-рекорд	5
элита	4
I -сынып	3
Жиыны (А+б+в+г + д) балдар қосындысы	100

Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы

Жас төлді белгілер кешені бойынша бағалау шәкілі

Белгілері	Балдар	
	бұқашықтар	қашарлар
1-тарау. Генотип (шығу тегі) - барлығы 50 балдан жоғары емес оның ішінде:		
1) енесінің сыныбы		
элита-рекорд		
элита	20	20
I -сынып	15	15
II -сынып	10	10
2) сүттегі майдың мөлшері (%)	-	5
енесінің тұқым стандартынан жоғары:	5	5
0,3 және одан да көп	3	3
0,2	1	1
0,1	25	25
3) әке сыныбы:	20	20
элита-рекорд	-	15
элита	20	20
I- сынып	15	15
2-тарау. Сырт бітімі (барлығы 20 баллдан жоғары емес)	12	12
өте жақсы	30	30
жақсы	20	20
қанағаттанарлық	15	15
3-тарау. Дамуы (тірідей салмағы)– барлығы 30 баллдан жоғары емес	100	100
тұқым стандарты		
Тұқым стандартының 95-99%		
Тұқым стандартының 90-94%		
Балдар қосындысы		

Өнімділіктің сүтті және сүтті-етті бағыттарындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
11-қосымша

Белгілер кешені бойынша жас төлдің сыныбын анықтау

Сынып	Бұқашықар	Қашарлар
элита-рекорд	85 - 100	85 - 100
элита	75 - 84	75 - 84
I -сынып	65 - 74	

II - сынып	-	65 - 74 55 - 64
------------	---	--------------------

Қазақстан Республикасы
Ауыл шаруашылығы министрінің
2014 жылғы 10 қазандағы
№ 3-3/517 бұйрығына
2-қосымша

Өнімділіктің етті бағытындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Өнімділіктің етті бағытындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының (бұдан әрі – Заң) 13-бабының 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және өнімділіктің етті бағытындағы ірі қара малға бонитирлеу жүргізу тәртібін айқындайды.

2. Етті бағыттағы ірі қара малды бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

2-тарау. Өнімділіктің етті бағытындағы ірі қара малға бонитирлеу жүргізу тәртібі

3. Өнімділіктің етті бағытындағы ірі қара малды бонитирлеу жыл сайын барлық шаруашылықтарда, олардың меншік және шаруашылық нысандарына қарамастан, тамыздан қазанға дейін (жануарлардың аймағы мен жай-күйіне байланысты) жүргізіледі. Асыл тұқымды жануар мәртебесі бар өнімділіктің етті бағытындағы ірі қара мал бонитирленуі тиіс .

Асыл тұқымды жануар мәртебесі жоқ ірі қара малдың иелері бонитирлеу жүргізуге құқығы бар және өз қалауы бойынша оны жүргізу үшін бонитерлерді (сыныптаушыларды) шақыра алады.

Алты айға дейінгі төлдер, бордақыдағы жануарлар, өгіздер және піштірілген жануарлар бонитирлеуге жатпайды.

4. Ірі қара малдың иелері бонитирлеуді өткізер алдында мынадай дайындық іс-шаралары өткізіледі:

1) жануарлардың жоғалған түгендеу нөмірлерін тексеру, нақтылау және қалпына келтіру;

2) жануарларды түгендеу нөмірлерінің деректерін асыл тұқымды жануардың жеке карточкаларындағы және (немесе) ауыл шаруашылығы жануарының карточкасындағы жазбалармен салыстыру.

5. Бонитерлер (сыныптаушылар) электрондық цифрлық қолтаңба қойылған бонитерлеу жөніндегі толық ведомостер мен жиынтық есептерді республикалық палаталарға және селекциялық және асыл тұқымдық жұмыстың ақпараттық базасына (1 карашадағы жай-күй бойынша) ұсынады.

1-параграф. Тұқымды айқындау

6. Жануарлардың тұқымдылығын бонитер (сыныптаушы) асыл тұқымды жануардың жеке карточкасында және (немесе) селекциялық процеске тартылған ауыл шаруашылығы жануарының карточкасында көрсетілген оның ата-енесінің тұқымдық тиесілілігі және олардың тұқымдылығы туралы деректер негізінде айқындайды.

Тұқымдылығы (қаны) бойынша таза тұқымдылар және будандар топтары бөлінеді.

Таза тұқымды жануарларға:

1) бір тұқымның таза тұқымды ата-енелерін шағылыстырудан;

2) құрамында екі тұқымның біреуінің қаны кемінде 75 пайыз (бұдан әрі – %) болғанда, туыстас, тұқымдарының генотипі бойынша жақын екі жануарды шағылыстырудан;

3) бір тұқымның қан үлесі кемінде 93,75 % болатын туыс емес тұқымдарды шағылыстырудан;

4) екі және одан да көп туыс емес тұқымдардың қатысуымен жаңа тұқым жасаудан алынған жануарлар жатады.

Шағылыстыру кезінде жануарлардың тұқымдылық дәрежесі осы Нұсқаулықтың 1-қосымшасына сәйкес анықталады.

2-параграф . Өнімділікті анықтау

7. Сиырлардың сүттілігі алты айлық төлдің тірідей салмағы бойынша бағаланады. Жас сиырлардың сүттілігін бағалау кезінде ең аз талаптар бірінші бұзаулағанда 10 %, екінші бұзаулағанда 5%-ға төмендейді.

8. Үш және одан да көп бұзаулаған сиырлардың сүттілігі ең жоғары тірідей салмағы алты айлық бұзау туылған кездегі деректер бойынша бағаланады.

3-параграф. Сырт бітімі-конституциялық ерекшеліктері бойынша бағалау

9. Сиырлар конституциясы және сырт бітімі бойынша 3, 4 және 5 жасында, бұқалар бес жасқа дейін жыл сайын бағаланады.

Сиырларды сырт бітімі-конституциялық ерекшеліктері бойынша бағалау кезінде тұқым типінің көрінімділігіне және дене бітімінің үйлесімділігіне ерекше назар аударылады.

10. Бұқаларды бағалау осы Нұсқаулыққа 2-қосымшаға сәйкес тұқымдық бұқалардың сырт бітімі және конституциясын бағалау шәкілі бойынша жүргізіледі,

сиырлар осы Нұсқаулыққа 3-қосымшаға сәйкес сиырлардың конституциясы сырт және бітімін бағалау шәкілі бойынша бағаланады.

Сырт бітімі және конституциясын бағалау кезінде осы Нұсқаулыққа 4-қосымшаға сәйкес балдық баға төмендететін конституциясы және сырт бітімінің кемшіліктері ескеріледі. Балдық бағалаудан басқа, шығыңқы бөліктер, сондай-ақ негізгі кемістері және сырт бітімінің кемшіліктері атап өтіледі.

11. Жас төлдің дене бітімі жалпы түрі және дамуы бойынша 5 балдық шәкілді қолдана отырып, өте жақсы-5, жақсы – 4, қанағаттанарлық – 3, қанағаттанарлықсыз – 2 болып бағаланады. Бағаны жарты балл қосу арқылы нақтылауға жол беріледі (4, 5; 3, 5)

12. Тұқымы мен жынысы жақсы көрінетін, жақсы жетілген және өскен, кеуде жақсы дамыған (кең, жалпақ), арқасы, белі, сегізкөзі түзу, жамбасы жақсы дамыған, аяғы дұрыс орналасқан және сүйектері аса ірі емес, бірақ мықты жануарлар "өте жақсы" деген баға алады.

4-параграф. Тұқымдық бұқалар сыныбын анықтау

13. Тұқымдық бұқалардың сыныбы осы Нұсқаулыққа 5-қосымшаға сай тұқымдық бұқаларды белгілер кешені бойынша бағалау шәкіліне сәйкес мынадай көрсеткіштер кешені бойынша анықталады: тірідей салмағы, сырт бітімі және конституциясы, ұрпақтарының сапасы және өз өнімділігі бойынша бағалау, тұқымдылығы және шығу тегі (генотипі).

14. Элита-рекорд сыныбына тірідей салмағы элита және одан жоғары сыныптардың талаптарына сәйкес келетін, тұқымдылығы IV ұрпақтан төмен емес, ал жаңадан шығарылған тұқымдарының тұқымдылығы III ұрпақтан төмен емес тұқымдық бұқалар жатқызылады. Сырт бітіміне берілетін ең төменгі балл 90-нан төмен болмайды.

15. Элита сыныбына тірідей салмағы I сыныптан төмен емес, тұқымдылығы IV ұрпақтан төмен емес, ал жаңадан шығарылған тұқымдар үшін III ұрпақтан төмен емес тұқымдық бұқалар жатқызылады.

16. Тұқымдық бұқаларды өсімді молайтуға пайдалануға олардың әкесі бойынша шығу тегінің дұрыстығы анықталғаннан және 1-санаттағы асыл тұқымды мәртебе алынғаннан кейін, сондай-ақ өз өнімділігі бойынша бағалаудан (сынақтардан) және/немесе ұрпақтарының сапасы бойынша бағалаудан өткеннен кейін жол беріледі.

5-параграф. Сиырлардың сыныбын анықтау

17. Сиырлардың сыныбы өсімді молайту қабілетін ескере отырып (жыл сайын төл әкеледі, әкелмейді) осы Нұсқаулықтың 6-қосымшасында көрсетілген сиырларды

белгілер кешені бойынша бағалау шәкіліне сәйкес мынадай көрсеткіштер кешені бойынша анықталады: тірідей салмағы, сырт бітімі және конституциясы, сүттілігі, тұқымдылығы және шығу тегі (генотип).

18. Бонитирлеу кезеңінде төлдері алты айлық жасқа жетпеген алғаш бұзаулаған сиырлардың кешенді сыныбы осы Нұсқаулыққа 7-қосымшаға сәйкес жас төлдерді белгілер кешені бойынша бағалау шәкілі бойынша айқындалады.

Бұқалар мен сиырлардың тірідей салмағы бойынша тұқым стандартын Заңның 1-бабы 41-тармағына сәйкес республикалық палата бекітеді.

19. Элита-рекорд кешенді сыныбына тірідей салмағы мен сүттілігі элита сыныбы талаптарынан төмен емес, дене бітімінде айқын кемістігі жоқ, IV буыннан төмен емес, ал жаңадан шығарылған тұқымдар үшін жыл сайын ұрпақ беретін III буыннан төмен емес сиырлар жатады.

20. Элита сыныбына тірідей салмағы мен сүттілігі I сыныптың талаптарынан төмен емес, дене бітімінде айқын кемістігі жоқ, III буыннан төмен емес, ал жаңадан шығарылған тұқымдар үшін жыл сайын ұрпақ беретін II буыннан төмен емес сиырлар жатады.

21. Егер сиыр бір рет бұзауламаса, онда оның кешенді белгілер бойынша бағалау бір сыныпқа төмендетіледі.

22. Екі және одан да көп рет бұзауламаса сиырлардың кешенді сыныбын ең төменгі деңгейге дейін түсіріп, одан кейін жарамсыз етеді.

6-параграф. Жас төлдердің сыныбын анықтау

23. Жас төлді 6 (алты) айлық жастан бастап бонитирлейді.

Жас төлдің сыныбы тірідей салмағы, конституциясы және сырт бітімі, тұқымдылығы және шығу тегі (генотипі), бұқашықтарды өз өнімділігі бойынша бағалау белгілері кешені бойынша белгіленеді.

Белгілер кешені бойынша тұқым стандартын Заңның 1-бабы 41-тармағына сәйкес республикалық палата бекітеді.

24. Элита-рекорд пен элитаның кешенді сыныптарына сырт бітімі және конституциясы жағынан сәйкесінше 4,5 (төрт бүтін оннан бес) және 4 балдан төмен емес, ал тірідей салмағы бойынша I-сыныптың талаптарынан төмен емес жас төлдер жатады.

25. Кешенді I және II-сыныпқа сырт бітімі және конституциясы жағынан кемінде 3,5 (үш бүтін оннан бес) және 3,0 (үш бүтін оннан нөл) балы бар, тірідей салмағы II-сыныптың талаптарынан төмен емес жас төлдер жатады.

26. Жаңа тұқымдарды, типтерді шығару немесе будандастырылған табындарды жинақтау кезінде II-сынып талаптарынан 10%-ға және I сыныптың талаптарынан 5%-ға төмен тірідей салмағы бар қашарлар егер басқа белгілері бойынша I-сыныптың және одан жоғары талаптарға сәйкес болса II-сыныпқа жатқызылады. элита және

элита-рекорд сыныбыныңтаза тұқымды бұқалары мен II буыннан төмен емес сыныпқа жатпайтын сиырлардан алынған қашарларды егер салмағы мен сырт бітімі бойынша I сынып және одан жоғары талаптарға сәйкес келсе екінші сынып деп бағалауға болады,

7-параграф. Белгілер кешені бойынша сыныпты анықтау

27. Белгілер кешені бойынша бағалау кезінде жануарлар мынадай сыныптарға жатқызылады: элита-рекорд, элита, I-сынып, II-сынып, сыныптық емес. Кешенді сыныпты анықтайтын қажетті деректер болмаған кезде жануарлар сыныптар бойынша бөлінбегендерге жатқызылады.

28. Тұқымдық бұқалар, сиырлар және жас төлдер сыныбын белгілер кешені алынған балдар қосындысына сәйкес шәкіл бойынша белгіленеді: элита-рекорд – 81 балл және одан жоғары; элита – 71-80 балл; I сынып– 81-70 балл; II сынып – 51-60 балл; сыныптан тыс – 50 балл және одан аз.

29. Тұқымдық бұқалардың тірідей салмағы бойынша тұқым стандартын Заңның 1-бабы 41-тармағына сәйкес республикалық палата бекітеді.

8-параграф. Жануарлардың мақсатын айқындау

30. Малды белгілер кешені бойынша бағалау нәтижелері негізінде жануарлардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, олардың мақсатын айқындайды және мынадай топтарға бөледі:

асыл тұқымдық ядро – сиырлардың жалпы санының 50-60% құрайтын табынның ең жақсы бөлігі;

асыл тұқымды ядроға кіретін селекциялық – топ жалпы аналық малдың 18-20%.

31. Асыл тұқымдық ядроға сиырлардан өз табындарының өсімін молайту үшін қашарлар алынады, селекциялық топтағы сиырлардан өсімді молайтатын бұқалар өсіріледі. Асыл тұқымды топ – асыл тұқымдық ядроға кіргізілмеген сиырлар.

32. Осы сиырлардан шыққан ең жақсы асыл тұқымды жас төл шаруашылықта өткізіледі, ал асыл тұқымды құндылығы жоқ жас төл бордақыланғаннан кейін етке тапсырылады.

33. Бонитирлеу нәтижелері бойынша табыннан шығарылатын жануарлар анықталады.

9-параграф. Бағалау материалдарын талдау және асыл тұқымдық жұмысты жақсарту жөніндегі іс-шаралар

34. Малды бонитирлеу деректері бойынша жиынтық ведомость және мына мәселелерді талдай отырып, есеп жасалады:

1) қайта бонитирленген малдың саны және оны тұқымдылығы, сыныптары, мақсаты және генетикалық топтары бойынша бөлу;

2) асыл тұқымдық ядродағы табынның және жеке сиырлардың сипаттамалары тірідей салмағы, сырт бітімі және конституциясы, сүттілігі, жас төлдің дамуы бойынша сипаттамалары;

3) алғашқы ұрықтандыру кезіндегі қашарлардың жасы мен тірідей салмағы;

4) өткізілген асыл тұқымды жас төлдің сыныптылығы.

Бонитирлеу нәтижелері бойынша жануарлардың асыл тұқымды және өнімділік қасиеттерін жақсартуды ескере отырып, іріктеу жоспары жасалады. Жұптарды таңдау кезінде алдыңғы жұптасудың нәтижелері және дарақтар арасындағы туыстық ескеріледі.

35. Бонитирлеу материалдарының негізінде жас төлді өсіру және асыл тұқымды мал сатып алу есебінен табынды толықтыру жоспарлары әзірленеді. Келесі жылға бұқаларды өз өнімділігі бойынша және бұқаларды ұрпақтарының сапасы бойынша бағалау жоспары әзірленеді. Ветеринариялық іс-шараларды өткізу жоспары жасалады.

Өнімділіктің етті
бағытындағы ірі қара
малды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
1-қосымша

Шағылыстыру кезінде жануарлардың тұқымдылық дәрежесін анықтау

Енесінің тұқымдылығы	Әкесінің тұқымдылығы			
	II	III	IV	таза қанды
тұқымсыз	I ұрпақ	I ұрпақ	I ұрпақ	I ұрпақ
I ұрпақ	I ұрпақ	II ұрпақ	II ұрпақ	II ұрпақ
II ұрпақ	II ұрпақ	II ұрпақ	III ұрпақ	III ұрпақ
III ұрпақ	II ұрпақ	III ұрпақ	IV ұрпақ	IV ұрпақ немесе таза қанды*
IV ұрпақ	III ұрпақ	IV ұрпақ	IV ұрпақ	таза қанды
таза қанды	III ұрпақ	IV ұрпақ	таза қанды	таза қанды

Өнімділіктің етті
бағытындағы ірі қара
малды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
2-қосымша

Тұқымдық бұқалардың сырт бітімі және конституциясын бағалау шәкілі

Жануардың сырт бітімінің бөліктері және жалпы дамуы	Жоғары балмен бағалау үшін қойылатын талаптар	Бағалау		
		негізгі балдар	коэффициент	Жалпы балл
Жалпы түрі,	Пропорционалды дене бітімі, кең			

тұқым типінің дамуы және көрінімділігі	және дөңгелек денесі, тұқымның ет түрі жақсы анықталған.	5	4	20
	Бұлшық еттері жақсы дамыған, күшті, бірақ сүйегі ірі емес	5	2	10
II. Сырт бітімі бөліктері: Басы, мойны	Басы тұқымға тән , Мойыны жақсы бұлшықетті	5	1	5
Кеудес	Кең, жалпақ және дөңгелек, Жауырын асты шыңқыр емес; жақсы дамыған, кең , төсі алға шығыңқы	5	2	10
шоқтығы, арқасы, белі	Кең етті, жоғарғы жағы тегіс; арқасы мен белі жалпақ, ұзын, бұлшықеттері жақсы дамыған	5	3	15
Құйымшағы	Тегіс, жалпақ және ұзын, бұлшықеттері жақсы жетілген; құйрығы дұрыс жетілген	5	3	15
Саны	Бұлшықеті шабыс буынына дейін төмендеп жақсы дамыған; санның ішкі жағы етті; шабы денесінің төменгі жағында орналасқан	5	2	10
Аяқтары	Дұрыс қойылған, тұяқтары мықты	5	3	15
	Барлығы:			100

Өнімділіктің етті бағытындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 3-қосымша

Сиырлардың конституциясы мен сырт бітімін бағалау шәкілі

Көрсеткіш	Жоғары балмен бағалауға қойылатын талаптар	Ең жоғары балл	Коэффициент	Балдар қосындысы
	Пропорционалды дене бітімі, жалпақ			

Жалпы түрі, бұлшықеттің дамуы және дене бөліктері	және денесі жұмыр, бұлшықеттері жақсы дамыған, мықты сүйегі ірі емес. Сырт бітімінде кемістік жоқ	5	3	15
Желіні	Пішіні дұрыс, жеткілікті дамыған,	5	2	10
Аяқтары	Дұрыс қойылған, сау, тұяқтары мықты	5	1	5

Өнімділіктің етті бағытындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 4-қосымша

Балдық баға төмендететін конституциясы және сырт бітімінің кемшіліктері

Жануардың дене бітімінің бөліктері және жалпы дамуы	Кемшіліктер тізімі
1. Жалпы дамуы	Дамымаған, дене бітімі үйлесімді емес, сүйегі ірі і немесе нәзік, аяқтары ұзын (тұқымға тән емес), бұлшықеттері нашар дамыған, денесі жіңішке, жұмалағы дамымаған, тұқымның типі нашар көрінеді.
2. Дене бітімі бөліктері:	
1) Басы және мойыны	Басы ауыр, ірі, тұқымға тән емес; Мойыны жіңішке, күрт біткен.
2) Кеудесі	жалпақ емес, жіңішке, жауырын асты шұңқыр, бұлшықеттері нашар дамыған, кеудесі көрінбейді.
3) Шоқтығы, арқасы, белі	шоқтығы жіңішке, үшкір; арқасы мен белі жіңішке, бұлшық еттері нашар дамыған; арқасы салбыраңқы немесе дөңкиген, белі салбыраңқы (жұмсақ).
4) Саны	саны және аяқтарының ішкі жағы бұлшықеттері нашар дамыған.
5) Құйымшағы	Қысқа, салбыраған, шатыр тәрізд, бұлшықеттері нашар дамыған ; құйрығы жоғары немесе тым төмен орналасқан.
6) Желіні	Жеткілікті дамымаған, пішіні дұрыс емес.
7) Аяқтары	Дұрыс қойылмаған, артқы аяқтары қылыш тәріздес, алдыңғы және артқы буындарда жақын орналасқан (х тәріздес), тұяқтары әлсіз.

Өнімділіктің етті бағытындағы ірі қара малды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 5-қосымша

Тұқымдық бұқаларды белгілер кешені бойынша бағалау шәкілі

Белгілері	Балл
1) тірідей салмағы, сыныбы: элита-рекорд	35
элита	30
I сынып	25
2) сырт бітімі және конституциясы, сыныбы:	
100 балдық шәкіл бойынша	
элита-рекорд 90 және одан жоғары	20
элита 85	15
I сынып 80	10
3) өз өнімділігі бойынша бағалау, сыныбы:	
элита-рекорд	10
элита	5
I сынып	2
4) генотип (барлығы-35 балл):	
оның ішінде:	
- ұрпағының сапасы бойынша бағалау (селекциялық индексі 100 және одан жоғары болған кезде)	
элита-рекорд	10
элита	8
I сынып	7
Тұқымдылығы: таза тұқымды	10
II ұрпақ	8
III ұрпақ	7
енесінің сыныбы: элита-рекорд	5
Элита	4
I сынып	3
әкесінің, сыныбы: элита-рекорд	5
Элита	4
I сынып	3
Ұрпағының сапасы бойынша әкесін бағалау, сыныбы:	
элита-рекорд	5
Элита	4
I сынып	3
Балдар қосындысы	100

Тұқымаралық шағылыстыру әдісімен жаңа тұқымдарды, типтерді, желілерді бағалау кезінде III, IV ұрпақтардың будандары таза тұқымды жануарларға теңестіріледі, яғни 10 балл белгіленеді.

Өнімділіктің етті
бағытындағы ірі қара
малды бонитирлеу

Сыырларды белгілер кешені бойынша бағалау шәкілі

Белгілері		Балл	
1) сүттілігі, сыныбы: элита-рекорд		35	
элита		30	
I сынып		25	
II сынып		23	
2) тірідей салмағы, сыныбы: элита-рекорд		25	
элита		20	
I сынып		15	
II сынып		12	
3) сырт бітімі және конституциясы, сыныбы:			
30-балл бойынша шәкілі		5 балл бойынша шәкілі	
элита рекорд	27 және одан жоғары	4,5 және одан жоғары	15
элита	24	4,0	10
I сынып	21	3,5	6
II сынып	18	3,0	3
4) генотип (барлығы - 25 балл), оның ішінде:			
тұқымдылығы: таза тұқымды		10	
IY ұрпақ		7	
III ұрпақ		8	
II ұрпақ		6	
енесі, сыныбы: элита-рекорд		5	
элита		4	
I сынып		3	
II сынып		2	
әкесі, сыныбы: элита-рекорд		5	
элита		4	
I сынып		3	
II сынып		2	
Әкесі ұрпақтарының сапасы бойынша бағаланады, сынып:			
элита-рекорд		5	
элита		4	
I сынып		3	
II сынып		2	
Балдар қосындысы			
		100	

Тұқымаралық шағылыстыру әдісімен жаңа тұқымдарды, типтерді, желілерді өсіру кезінде III және IV ұрпақтарының будандары таза тұқымды жануарларға теңестіріледі, яғни 10 балл белгіленеді.

Жас төлдерді белгілер кешені бойынша бағалау шәкілі

Белгілері	Балл
1) тірідей салмағы, сыныбы: элита-рекорд	45
элита	35
I сынып	27
II сынып	23
2) сырт бітімі-конституциясы, сыныбы: 5 балдық шәкіл бойынша	
элита-рекорд 5	20
элита 4	15
I сынып 3	10
II сынып 2	5
3) генотип (барлығы - 35 балл), оның ішінде:	
тұқымдылығы: таза тұқымдылығы	10
IY ұрпақ	8
III ұрпақ	7
II ұрпақ	6
ене, сынып: элита-рекорд	10
элита	8
I сынып	7
II сынып	6
әке, сынып: элита-рекорд	10
элита	8
I сынып	7
ұрпағының сапасы бойынша әкесін бағалау, сынып:	
элита-рекорд	5
элита	4
I сынып	3
Балдар қосындысы	100

Қазақстан Республикасы
Ауыл шаруашылығы министрінің
2014 жылғы 10 қазандағы
№ 3-3/517 бұйрығына
3-қосымша

Биязы жүнді қой тұқымдарын бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Биязы жүнді қой тұқымдарын бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабының 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және биязы жүнді қой тұқымдарына бонитирлеу жүргізу тәртібін айқындайды.

2. Биязы жүнді қой тұқымдарын бонитерлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

2-тарау. Биязы жүнді қой тұқымдарын бонитирлеу тәртібі

1-параграф. Бонитирлеуді ұйымдастыру

3. Жүнді, жүнді-етті, етті-жүнді өнімділік бағытындағы биязы жүнді қойлар таза тұқымды қойлар мен будандарға бөлінеді.

4. Таза тұқымды қойларға мыналар жатады:

1) бір тұқымның таза тұқымды ата-енелерін шағылыстыру нәтижесінде алынған жануарлар;

2) екі тұқымның біреуі бойынша қан құрамы кемінде 75 пайыз болған жағдайда тұқымдар генотипі бойынша жақын, туыс екі малды шағылыстыру нәтижесінде алынған жануарлар;

3) бір тұқымның қан үлесі кемінде 93,75 пайыз болған кезде туыс емес тұқымдарды будандастыру нәтижесінде алынған жануарлар;

4) екі және одан көп туыс емес тұқымдардың қатысуымен жаңа тұқым жасау нәтижесінде алынған жануарлар.

5. Осы Нұсқаулықтың 4-тармағында көрсетілмеген қойлар будандарға жатады.

6. Биязы жүнді қой тұқымдары өнімділік бағыты бойынша: жүнді қойлар; жүнді-етті және етті-жүнді қойлар болып бөлінеді.

Жүнді-етті тұқымдарға мыналар жатады: оңтүстік қазақ мериносы, солтүстік қазақ мериносы, қазақстандық меринос.

Етті-жүнді тұқымдарға мыналар жатады: қазақтың биязы жүнді, қазақ арқармериносы, "етті меринос".

Қазақстан Республикасында өнімділіктің жүн бағытындағы қойлар өсірілмейді.

7. Биязы жүнді қойлар жеке немесе сыныптық бонитирлеуге жатады.

Жеке бонитирлеу толық және қысқартылған жеке бонитирлеуге бөлінеді.

Ересек қошқарлар (негізгі, резервтік, сынама), өсімді молайтатын қошқарлар, селекциялық топтың саулықтары мен тұсақтары, селекциялық топтың саулықтарынан алынған барлық төлдер, өз табындарының өсімін молайтатын және табынға өткізуге арналған барлық асыл тұқымды еркек тоқтылар мен тұсақтар толық жеке бағалауға жатады.

Элиталық және бірінші сыныпты саулықтардан алынған төлдер қысқартылған жеке бонитирлеуге жатады.

Қысқартылған жеке бонитирлеу кезінде жануардың сыныбы 5 балдық шәкіл бойынша жануардың типі, жүн талшықтарының тығыздығы, ұзындығы, тоннасы, тірідей салмағы бойынша жалпы бағалау негізінде белгіленеді.

8. Өз табынының өсімін молайтуға арналған асыл тұқымды емес жануарлардан алынған барлық тұсақтар сыныптық бағалауға жатады. Жануардың сыныбын белгілей отырып, барлық белгілер негізінде (журналға жазбай) бағаланады.

9. Биязы жүнді қойларды бонитирлеу тірідей салмағын, көктемгі және күзгі жүннің, сапасын және жалпы қырқымын ескере отырып, көктемде қырку алдында жүргізіледі.

10. 4-5 айлық еркек тоқтылар мен тұсақтар алдын ала қысқартылған жеке бонитирлеуге жатады және 5 балдық шәкіл бойынша бағаланады.

11. Табынға қалдырылған еркек тоқтылар он екі айлық жасында негізгі шаруашылықта пайдалы белгілері бойынша толық жеке бонитирлеуден өтеді.

12. Асыл тұқымды табындарда жыл сайын 12 айлық жастағы барлық тұсақтарға сыныптық және жеке бонитирлеу жүргізіледі.

13. Бонитирлеу нәтижелерін бонитер (сыныптаушы) селекциялық және асыл тұқымдық жұмыстың ақпараттық базасына енгізеді және растайды.

14. Мынадай селекциялық белгілер бонитирленуге жатады:

жануардың типі және терісінің қатпарлығы;

жүннің тығыздығы;

жүннің ұзындығы;

жүн талшықтарының жіңішкелігі;

тұтас жүннің біркелкілігі;

жүннің бұйралығы;

шайырдың мөлшері;

шайырдың түсі;

арқасында, ішінде және мұрынында жүн өсуі;

сүйегінің конституциясы және беріктігі;

сырт бітімі;

тірідей салмағы;

жүн қырқымы.

15. Жануардың сыныбы конституциялық-өнімділік қасиеттерінің, жеке қасиеттерінің және тұқым стандартына сәйкестік дәрежесінің жиынтығы бойынша белгіленеді.

16. Биязы жүнді қой тұқымдарына бонитирлеу жүргізу кезінде мыналар қолданылады:

1) асыл тұқымды құжаттарда қойларды жекелей бонитирлеуді жазу үшін осы Нұсқаулыққа 1-қосымшаға сәйкес биязы жүнді қой тұқымдарының бонитирлеу кілті қолданылады;

2) осы Нұсқаулыққа 2-қосымшаға сәйкес биязы жүнді қой тұқымдарының негізгі селекциялық белгілерінің шартты белгілері мен шифрлары;

3) осы Нұсқаулыққа 3-қосымшаға сәйкес биязы жүнді қой тұқымдары жүн талшықтарының микрометрдегі жіңішкелік сыныбы.

17. Жануарлар сыныбы жануардың мөлшерін, дамуын, конституциясын, сүйегін, типі мен сырт бітімін, ет пішіндерінің көрінімділігін, тірідей салмағын, жүн қырқымы мен жүн сапасын, терінің қатпарлануын кешенді бағалау негізінде анықталады.

18. Тұқымдық типінің көрінімділігіне, конституциялық ерекшеліктеріне, дамуына, дене бітіміне және өнімділік деңгейіне қарай биязы жүнді қойларды бонитирлеу кезінде мынадай сыныптарға бөлінеді:

элита;

бірінші;

екінші.

19. Осы Нұсқаулықтың 16-тармағында көрсетілмеген биязы жүнді қойлар жарамсыз болып танылады.

20. Жеке немесе сыныппен бонитирленген және сыныптарға жатқызылған биязы жүнді қой тұқымдары және олардың будандары оң құлақтарына мынадай тәртіппен ен салу арқылы белгіленеді:

элита – оң құлақтың ұшына бір "жебе" енін салу;

I сынып – оң құлақтың төменгі жиегіне бір ен салу;

II сынып – оң құлақтың төменгі жиегіне екі ен салу.

Сыныптық жануарлардың талаптарына сай келмейтін қойлардың оң құлақтарының ұшын кесіп тастайды.

2-параграф. Асыл тұқымдық есепке алуды жүргізу

21. Асыл тұқымды қойлардың әрбір табынында асыл тұқымдық есепке алу деректері негізгі тұқымдық қошқарларға және селекциялық топтағы саулықтарға (№1-о және №2-о нысандары) "Асыл тұқымды жануардың жеке карточкасының, сондай-ақ селекциялық процеске тартылған ауыл шаруашылығы жануары карточкасының нысандары мен оларды толтыру қағидаларын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2016 жылғы 11 ақпандағы № 49 бұйрығына (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде № 13488 болып тіркелген) (бұдан әрі – бұйрық) 7-қосымшаға сәйкес селекциялық және асыл тұқымдық жұмыстың ақпараттық базасына асыл тұқымды қошқардың жеке карточкасына (биязы

жүнді, жартылай биязы жүнді және етті-майлы бағыты), сондай-ақ осы бұйрыққа 8-қосымшаға сәйкес асыл тұқымды қойдың жеке карточкасына (биязы жүнді, жартылай биязы жүнді және етті-майлы бағыты) жүйелі түрде енгізіледі.

Биязы жүнді қой
тұқымдарын бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
1-қосымша

Биязы жүнді қой тұқымдарының бонитирлеу кілті

Биязы жүнді қой тұқымдары	Шартты белгілер	Шифр
Етті-жүнді		
Қазақтың арқармериносy	ҚА	1302
Қазақтың биязы	ҚБ	1303
"Етті меринос"	ЕМ	1109
Жүнді-етті		
Қазақтың оңтүстік мериносy	ҚОМ	1107
Қазақтың солтүстік мериносy	ҚСМ	1108

Биязы жүнді қой
тұқымдарын бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
2-қосымша

Биязы жүнді қой тұқымдарының негізгі селекциялық белгілерінің шартты белгілері мен шифрлары

Шифр	Селекциялық белгілер	Оның белгісінің көрінімділік дәрежесі	Шартты белгілер немесе өлшем бірліктері	Белгінің көрінімділік шифры (балл)
2	Малдың типі және терісінің қатпарлығы	тері қатпары аз немесе мүлдем жоқ, жүн өнімділігі төмен жануарлар	C-	1
		мойны мен денесіндегі қатпарлары өте көп, жүн бағытындағы типке жақын жануарлар	C+	2
		Жүн және ет өнімділігі бойынша тұқым стандартына сай жануарлар	C	3
21	Жүннің қалыңдығы	сирек, тұқым стандартына сай емес	T-	1
		қанағаттанарлық	T	2
		тығыз	T+	3

		өте тығыз	ТТ	4
31	Жүннің ұзындығы	санында	сантиметр (бұдан әрі – см)	0,5-ке дейін
		арқасында	см	0,5-ке дейін
		бауырында	см	0,5-ке дейін
52	Ж ү н талшықтарының жіңішкелігі	бүйірінде	микрометр (бұдан әрі – мкм)	1мкм-ге дейін
		санында	мкм	
		арқасында	мкм	
61	Жүннің біркелкілігі	2 сападан немесе 4 мкм-ден артық	БК-	1
		біркелкілігі жеткілікті, бүйір мен жамбас жүн талшықтары жіңішкелігінің арасындағы айырмашылық 1 сапаға тең немесе 2-ден 4 мкм-ге дейін	БК	2
		біркелкілігі жақсы, бүйір мен жамбас жүн талшықтары жіңішкелігінің арасындағы айырмашылық 2 мкм-ден аз	БК	3
41	Жүннің иректілігі – малдың бүйір жүні бойынша көз өлшемімен анықталады:	жүн иректілігі білінбейді немесе әлсіз байқалады	И-	1
		жүн иректілігі жақсы көрінеді, ұнамды пішінде, бірақ анық емес	И	2
		жүн иректілігі ұнамды пішінде, барлық жүн талшықтары ұзындығы бойына анық көрінеді	И+	3
71	Шайыр мөлшері	жеткіліксіз	Ш-	1
		артық	Ш+	2
		сапасы мен мөлшері жеткілікті	Ш	3
72	Шайыр түсі	сарғыш	С	1
		ашық-сарғыш	АС	2
		ақ	А	3

101	Арқасында, бауыры мен бетінде жүн өсуі	Бағалау кезінде арқасында жүні көп жануар ұнамды болып табылады	бал	5 ең жоғары
81	Конституциясы және сүйегінің мықтылығы	Сүйегі нәзік	Н	1
		Сүйегі ірі, үлкен	Ө	2
		Жақсы дамыған ірі емес	Ж	3
91	Сырт бітімі		бал	5 ең жоғары
111	Тірідей салмағы мына жаста анықталады:	туылғанда (1-2 күн)	килограм (бұдан әрі – кг)	1-ге дейін
		енелерінен 4-4,5 айлығында бөлінгенде	кг	1-ге дейін
		1 жасында	кг	1-ге дейін
123	Жүн қырқымы	Жуылмаған (табиғи) жүн қырқымы бір жыл өскен тезексізқырқылған жүннің барлық массасы	кг	0,1-ге дейін
		Таза жүн шығымы Жуылмаған жүннен таза жүн шығымының проценті (бұдан әрі - %) үлгіні, кір жүнді жуған кезде анықталады	%	1-ге дейін
		Таза жүн қырқымы есептеу әдісімен анықталады	кг	0,1-ге дейін
131	Жануардың сыныбы қыркуға дейін анықталады:	элита	элита	5
		бірінші сынып	I	4
		екінші сынып	II	3
		жарамсыз	жр	1

Биязы жүнді қой тұқымдарын бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 3-қосымша

Биязы жүнді қой тұқымдары жүн талшықтарының микрометрдегі жіңішкелік сыныбы

Жүн талшықтарының жіңішкелік сыныбы, микрометрмен		Жүннің жіңішкелік сыныбын микрометрге айналдыру кестесі	
сапа	микрометрлер	сапа	микрометрлер
80	14,5-18,0	80	16

70	18,1-20,5	80-70	18
64	20,6-23,0	70	20
60	23,1-25,0	70-64	21
58	25,1-27,0	64	22

Қазақстан Республикасы
 Ауыл шаруашылығы министрінің
 2014 жылғы 10 қазандағы
 № 3-3/517 бұйрығына
 4-қосымша

Биязылау жүнді қой тұқымдарын бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Биязылау жүнді қой тұқымдары бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және биязылау жүнді қой тұқымдарына бонитирлеу жүргізу тәртібін айқындайы.

2. Биязылау жүнді қой тұқымдарын бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

2-тарау. Биязылау жүнді қой тұқымдарын бонитирлеу тәртібі

3. Биязылау жүнді қойлар таза тұқымды қойларға және будандарға бөлінеді.

4. Таза тұқымды қойларға мыналар жатады:

1) бір тұқымның таза тұқымды ата-енелерін шағылыстыру нәтижесінде алынған жануарлар;

2) екі тұқымның біреуі бойынша қан құрамы кемінде 75 пайыз болған кезде тұқымдар генотипі бойынша жақын, туыс екі жануарды шағылыстыру нәтижесінде алынған жануарлар;

3) бір тұқымның қан үлесі кемінде 93,75 пайыз болған кезде туыс емес тұқымдарды будандастыру нәтижесінде алынған жануарлар;

4) екі және одан көп туыс емес тұқымдардың қатысуымен жаңа тұқым жасау нәтижесінде алынған жануарлар.

5. Осы Нұсқаулықтың 4-тармағында көрсетілмеген қойлар будандарға жатады.

6. Биязылау жүнді қой тұқымдары өнімділік бағыты бойынша: жүнді-етті, ұзын жүнді етті-жүнді және қысқа жүнді етті-жүнді болып бөлінеді.

Жүнді-етті тұқымдарға цигай тұқымы жатады.

Ұзын жүнді етті-жүнді тұқымдарға мыналар жатады: қазақтың етті-жүнді, қазақтың кроссбредтік жүнді биязылау жүнді, Ақжайық етті-жүнді қойы, Дегерестің құйрықты биязылау жүнді етті-жүнді тұқымдары.

Қысқа жүнді етті-жүнді тұқымдарға мыналар жатады: қазақтың биязылау жүнді тез жетілетін етті, гэмпшир, шароле, суффолк, тексель, австралиялық ақ.

7. Биязылау жүнді қойлар жеке немесе сыныптық бонитирлеуге жатады.

Жеке бонитирлеу толық және қысқартылған жеке бонитирлеуге бөлінеді.

Ересек тұқымдық қошқарлар (негізгі, резервтік, сынама), өсімді молайтатын қошқарлар, селекциялық топтың саулықтары мен тұсақтары, селекциялық топтың саулықтарынан алынған барлық төлдер, өз табындарының өсімін молайтуға және табынға өткізуге арналған барлық асыл тұқымды еркек тоқтылар мен ұрғашы тоқтылар толық жеке бонитирлеуге жатады.

Селекциялық ядроның саулықтарынан алынған төлдер қысқартылған жеке бонитирлеуге жатады.

Қысқартылған жеке бонитирлеу кезінде жануардың сыныбы 5 балдық шәкіл бойынша жануардың типі, жүннің қалыңдығы, ұзындығы, бұйралығы, жүн талшықтарының жіңішкелігі, жүннің біркелкілігі, тірідей салмағы, жалпы бағалауы бойынша жануарды жалпы бағалау негізінде белгіленеді.

8. Өз табынының өсімін молайтуға арналған асыл тұқымды емес жануарлардан алынған барлық ұрғашы тоқтылар сыныптық бағалауға жатады. Жануарлар сыныбын белгілей отырып, барлық белгілер негізінде бағаланады (журналға жазылмай).

9. Биязылау жүнді қойларды бонитирлеу тірідей салмақты, көктемгі және күзгі жүннің сапасын және жалпы қырқылымын ескере отырып, көктемде қырку алдында жүргізіледі.

10. 4-5 айлық еркек тоқтылар мен ұрғашы тоқтылар алдын ала қысқартылған жеке бонитирлеуге жатады және 5 балдық шәкіл бойынша бағаланады.

11. Табынға қалдырылған еркек тоқтылар он екі айлық жасында негізгі шаруашылықта пайдалы белгілері бойынша толық жеке бонитирлеуден өтеді.

12. Асыл тұқымды табындарда жыл сайын 12 айлық жастағы барлық ұрғашы тоқтыларға сыныптық және жеке бонитирлеу жүргізіледі.

13. Бонитирлеу нәтижелерін бонитерлер (сыныптаушылар) селекциялық және асыл тұқымдық жұмыстың ақпараттық базасына енгізеді және растайды.

14. Мынадай селекциялық белгілер бонитирлеуге жатады:

жануарлардың типі және терінің қатпарлығы;

жүннің қалыңдығы;

бүйірдегі жүннің ұзындығы (негізгі және өсімді молайтатын қойларда; белінде, арқасында және ішінде);

жүн талшықтарының жіңішкелігі микрометрлерде немесе сапада;

жабағы жүннің біркелкілігі;

жүн бұйралығы;
шайыр мөлшері мен түсі;
арқасында, ішінде және мұрнында жүннің өсуі;
сүйегі;
сырт бітімі;
тірідей салмағы;
жуылмаған жүнді қырку (түпнұсқада);
таза жүннің шығымы;
таза жүнді қырқымы;
малдың үлкендігі;
жүннің жылтырауы (люстра);
жүннің созылғыштығы (цигай жүні үшін).

15. Жануардың сыныбы конституциялық-өнімділік қасиеттердің, жеке қасиеттердің және тұқым стандартына сәйкестік дәрежесінің жиынтығы бойынша белгіленеді.

16. Биязылау жүнді қой тұқымдарын бонитирлеу кезінде мыналар қолданылады:

1) осы Нұсқаулыққа 1-қосымшаға сәйкес биязылау жүнді қой тұқымдарын бонитирлеу (бағалау) кілті;

2) осы Нұсқаулыққа 2-қосымшаға сәйкес биязылау жүнді қой тұқымдарының негізгі селекциялық белгілерінің шартты белгілері мен шифрлары;

3) осы Нұсқаулыққа 3-қосымшаға сәйкес биязылау жүнді қой тұқымдарының микрометрде жүн талшықтарының жіңішкелік сыныбы.

17. Жануарлар сыныбы жануардың мөлшерін, дамуын, конституциясын, сүйегін, типі мен сырт бітімін, ет пішіндерінің көрінімділігін, тірідей салмағын, жүннің қырқымы мен сапасын, терінің қатпарлануын кешенді бағалау негізінде анықталады.

18. Тұқымдық типінің көрінімділігіне, конституциялық ерекшеліктеріне, дамуына, дене бітіміне және өнімділік деңгейіне қарай биязылау жүнді қойларды бонитирлеу кезінде қойлар мынадай сыныптарға бөлінеді:

элита;
бірінші;
екінші.

19. Осы Нұсқаулықтың 16-тармағында көрсетілмеген биязылау жүнді қойлар жарамсыз деп шығарылады.

20. Жеке немесе сыныппен бонитирленген және сыныптарға жатқызылған биязылау жүнді қойлар мен олардың будандары оң құлағындағы қысқыштармен мынадай тәртіппен белгіленеді:

элита – оң құлақтың ұшындағы бір "жебе" ен салу;
I-сынып – оң құлақтың төменгі жиегіндегі бір ен салу;
II-сынып – оң құлақтың төменгі жиегіндегі екі ен салу;

Сыныптық жануарлардың талаптарына сай келмейтін қойлардың оң құлағының ұшын кесіп тастайды.

3-тарау. Асыл тұқымдық есепке алуды жүргізу

21. Асыл тұқымды қойлардың әрбір табынында асыл тұқымдық есепке алу деректері селекциялық және асыл тұқымдық жұмыстық ақпараттық қорына "Асыл тұқымды жануардың жеке карточкасының, сондай-ақ селекциялық процеске тартылған ауыл шаруашылығы жануары карточкасының нысандары мен оларды толтыру қағидаларын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2016 жылғы 11 ақпандағы № 49 бұйрығына (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде № 13488 болып тіркелген) (бұдан әрі – бұйрық) 7-қосымшаға сәйкес асыл тұқымды қошқардың жеке карточкасына (биязы жүнді, жартылай биязы жүнді және етті-майлы бағыты), негізгі тұқымдық қошқарлардың және селекциялық топтың саулықтарына (№1-о және №2-о нысандары), сондай-ақ бұйрыққа 8-қосымшаға сәйкес асыл тұқымды қойдың жеке карточкасына (биязы жүнді, жартылай биязы жүнді және етті-майлы бағыты) жүйелі түрде енгізіледі.

Биязылау жүнді қой
тұқымдарын бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
1-қосымша

Биязылау жүнді қой тұқымдарын бонитирлеу (бағалау) кілті

Қойлардың атауы	Шартты белгілер
Қазақтың етті-жүнді	ҚЕЖ
Ақжайық етті-жүнді	АЕЖ
Қазақтың биязылау жүнді	ҚБЖ
Қазақтың етті, тез жетілетін биязылау жүнді	КЕТЖБ
Қазақтың өсімтал етті-жүнді	ҚӨЕЖ
Цигай	Ц
Дегерестің етті-жүнді құйрықты биязылау жүнді	ДЕЖҚБЖ

Биязылау жүнді қой
тұқымдарын бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
2-қосымша

Биязылау жүнді қой тұқымдарының негізгі селекциялық белгілерінің шартты белгілері мен шифрлары

№	Селекциялық белгілер	Шартты белгілер немесе өлшем бірліктері	Селекциялық белгілердің шифрлары
1	2	3	4
	Жануардың типі және терінің қатпарлығы		

	тері қатпары аз немесе мүлдем жоқ, жүн өнімділігі төмен жануарлар	Қ-	1
	мойны мен денесіндегі қатпарлары өте көп, жүнді типке көбірек келетін жануарлар	Қ+	2
	Жүн және ет өнімділігінің көрінетіндігі бойынша тұқым стандартына сай жануарлар	Қ	3
2	Жүн қалыңдығы – бүйірі мен арқасындағы тері жігінің көлемі бойынша және қолмен ұстап анықталады		
	сирек, тұқым стандартына сай емес	Т-	1
	қанағаттанарлық	Т	2
	қалың	Т+	3
	өте тығыз	ТТ	4
3 3.1 3.2 3.3	Бүйір жүннің ұзындығы - қой жауырынының артқы жағынан, бүйірдің орта сызығынан сәл жоғары жерде созылмаған штапелді сызғышпен өлшеу арқылы анықталады, осыған қоса негізгі және тұқымдық тоқты қошқарларда жүн ұзындығы мынадай бөліктерде анықталады: санында арқасында қарнында	сантиметр	0,5-ке дейін
4 4.1 4.2	жүн талшықтарының жіңішкелігі микрометрмен немесе сапалығымен көзбен қарап немесе микроскоп көмегімен анықталады және негізгі және өсімді молайтатын тоқтыларды: санында арқасында	микрометр	1-ге дейін
	Жабағы жүннің біркелкілігі – бүйір және санындағы жүн талшықтарының жіңішкелігіндегі		

5	айырмашылық бойынша анықталады:		
	Жүн біркелкі емес, бүйір мен санындағы жүн талшықтары жіңішкелігіндегі айырмашылық 2 сападан немесе 4 микрометрден (бұдан әрі – мкм) артық	БК-	1
	Жүн біркелкі , бүйір мен санындағы жүн талшықтары жіңішкелігіндегі айырмашылық 1 сапаға тең немесе 2-ден 4 мкм-ге дейін	БК	2
	Жүн жақсы біркелкі, санындағы жүн талшықтары жіңішкелігіндегі айырмашылық 2 мкм-ден аз	БК+	3
6	Жүннің бұйралығы – бүйір жүні көзбен анықталады:		
	жүн иректілігі білінбейді, мүлдем жоқ немесе әлсіз байқалады	И-	1
	жүн иректілігі жақсы көрінеді, ұнамды пішінде , бірақ анық емес	И	2
	жүн иректілігі ұнамды пішінде, барлық жүн талшықтары ұзындығы бойына анық көрінеді	И+	3
7.1.7.2	Шайыр		
	шайыр мөлшері		
	жеткіліксіз	Ш-	1
	артық	Ш+	2
	сапасы мен мөлшері жеткілікті	Ш	3
	Шайыр түсі		
	сарғыш	С	1
	ашық-сарғыш	АС	2
	ақ	А	3
8	Арқасы, бауыры мен басының жүнділігі Бағалау кезінде арқасының жүнділігі		ең жоғары 5

	жақсы малдар ұнамды болып табылады	балл	
9	Сүйегі – жиынтық баға негізінде анықталады:		
	сүйегі нәзік	НБ	1
	сүйегі ірі, үлкен	СБ	2
	сүйегі жақсы дамыған, бірақ үлкен емес	ББ	3
10	Сырт бітімі – жеке дене бөліктерінің дамуына жиынтық баға беру негізінде анықталады	балл	ең жоғары
11	Тірідей салмағы төмендегідей жаста анықталады:		
	туылғанда (1-2 күн)	килограмм	0,5-ке дейін
	енелерінен айырғанда 4-4,5 айлығында	килограмм	0,5-ке дейін
	1 жасында	килограмм	0,5-ке дейін
12	Жүн қырқымы Жуылмаған (табиғи) жүннің қырқымы бір жыл өскен тезегі жоқ жүннің қырқымы арқылы барлық салмағы,	килограмм	0,1-ге дейін
13	Таза жүн шығымы Жуылмаған және таза жүн шығымдарының %-қ қатынасы жуылмаған жүн үлгісін жуу кезінде белгіленеді	%	1-ге дейін
14	Таза жүннің қырқымы, есептеу тәсілі арқылы анықталады	килограмм	0,1-ге дейін
15	Жануардың сыныбы – қырқуға дейінгі бонитирлеу кезінде нұсқаулық бойынша белгіленеді:		
	элита	элита	5
	бірінші сынып	1	4
	екінші сынып	2	3
	жарамсыз	жр	1
16	Жануардың көлемі:		
	ірі	і	5
	орташа	о	4
	ұсақ	к	3

17	Жүн жылтырлығы		
	жоқ	жб	2
	әлсіз	ә	3
	жақсы, жақсы көрінеді	ж	4
18	күшті, анық, құбылып тұрады	к	5
	жүн созылғыштығы (цигай жүніне)		
	қанағаттанарлық созылғыш	ҚС	4
	жақсы созылғыш	ЖС+	5
	созылғыштығы жоқ	СЖ-	3

Биязылау жүнді қой тұқымдарын бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
3-қосымша

Биязылау жүнді қой тұқымдарының микрометрде жүн талшықтарының жіңішкелік сыныбы

Жүн талшықтары жіңішкелік сыныбының шектері, микрометрмен		Жүннің жіңішкелік сыныбын микрометрге айналдыру кестесі	
сапа	микрометрлер	сапа	микрометрлер
1	2	3	4
60	23,1-25,0	60	24
58	25,1-27,0	58	26
56	27,1-29,0	56	28
50	29,1-31,0	50	30
48	31,1-34,0	48	32
46	34,1-37,0	46	35
44	37,0-40,0	44	38
40	40,1-43,0	40	42
36	43,1-55,0	36	46

Қазақстан Республикасы
Ауыл шаруашылығы министрінің
2014 жылғы 10 қазандағы
№ 3-3/517 бұйрығына
5-қосымша

Өнімділіктің етті-майлы бағытындағы қойларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Өнімділіктің етті-майлы бағытындағы қойларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабының 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және өнімділіктің етті-майлы бағытындағы қойларға (бұдан әрі – қойлар) бонитирлеу жүргізуді нақтылайды.

2. Қойларды бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

2-тарау. Өнімділіктің етті-майлы бағытындағы қойларды бонитирлеуді ұйымдастыру

3. Қойлар таза тұқымды қойлар мен будандарға бөлінеді.

4. Таза тұқымды қойларға мыналар жатады:

1) бір тұқымның таза тұқымды ата-енелерін шағылыстыру нәтижесінде алынған жануарлар;

2) екі тұқымның біреуі бойынша қан құрамы кемінде 75 пайыз болған жағдайда тұқымдар генотипі бойынша жақын, туыс екі малды шағылыстыру нәтижесінде алынған жануарлар;

3) бір тұқымның қан үлесі кемінде 93,75 пайыз болған кезде туыс емес тұқымдарды будандастыру нәтижесінде алынған жануарлар;

4) екі және одан көп туыс емес тұқымдардың қатысуымен жаңа тұқым жасау нәтижесінде алынған жануар.

5. Осы Нұсқаулықтың 4-тармағында көрсетілмеген қойлар будандарға жатады.

6. Қойлар жеке немесе сыныптық бонитирлеуге жатады.

Ересек қошқарлар (негізгі, резервтік, сынамалар), өсімді молайтатын қошқарлар, селекциялық топтың саулықтары мен тұсақтары, селекциялық топтың саулықтарынан алынған барлық төлдер, өз табындарының өсімін молайтатын және табынға өткізуге арналған барлық асыл тұқымды еркек тоқтылар мен тұсақтар толық жеке бағалауға жатады.

7. Өз табынының өсімін молайтуға арналған асыл тұқымды емес жануарлардан алынған барлық тұсақтар сыныптық бағалауға жатады. Тірідей салмағы мен дене бітімінің типіне, құйрығының пішіні мен көлемі, жүннің массасы, сыныбы және түсі бойынша бағаланады. Белгілердің сипаттамасы жасалмайды.

8. Қойларды бонитирлеу күзде мал семіргеннен кейін тірідей салмағы, көктемгі және күзгі жүнінің сапасы мен жалпы қырқымы ескеріле отырып, жүргізіледі.

9. 4-5 айлық жастағы жас төлді бонитирлеу кезінде қозы жүннің қырқымы, 15-18 айлық жастағыларда көктемгі қырылым ескеріледі.

10. Табында қалдырылған тоқтылар төрт айдан он сегіз айға дейінгі жаста негізгі шаруашылықта пайдалы белгілері бойынша толық жеке бонитирлеуден өтеді.

11. Асыл тұқымды табындарда жыл сайын 4-5,15 және (немесе) 18 айлық жастағы барлық тұсақ қойларға сыныптық және жеке бонитирлеу жүргізіледі.

12. Бонитирлеу нәтижелерін селекциялық және асыл тұқымдық жұмыстың ақпараттық базасына бонитерлер (сыныптаушылар) енгізеді және растайды.

13. Мынадай селекциялық белгілер бонитирленуге жатады:

жануардың типі;

жануардың конституциясы және сүйегінің беріктігі;

сырт бітімі және ет пішіндерінің көрінімділігі (ет);

шайыр түсі;

жүннің салмағы (қалыңдығы) ;

жүннің ұзындығы;

жүннің жуандығы;

құрғақ және өлі жүннің болуы;

тұтас жүннің біркелкілігі;

жүннің сыныбы;

жүннің төгілуі;

құйрықтың көлемі және пішіні;

жуылмаған жүннің қырқымы (түпнұсқада);

тірідей салмағы.

14. Жануарлардың сыныбы конституциялық-өнімділік сапаларының және қасиеттерінің және тұқым стандартына сәйкестік дәрежесінің жиынтығы бойынша белгіленеді.

15. Өнімділіктің етті-майлы бағытындағы қойларды бонитирлеу кезінде мыналар қолданылады:

1) осы Нұсқаулыққа 1-қосымшаға сәйкес тұқымның шартты белгілері мен шифрлары;

2) осы Нұсқаулыққа 2-қосымшаға сәйкес өнімділіктің етті-майлы бағытындағы қойлардың селекциялық белгілері көрінімділігінің шартты белгілері және шифрлары.

16. Жануарлар сыныбы жануардың мөлшерін, дамуын, конституциясын, сүйегін, типі мен сырт бітімін, ет пішіндерінің көрінімділігін, тірідей салмағын, жүн қырқымы мен жүн сапасын, терінің қатпарлануын кешенді бағалау негізінде анықталады.

17. Тұқымдық типінің көрінімділігіне, конституциялық ерекшеліктеріне, дамуына, дене бітіміне және өнімділік деңгейіне қарай биязы жүнді қойларды бонитирлеу кезінде мынадай сыныптарға бөлінеді:

1) жүн жабыны қылшық жүнді типті қойлар:

элита;

бірінші;

екінші.

2) жүн жабыны жартылай ұяң жүнді типті қойлар:

элита;

бірінші;

екінші;
үшінші.

18. Осы Нұсқаулықтың 17-тармағына сәйкес келмейтін жануарлар "жарамсыз" болып табылады; сондай-ақ ала, мүйізді жануарлар және элита мен бірінші сыныптың талаптарына сәйкес келмейтін барлық тоқтылар жарамсыз деп танылады.

19. Жеке немесе сыныппен бонитирленген және сыныптарға жатқызылған қойлар мен олардың будандары оң құлақтарына мынадай тәртіппен ен салып, белгіленеді:

элита – оң құлақтың ұшына "жебе" етіп бір ен салу;

I класс – оң құлақтың төменгі жиегіне бір ен салу;

II класс – оң құлақтың төменгі жиегіне екі ен салу.

Сыныптық жануарлардың талаптарына сай келмейтін қойлардың оң құлақтарының ұшын кесіп тастайды.

3-тарау. Асыл тұқымдық есепке алуды жүргізу

20. Асыл тұқымды қойлардың әрбір табынында асыл тұқымдық есепке алу деректері селекциялық және асыл тұқымдық жұмыстық ақпараттық қорына "Асыл тұқымды жануардың жеке карточкасының, сондай-ақ селекциялық процеске тартылған ауыл шаруашылығы жануары карточкасының нысандары мен оларды толтыру қағидаларын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2016 жылғы 11 ақпандағы № 49 бұйрығына (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде № 13488 болып тіркелген) (бұдан әрі – бұйрық) 7-қосымшаға сәйкес асыл тұқымды қошқардың жеке карточкасына (биязы жүнді, жартылай биязы жүнді және етті-майлы бағыты), негізгі тұқымдық қошқарлардың және селекциялық топтың саулықтарына (№1-о және №2-о нысандары), сондай-ақ бұйрыққа 8-қосымшаға сәйкес асыл тұқымды қойдың жеке карточкасына (биязы жүнді, жартылай биязылау жүнді және етті-майлы бағыты) жүйелі түрде енгізіледі.

Өнімділіктің етті-майлы
бағытындағы қойларды
бонитирлеу жөніндегі
нұсқаулыққа
1-қосымша

Тұқымның шартты белгілері мен шифрлары

Тұқымның аты	Өнімділік бағыты бойынша тұқымдардың жіктелуі	Жүн түріне байланысты тұқымның жіктелуі	Шартты белгілер (түрі, тұқым массиві)	Тұқымның шифры
Еділбай	етті-майлы	қылшық жүнді	Е	3301
Қазақтың құйрықты қылшық жүнді қой тұқымы	етті-майлы	қылшық жүнді	ҚҚҚ	3316

Сарыарқа құйрықты қылшық жүнді қой тұқымы	етті-майлы	қылшық жүнді	СҚҚ	-
Ордабасы	етті-майлы	қылшық жүнді	О	-
Дегерес етті-жүнді құйрықты қой тұқымы: биязылау жүнді ұяң жүнді	етті-майлы	биязылау жүнді ұяң жүнді	ДБ ДҰ	2110 3205
Қазақтың құйрықты ұяң жүнді қой тұқымы	етті-майлы	ұяң жүнді	ҚҚҰ	3207

Өнімділіктің етті-майлы бағытындағы қойларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
2-қосымша

Өнімділіктің етті-майлы бағытындағы қойлардың селекциялық белгілері көрінімділігінің шартты белгілері және шифрлары

Шифрлік белгілер	Селекциялық белгілер	Белгілерінің көрінімділігі дәрежесі	Шартты белгілер немесе өлшем бірліктері	белгінің көрінімділігінің шифры (балл)
1	2	3	4	5
1.	Малдың типі:	жүндестікке бейім	Ж	3
		қалыпты	Қ	4
		еттілікке бейім	Е	5
2.	Конституциясы және сүйегінің мықтылығы:	нәзік	Н	3
		ірі	Б	4
		мықты	К	5
3.	Сырт бітімі мен ет пішіні			5-ке дейін
4.	Жүннің түсі	өзге түстер	ӨТ	1
		қара	Қ	2
		сұр	С	3
		боз	Б	4
		ақ	А	5
5.	Жүннің қалыңдығы (массасы):	сирек	Т-	3
		қанағаттанарлық	Т	4
		тығыз	Т+	5
6.	Жүн қылшығының ұзындығы – сызғышпен бүйірінен өлшенеді (бұдан әрі – см)			0,5-ке дейін
7.	Қылшықтың ұзындығы – сызғышпен бүйірінен өлшенеді, см			0,5-ке дейін
8.	Қылшық жуандығы	жуан	Ж	3
		орташа	О	4
		жіңішке	Жі	5

9.	Құрғақ және өлі талшықтардың кездесуі	көп мөлшерде	ҚӨ+	3
		орташа мөлшерде	ҚӨ	4
		аз мөлшерде	ҚӨ–	5
10.	Жабағы жүннің біркелкілігі – бүйір мен сандағы жүндердің сыныбы мен сапасы арасындағы айырмашылық бойынша анықталады:	біркелкілігі жеткіліксіз (айырмашылық екі сапа, не бір сыныпқа тең)	БК–	3
		біркелкілігі жеткілікті (айырмашылық – бір сапа, бір класс)	БК	4
		біркелкілігі жақсы (жүні өн бойы бір сапалы, бір класс)	БК+	5
11.	Жабағы жүннің негізі бөлігіндегі жүннің сыныбы:	қылшықты үшінші	Ө3	3
		қылшықты екінші	Ө2	4
		қылшықты бірінші	Ө1	5
		жартылай қылшықты екінші	ЖӨ2	3
		жартылай қылшықты бірінші	ЖӨ1	4
		жартылай қылшықты жоғары	ЖӨЖ	5
12.	Жабағы жүнінің ұйысуы:	қатты ұйысқан	ҚҰ	4
		ұйыспаған	Ұ–	5
13.	Құйрықтың көлемі	үлкен	Ү	1
		орташа	О	4
		шағын, кіші	ШК	5
14.	Құйрықтың пішіні	тартынқы	Т	3
		сәл түсіңкі	СТ	4
		өте түсіңкі	ӨТ	5
15.	Жуылмаған жүн қырқымы, көктемгі	Жуылмаған жүн қырқымы барлық салмағы, көктемгі	килограмм (бұдан әрі – кг)	0,1-ге дейін
	Жуылмаған жүн қырқымы, күзгі	Жуылмаған жүн қырқымы барлық салмағы, күзгі	кг	0,1-ге дейін
	Бір жыл ішінде жуылмаған жүн қырқымы	Жуылмаған жүн қырқымы барлық салмағы, жылдық	кг	0,1-ге дейін
16.	Тірідей салмағы:	4-5 айлығында (бөлу кезінде)	кг	1-ге дейін
		15 айлығында	кг	1-ге дейін
		18 айлығында	кг	1-ге дейін
		жарамсыз	бр.	1

17.	Жануардың сыныбы	үшінші сынып	III	2
		екінші сынып	II	3
		бірінші сынып	I	4
		элита	эл.	5

Қазақстан Республикасы
 Ауыл шаруашылығы министрінің
 2014 жылғы 10 қазандағы
 № 3-3/517 бұйрығына
 6-қосымша

Қаракөл қойларын бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Қаракөл қойларын бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабының 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және қаракөл қойларына бонитирлеу жүргізуді нақтылайды.

2. Қаракөл қойларын бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

2-тарау. Қаракөл қойларын бонитирлеуді ұйымдастыру

3. Қозылардың сапасын бонитирлеу екінші-үшінші күні, ашық жерде өткізіледі, күннің шашыраңқы сәулесі қозының үстіне түскені абзал.

Бонитирлеудің екінші кезеңі 15-20 күні жүргізіледі. Бұл ретте қозының дамуы, қаракөл қасиетінің сақталуы, шайырлығы ескеріледі. Терінің пигментациясы мен бұралымы жаман сақталып, ақ және құрғақ жүннің пайда болуы қозыларды асыл тұқымға қалдыруға болмауына себеп, ол шығарылып тасталады.

4. Әлсіз және тұрпаты артық дамыған нәзік және қырық тұрпаты жануарларды жекелеген отарларға бонитирлеу сыныбына қарамастан жинақтайды.

5. Қозылардың құлақтарына ен салады және қаракөл типіне жататындығын белгілейді, бұйралығының өлшемі мен сыныбы, әр түрлі түстегі бұйраның түсі мен реңі анықталады.

6. Бонитирлеу өткізетін жерде арнайы орындығы бар үстелдер жабдықталады. Кептірілген және мұқият тазартылған қозылар бонитирленеді. Жаңа туған қозылардың құлағына енесінің нөмірін, туған уақытын, отардың нөмірі көрсетілген сырға тағады.

7. Бонитирлеу аяқталған соң асырауға қалдырған қозыларды түгендеп, белгіленген тәртіппен есеп жүргізеді.

8. Қаракөл қойының туған кезіндегі бұйрасының түрі мен пішініне қарай бес елтірілік типке бөлінеді:

жакеттік (қаламгүл бұйралар мен баданалар)-қозылардың құйымшағы мен жон арқасында ұзын және орташа қаламгүл бұйралар, бүйірінде ені әртүрлі орташа және қысқа қаламгүл бұйралар немесе жон арқасы мен құйымшағында ұзын және орташа қаламгүл бұйралар, бүйірінде орташа және қысқа бұйраға өтіп, ірі бұршақ пен арзымайтын көлемде жал бұйра араласуы мүмкін;

қабырғагүл қырлы бұйралар мен жал бұйралар-қозылардың құйымшағы мен жон арқасында тығыз, серпімді, өңі әр түрлі ұзын және орташа ұзындықта қырлы бұйралар және жал, бүйірінде орташа және қысқа қырлы бұйралар мен жалға ауысады, арзымайтын көлемде қаламгүл бұйралар мен ірі бұршақ қатысуына рұқсат етіледі;

жазықгүл (жазық бұйра)-қозылардың бұйрасының ені екі түрлі, арқасы мен құйымшағында ұзын және орташа ұзындықтағы жазық бұйралар, жазық жал аралас, бүйірінде орташа және қысқа жазық бұйра мен жалға өтеді;

қаракөлше (жал бұйралар)-қозылардың жүні қысқа (5мм дейін), бұйралары жал теңбіл суретті (әшекейлі) муар тәріздес, жабының (түгінің) сапасы-реңденуі үдемелі, жібектілігі мен жалтырлығы күшті, қозының өсіп дамуы әдеттегідей;

кавказ типі (өсіңкі бұйра)-қозылардың бұйрасының ені әртүрлі, жабыны едәуір өсіңкі, құйымшағы мен арқасында онша тығыз емес, орташа және қысқа қаламгүл бұйралар басым келіп, қысқа қаламгүл бұйра мен ірі бұршаққа өтіп арзымайтын көлемде жал бұйра араласады.

9. Қозылар бағалау кезінде тері сапасына қарай бөлінеді:

- 1) элита;
- 2) бірінші сынып;
- 3) екінші сынып.

Осы Нұсқаулықтың 9-тармағындағы сыныптарға қатысты талаптарға сәйкес келмейтін жануарлар жарамсызға жатқызылады.

10. Қаракөл қойларына осы Нұсқаулыққа қосымшаға сәйкес зауыттық қондылықты қаракөл қойларына тірідей салмағы бойынша қойылатын ең аз талаптар қойылады.

11. Қаракөл қой шаруашылығында қозыларды бонитирлеу кезінде жануарларды іріктеуді келесі көрсеткіштер арқылы жүргізеді: жануардың жынысы; түсі, ені, түс қанықтығы, реңі: бұйраның пішіні мен тығыздығы, толқынның ұзындығы; тығыздығы, жүннің ұзындығы қалыңдығы жібектілігі жылтырақтығы; суретінің түрі мен анықтығы; терісінің қалыңдығы, тығыздығы және молдығы; қозының өсіп-дамуы; тірідей салмағы; контитуциясы.

Асыл тұқымды еркек тоқтылар он күннен жиырма күндігінде бұйраның және жүнінің реңінің сақталу дәрежесімен, жүнінің жібектілігімен, жалтырақтығы мен өсіп-даму қабілеттілігімен бонитирленеді.

12. Қаракөл қозы жеке және сыныптық бонитирлеуге жатады.

13. Жеке бонитирлеу толық және қысқартылған болып бөлінеді.

1) толық жеке бонитирлеу өсіруге қалдырылған асыл тұқымды еркек тоқтыларға жүргізіледі;

2) қысқартылған жеке бонитирлеу асыл тұқымды ұрғашы тоқтыларға және ұрпағының сапасы бойынша тексерілген қошқарлардан туған барлық қозыларға жүргізіледі.

14. Сыныптық бонитирлеу барлық қалған қозыларға жүргізіледі, бұл жағдайда барлық қозылардың саны, жынысы, түсі, реңі, елтірілік типі, сыныбы және бұйра өлшемі ескеріледі.

15. Жеке бонитирлеуде қолданылатын белгілердің қысқаша атауы:

1) қозының жынысы – ұрғашы (ұр), еркек (ер);

2) түсі мен реңі – кара (кара), көк (көк), сұр (сұр), қоңыр (қоң), қызғылт (қызғ). Сұр түстің реңдері мен реңдері: бұқар сұры (б. сұр), реңдері – алтын (алт), күміс (күм); сұрхандария сұры (сх. сұры), реңдері – платина (пл), қорғасын (қор), янтарь (ян); каракалпақ сұры (кқ.сұры), реңдері – болат (бол), өрікгүл (өрік), барлық сұрлардың анықталмаған реңдері (б.с.а.р); көк түстің реңдері мен реңдері, орташа көгілдір (ор. көг), орташа күміс (ор. күм), кара көк (к.к), кара меруерт (к. мер), ақшыл (ақш);

3) елтірілік тип – жакет (ж), кавказ (кав), қабырғагүл (қ), жазықгүл (ж);

4) бұйра өлшемі – майда (м), орташа (о), ірі (ірі);

5) бұйра пішіні – жартылай шеңберлі (ж.ш);

6) бұйра ұзындығы – ұзын (ұз), орташа (ор), қысқа (қыс);

7) бұйра тығыздығы – тығыз (тғ), орташа тығыз (ор.тғ), болбыр (бол);

8) талшықтың қалыңдығы – өте қалың (ө.қ), қалың (қ), сирек (с);

9) талшықтың жібектілік сипаттамасы – өте жібекті (ө.ж), жібекті (ж), жібектілігі жеткіліксіз (жж);

10) талшықтың жылтырлығы – өте жылтыр (ө.ж), жылтыр (ж), жеткіліксіз (ж), күңгірт (к).

11) алалық – құйрық ұшында (қ.ұ), құйрықтың майлы бөлігінде (қ.м.б), аяқтарында (аяқ), денесінде (ден), басында (бас).

12) өрнектілігінің анықтылығы – анық (ан), жеткіліксіз (ж), анық емес (а.е).

13) терісі – тығыз (тғ), болбыр (бол), өте жұқа (о.ж), жұқа (ж), қалыңдау (қ.у), қалың (қ), созылыңқы (соз), жұмсақ (жм).

14) жүндестігі – жақсы (жақ), орташа (орт.), жеткіліксіз (жет).

15) конституция – берік (б), нәзік (н), копал (қ).

16) қозының тірідей салмағы немесе дене өлшемі – ұсақ (ұ), ірі (ірі), орташа (орт).

17) сыныбы – элита (эл), бірінші (I), екінші (II), жарамсыз (ж).

16. Он бес күндік жасындағы тексеруде:

1) өсуі қалыпты (қал), жетілмеген (жн);

2) қодылығы – жақсы (ж), орташа (орт), орташадан төмен (орт.т);

- 3) пигменттің сақтау дәрежесі - жақсы (ж), қалыпты (қал), нашар (наш);
 4) ақ талшықтың болуы – жоқ (жоқ), өте аз (ө.а), көп (көп);
 5) бұйраның сақталуы - жақсы (ж), қанағаттанаралық (қан), нашар (наш).
 6) талшық сипаттамасы – өте жібекті (ө.ж), жібектілігі жеткіліксіз (ж.ж);
 7) жылтырлығы – өте жылтыр (ө.ж), қалыпты (қал), жеткіліксіз (жет), күңгірт (кгт);
 8) құрғақ талшықтың болуы – құйрықтың жұмсақ бөлігінде (қ.ж.б), қарнында (қар), жоқ (жоқ);
 9) балмен зауыттық бағалау – өте жақсы дамыған және бұйралары сақталған – 5, жақсы – 4, қанағаттанаралық – 3.

Қаракөл қойларын бонитирлеу
 жөніндегі нұсқаулыққа
 қосымша

Зауыттық қондылықты қаракөл қойларына тірідей салмағы бойынша қойылатын ең аз талаптар

Жасы	Тірідей салмағы, килограмм	
	қойлар	саулықтар
Туған кезде	4,0	3,5
4-5 айлығында	30	27
12-13 айлығында	35	32
18-20 айлығында	42	36

Қазақстан Республикасы
 Ауыл шаруашылығы министрінің
 2014 жылғы 10 қазандағы
 № 3-3/517 бұйрығына
 7-қосымша

Түбітті, сүтті және жүнді ешкілерді бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Түбітті, сүтті және жүнді ешкілерді бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және түбітті, сүтті және жүнді ешкілерді бонитирлеу жүргізуді нақтылайды.

2. Түбітті, сүтті және жүнді ешкілерді бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

2-тарау. Тұқымдардың фенотиптік белгілері бойынша жіктеуіші, ешкілердің таза тұқымдылығын анықтау

3. Жаңа тұқымдарды өсіру кезінде пайдаланылған бастапқы тұқымдардың ерекшеліктеріне, асыл тұқымдық жұмыс әдістеріне, жүнді, түбітті және сүтті өнімділігінің айқындылық дәрежесіне және сипатына қарай Қазақстан Республикасында өсірілетін ешкілер үш негізгі бағыт бойынша: жүнді, түбітті және сүтті болып бөлінеді. Мұндай бөлінудің негізіне жеке селекцияланатын белгілердің даму дәрежесі мен маңыздылығы жатқызылады.

Жүн бағытындағы ешкілер – советтік жүн тұқымы және оның будандары;

Түбіт бағытындағы ешкілер – таулыалтай тұқымы, орынбор тұқымы және олардың будандары;

Сүт бағытындағы ешкілер – заанен тұқымы, ағылшын-нубия тұқымы және олардың будандары.

4. Ешкілердің тұқымдылығы тұқымның шығу тегі мен айқындылық типін растайтын құжаттардың бар-жоғына тексеріп-қарау және салыстыру арқылы анықталады.

Тұқымды ешкілер таза тұқымды және будандастырылған болып бөлінеді.

Таза тұқымдыға белгілі бір тұқымға тән қасиеттері бар және шығу тегі мынадай талаптардың бірін қанағаттандыратын жануарлар жатады:

1) бір тұқымның таза тұқымды ата-енелерін шағылыстыру;

2) екі тұқымның біреуі бойынша қан құрамы кемінде 75 пайыз болған жағдайда тұқымдар генотипі бойынша жақын, туыс екі жануарды шағылыстыру;

3) бір тұқымның қан үлесі кемінде 93,75 пайыз болған кезде туыс емес тұқымдарды будандастыру;

4) екі және одан көп туыс емес тұқымдардың қатысуымен жаңа тұқым жасау нәтижесінде алынған жануар.

5. Осы Нұсқаулықтың 4-тармағында көрсетілмеген ешкілер будандарға жатады.

3-тарау. Ешкілерді бонитирлеу бойынша жұмыстарды ұйымдастыру

6. Ешкілерді бонитирлеуді ұйымдастыру және жүргізу үшін жауапкершілік бонитирлеу жүргізілетін шаруашылық басшысына, республикалық палатаға және бонитирлеуді жүргізген бонитерге (сыныптаушыға) жүктеледі.

7. Жұмыс басталар алдында бағалауға жататын барлық мал басына асыл тұқымдық және зоотехникалық есепке алу деректері дайын болуы тиіс.

8. Жұмыстарды жүргізу үшін мыналар қажет:

1) құлаққа белгі салуға арналған қысқыштар;

2) цифрлардың толық жиынтығы бар татуировкаға арналған қысқыштар;

3) құлаққа тағатын пластмасса немесе металл сырғалар (радиожиілікті сырғалар);

- 4) бонитирлеуге арналған өткелек, қалқандардың қажетті саны;
- 5) халаттар және басқа да мүкәммал;
- 6) жануарларды өлшеуге арналған таразылар;
- 7) жануарларды жеке бағалау (бонитирлеу) нәтижелерін жазуға арналған журналдар

9. Әрбір шаруашылықта ешкілерді бонитерлеуді жүргізген кезде "Ветеринариялық (ветеринариялық-санитариялық) қағидаларды бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2015 жылғы 29 маусымдағы № 7-1/587 бұйрығымен (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде № 11940 болып тіркелген) бекітілген ветеринариялық (ветеринариялық-санитариялық) қағидалар сақталады.

10. Бонитирлеу аяқталғаннан кейін белгіленген нысан бойынша акт және орындалған жұмыс туралы есеп жасалады.

11. Жануарлардың асыл тұқымдық құндылығына байланысты селекцияланатын белгілерге (тірідей салмақ, сүт өнімділігі, сырт бітімі, жүн мен түбіттің сандық және сапалық параметрлері.) жеке немесе сыныптық бонитирлеу қолданылады, олардың нәтижелерін селекциялық және асыл тұқымдық жұмыстың ақпараттық қорына (бұдан әрі – САТЖАҚ) енгізеді.

4-тарау. Ешкілерді сырт бітімі-конституциялық белгілері бойынша бағалау

12. Жүнді, түбітті және сүтті ешкілердің төлдерін сырт бітімі-конституциялық белгілері бойынша негізгі бағалау 12 (он екі) – 18 (он сегіз) айлық жаста көзбен қарап жүргізіледі.

13. Бағалауға мынадай селекциялық белгілер жатады:

1) жануардың типі, жүнді және түбітті бағытындағы ешкілер көлемі жағынан орташа, сондай-ақ сүтті бағытындағы ешкілер айтарлықтай ірі. Барлық аталған бағыттардағы ешкілердің қозғалысы жылдам, конституциясы мықты, сүйегі дамыған, дене бітімі жіңішке, аяқтары жақсы қойылған, тұяқтары мықты.

2) ешкілердің конституциясы мен сүйектері дене бітімін, сүйегінің беріктігін, сырт бітімі бөліктерін, тері және тері астындағы тіндердің даму сипаттамаларын (қалыңдығы, тығыздығы.), сондай-ақ жүнді жабынын жиынтық бағалау негізінде айқындалады.

3) ешкілердің сырт бітімі (дене бітімінің пішіні) өнімділік бағытымен, конституциясымен және саулығының жай-күйімен тығыз байланысты. Дене бітімі жалпақ, арқасы жеткілікті ұзын және тегіс болған кезде аяқтарының дұрыс орналастырылуы, сүйегінің қалыпты дамуы төзімділікті, конституциясының мықтылығын және жануарлардан жоғары өнімділікті ет пен жүн алуға негіз болады. Сондықтан осы бағытта іріктеу белгілі бір табиғи-климаттық жағдайларда өсіруге жақсы бейімделген жоғары өнімді ешкілердің табындарын құруға мүмкіндік береді.

14. Жүнді, түбітті және сүтті ешкілерді сырт бітімі-конституциялық типі бойынша балдық бағалау осы Нұсқаулыққа 1-қосымшаға сәйкес жүргізіледі.

5-тарау. Ешкілерді тірідей салмағы бойынша бағалау

15. Өнімділіктің әртүрлі бағыттарындағы тұқымдық текелер мен төлдердің тірідей салмағы бонитирлеу жүргізу кезінде таразыда 0,1 (нөл бүтін оннан бір) килограмға дейінгі дәлдікпен, бір жасында аш қарында өлшеу арқылы айқындалады.

16. Мерзімді (туылған кезде, енесінен айырған кезде, 1 (бір) жас, 1,5 (бір жарым) жаста, жыл сайын текелерді бағалау және аналық ешкілерге жеке бекіту кезінде) өлшеуге селекциялық топтардың жануарлары – тұқымдық текелер, ұрғашы ешкілер және олардың төлдері жатады.

17. Ересек ешкілердің тірідей салмағы күзде шағылыстыру алдында азықтандырғанға дейін және суарғанға дейін таңертең жеке (асыл тұқымды табындар) немесе топпен (тауарлық табындар) өлшеу арқылы, лақтардікі – оларды енелерінен айырған кезде анықталады.

18. Жүнді, түбітті және сүтті ешкілерді тірідей салмағы бойынша балдық бағалауосы Нұсқаулыққа 2-қосымшаға сәйкес жүргізіледі.

6-тарау. Жүнді және түбітті ешкілерді жүн өнімділігі бойынша бағалау

19. Жүнді және түбітті ешкілерді жүн өнімділігінің сандық және сапалық параметрлері бойынша негізгі бағалау 12 (он екі) – 18 (он сегіз) айлық жаста жүргізіледі. Сараптамалық бағалау бонитирлеу кезінде, ал зертханалық зерттеулер – іріктелген үлгілерді зерделеу кезінде өлшеу құралдары мен аспаптарды қолдану арқылы жүзеге асырылады.

20. Көзбен қарап бағалауға мынадай селекциялық белгілер жатады:

1) жүн мен түбіттің қалыңдығы, бұл тері аймағының бірлігіне келетін жүн талшықтарының саны. Тері аймағының бірлігіне жүн талшықтары неғұрлым көп болса, жүн қырқымы соғұрлым жоғары болады. Ешкілердің жүн өнімділігін бағалау кезінде жүннің қалыңдығымен қатар бүйірлерінде, арқада және іш жағында жүннің (түбіттің) көп өсетініне назар аудару қажет.

2) жүннің, түбіттің жіңішкелігі – бонитирлеу кезеңінде сапада көзбен қарап айқындалатын жүн және түбіт талшығының диаметрі. Жүн мен түбіт талшықтары неғұрлым жіңішке болса, шығымдылық соғұрлым жоғары болады және олардан иірілген жіптің сапасы өте жақсы болады. Сондықтан, жүнді және түбітті ешкілерді селекциялық топтарға іріктеу кезінде жүн мен түбіттің жіңішкелігіне ерекше назар аудару қажет.

3) жүн мен түбіттің біркелкілігі – ешкі шаруашылығындағы маңызды селекциялық белгілер. Жүн мен түбіттің жіңішкелігі мен ұзындығы бойынша біркелкілігі неғұрлым

жоғары болса, олардан иірілген жіптің сапасы соғұрлым жақсы болады. Жүнді және түбітті ешкілерді іріктеу кезінде жүн мен түбіттің жіңішкелігі мен ұзындығы бойынша біркелкілігіне ерекше назар аудару қажет.

4) шайыры – жүннің технологиялық құндылығын оның құрамындағы май есебінен қамтамасыз ететін құнды көрсеткіш. Жуылған жүн мен түбіттің жоғары өнімділігі өнімділікті арттырудың маңызды өлшемшарты болып табылады. Алайда, жүн мен түбітте ашық түсті шайырлардың жеткілікті мөлшерде болуын қамтамасыз етуге тырысу қажет.

5) жүн мен түбіттің түсі мен жылтырлығы селекциядағы маңызды көрсеткіштер болып табылады, өйткені бұлар олардан жасалған бұйымдардың сапасына үлкен әсер етеді. Жүннің ақ түсі мен люстр тәрізді жылтырлығы - сапалы шикізат белгісі. Іріктеу кезінде бұйымдарға әдемілік пен әсемдік беретін жүн мен түбітке тән жылтырлығының болуын ескеру қажет. Жүн мен түбітте түрлі-түсті талшықтардың болуы өнімнің сапасын төмендетеді.

6) жүннің ирелеңдігі – оның біртектілігінің негізгі көрсеткіштерінің бірі. Бір жазықтықта өрімнің бүкіл ұзындығы бойынша жүннің ірі ирелеңдігі (гофрленген) оның біркелкілігін анықтайды.

7) кемп – жүн шикізатының сапасын күрт нашарлататын құрғақ өлі қылшық. Жүнді және түбітті ешкілердің, әсіресе тұқымдық текелердің табынымен асылдандыру жұмыстарын жүргізу кезінде селекция жүндегі кемптің құрамын жоюға бағытталуы тиіс.

21. Жүн мен түбіт өнімділігінің мынадай селекциялық белгілері өлшенуге жатады:

1) жүн мен түбіт қырқымы – 12 (он екі) айда жануардан қырқылатын жүннің жалпы салмағы. Жүнді қырқу терінің бірлігіндегі қылшықтардың санына, жүн мен түбіттің жіңішкелігіне және ұзындығына байланысты. Жүнді қырқу, түбітті, әсіресе жіңішке талшықты (17 (он жеті) – 18 (он сегіз) микрометр және одан жіңішке) түбітті тарау және олардың сандық және сапалық параметрлері өнімділіктің осы бағыттарындағы ешкілермен селекциялық-асыл тұқымдық жұмыс жүргізу кезінде маңызды шаруашылықтың пайдалы белгілері болып табылады.

2) түбіттің құрамы – массасы бойынша пайызбен көрсетілген түбіт талшықтарының саны. Бұл көрсеткіш неғұрлым көп болса, түту соғұрлым жоғары болады. Селекциялық ядроның тұқымдық текелері мен аналық ешкілердің түбітін жеке түту әртүрлі типті жүн талшықтарының физикалық-механикалық қасиеттерін белгілей отырып, селекциялық зертханаларда зерттеу жолымен белгіленеді.

3) жүннің, түбіттің жіңішкелігі – микрометрлерде айқындалатын жүн мен түбіт талшығының диаметрі. Жүн мен түбіт талшықтары неғұрлым жіңішке болса, шығымдылық соғұрлым жоғары болады және олардан иірілген жіптің сапасы өте жақсы болады. Сондықтан, жүнді және түбітті ешкілерді селекциялық топтарға іріктеу кезінде олардың жүні мен түбітінің жіңішкелігіне ерекше назар аудару қажет.

4) жүннің, түбіттің ұзындығы – белгілі бір уақыт кезеңінде жүннің өсуі – 12 (он екі ай) ай немесе қыркудан қыркуға дейін. Асыл тұқымды жас төлдерде табиғи күйінде жүн ұзындығы бүйірінде (сызғышпен), мал басын толықтыратын лақтарда – бүйірінде, санында, арқасында және іш жағында өлшенеді.

22. Жүнді ешкілерді жүнді өнімділігі бойынша және түбітті ешкілерді жүнді өнімділігі бойынша балдық бағалауосы Нұсқаулыққа 3 және 4-қосымшаларға сәйкес айқындалады.

7-тарау. Ешкілерді сүттілігі бойынша бағалау

23. Ешкілердің сүттілігі сырт бітімі-конституциялық типімен, жануардың дене салмағымен және желіннің дамуымен тығыз байланысты. Сондықтан, сүтті тұқымды ешкілерді іріктеу және таңдау кезінде осы белгілерге үлкен мән беру керек, өйткені олар көбінесе жас төлдердің одан әрі өсуі мен дамуын және оның өнімділігін анықтайды.

24. Лақтардың туылу типі (нешінші болып туылған) болашақ саулық ешкілер мен тұқымдық текелердің өнімділігі мен төлділігін таңдау және болжау кезінде маңызды. Сүтті ешкілердің өнімді-асыл тұқымды қасиеттерін бағалау кезінде егіз боп және үшеу боп туылған жас төлдерге жынысына қарамастан сүтті тұқымды ешкілерді сүт өнімділігі бойынша балдық бағалау осы Нұсқаулыққа 5-қосымшаға сәйкес тиісінше 3 және 5 балл қосымша беріледі.

8-тарау. Жүнді, түбітті және сүтті ешкілерді сыныптарға бөлу

25. Ешкі шаруашылығындағы жалпы сыныптық баға конституциялық-өнімді сапаларының, қасиеттердің және тұқым стандартына сәйкестік дәрежесінің жиынтығы бойынша белгіленеді.

26. Тұқымдық ерекшеліктеріне және өнімділік деңгейіне байланысты ешкілерді 3 сыныпқа бөледі:

1) элита – конституциялық-өнімді сапалары мен қасиеттері бойынша 1-сыныпты ешкілерден асып түсетін, тиісті тұқымдардың стандартына толық жауап беретін жануарлар. Жүнді ешкілердің жас төлдерін элита сыныбына жатқызу үшін жалпы балл саны 65 (алпыс бес) – 85 (сексен бес) балды құрауы тиіс. Түбітті және сүтті ешкілерді элита сыныбына жатқызу үшін балдардың жалпы саны 55 (елу бес) – 70 (жетпіс) болуы керек.

2) бірінші сынып – өзінің конституциялық-өнімді белгілері мен қасиеттері бойынша жүнді, түбітті және сүтті тұқымды ешкілер үшін стандарт талаптарына сәйкес келетін жануарлар. Жүнді ешкілердің жас төлдерін бірінші сыныпқа жатқызу үшін жалпы балл саны 45 (қырық бес) – 64 (алпыс төрт) болуы керек. Түбітті және сүтті ешкілерге ұқсас параметр – 40 (қырық) – 54 (елу төрт) балл.

Элиталық және бірінші сыныпты аналықтар өз табындарын өсіру және мал басын толықтыру, сондай-ақ оны асыл тұқымды мақсаттарға сату үшін жас төлдерді алу мақсатында қолданылады.

3) екінші сынып – тұқым стандартына толық сәйкес келмейтін, сондай-ақ өнімділікте немесе сырт бітімі-конституциялық типте кейбір кемшіліктері бар жануарлар. Олар өнімділігі жағынан бірінші сыныпты ешкілерден едәуір төмен, бірақ пайдаланылатын табындарда тауарлық өнімді алуға, ал асыл тұқымды табындарда, сонымен қатар, тұқымға жақсартылған жас төлдерді алу және сату үшін өте қолайлы. Кешенді бағалау кезінде 30 (отыз) – 44 (қырық төрт) балл жинаған бонитирлеу жасындағы жүнді ешкілердің жас төлі екінші сыныпқа жатады. Түбітті және сүтті ешкілер үшін бұл көрсеткіш 25 (жиырма бес) - 39 (отыз тоғыз) балл деңгейінде белгіленген.

4) конституциясы әлсіреген, сырт бітімінде кемістігі бар, өнімділігі төмен, жалпы жиынтық бойынша – жүн бойынша 30 (отыз) балл және түбітті және сүтті ешкілер бойынша 25 (жиырма бес) балл жинамаған жануарлар жарамсыз малға жатады.

27. Ешкілерді жеке нөмірлермен таңбалау мынадай тәсілмен жүргізіледі:

- 1) құлақтарына ен салу;
- 2) құлақтарына металл немесе пластмасса (радиожиілік) сырғалар салу;
- 3) мүйіздеріне күйдіріп салу.

28. Селекциялық топтардың аналық ешкілері мен ақ түсті тұқымдық текелер үшін құлақтарына таңба салу таңбалаудың негізгі әдісі болып табылады. Нөмірлер құлақ қабығының ішкі жағының түксіз жағына қойылады.

Нөмірлердің цифрлары құлақтың ұзындығына параллель және оның ортасында, сол жақ құлаққа нөмір бас жағынан бастап, оң жақ құлаққа – бас жағына қарай қойылады. Таңбаның құрамы 5 (бес) – 10 (он) % глицерин қосылған спиртте сұйылтылған күйеден дайындалады.

9-тарау. Ешкілерді таңбалау

29. Асыл тұқымды ешкілерді таңбалау мынадай тәртіппен жүргізіледі: селекциялық топтағы аналықтардан және ұрпақтарының сапасы бойынша ешкілерді бағалау жүргізілетін аналықтардан алынған лақтарға енесінен айырғанға дейін туылған кезде сол жақ құлағына анасының нөмірі, ал оң жақ құлағына – олардың жеке нөмірінің таңбасы қойылады. Жеке нөмірдің алдына туылған жылы (жылдың соңғы цифры) қойылады.

30. Өнімділіктің барлық бағыттарындағы ешкілер және олардың асыл тұқымдық және пайдаланушы табындардағы, жеке немесе сыныптық бонитирленген және сыныптарға жатқызылған будандары оң жақ құлағына мынадай тәртіппен ен салумен белгіленеді:

элита – оң жақ құлақтың ұшында "жебе" тәрізді бір ен салу;

бірінші сынып – оң жақ құлақтың төменгі жиегіне бір ен салу;

екінші сынып – оң жақ құлақтың төменгі жиегіне екі ен салу.

Жануарлар сыныптарының талаптарына сәйкес келмейтін ешкілердің оң жақ құлағының ұшын кесіп тастайды.

10-тарау. Асыл тұқымдық есепке алуды жүргізу

31. Асыл тұқымдық есепке алу асыл тұқымды ешкілердің әрбір табынында жүйелі түрде жүргізіледі. Оған тұқымдық текелерді, селекциялық топтардың аналықтарын және олардың селекциялық топтар аналықтарының мал басын толықтыру үшін іріктелген ұрпақтарын жеке есепке алудың, шығу тегінің, асыл тұқымды пайдаланудың барлық деректері мен өнімділік көрсеткіштері, сондай-ақ қалған асыл тұқымды аналықтар мен олардың төлдерінің қырқылған жүнін және тірідей салмағын жеке есепке алу деректері кіреді.

32. Жас төлдерге және қалған аналықтарға жыл сайын жүнді қырқу, тірідей салмақ және ұрпақ алу бойынша зоотехникалық есепке алудың жиынтық ведомостары жасалады.

33. Асыл тұқымдық есепке алу деректері САТЖАҚ-ға енгізіледі.

34. Жеке есепке алу "Мал шаруашылығы салалары бойынша асыл тұқымдық өнімді (материалды) есепке алу нысандарын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2015 жылғы 30 сәуірдегі № 3-3/397 бұйрығына (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде № 11269 болып тіркелген) сәйкес нысандар бойынша жүргізіледі.

35. Негізгі тұқымдық текелердің және селекциялық топтар аналықтарының тірідей салмағы, жүн қырқымы және оның сапалы сипаттамалары оларды асыл тұқымдық пайдаланудың барлық кезеңінде ескеріледі.

36. Асыл тұқымды ешкілердің өнімділігін есепке алу үшін осы Нұсқаулыққа 6-қосымшаға сәйкес Асыл тұқымды ешкілердің өнімділігін есепке алу кітабы жүргізіледі.

Түбітті, сүтті және жүнді
ешкілерді бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
I-қосымша

Жүнді, түбітті және сүтті ешкілерді сырт бітімі-конституциялық типі бойынша балдық бағалау

№	Фенотиптік және селекцияланатын белгілер	Сипаттауы	Шартты белгілер. немесе өлшем бірлігі	Ешкілердің өнімділік бағытын ескере отырып, белгі үшін балдар		
				жүнді	түбітті	сүтті
		Негізгі өнімділік типінің (жүн,				

1	Негізгі өнімділік типінің айқындығы (жүнді, түбітті, сүтті)	түбіт, сүт) айқындығы қанағаттанарлық емес жануарлар	C-	-	-	-
		Негізгі өнімділік типінің айқындығы қанағаттанарлық жануарлар	C	1-5	1-5	1-5
		Негізгі өнімділік типінің (жүн, түбіт, сүт) айқындығы жақсы жануарлар	C+	6-8	6-8	6-8
		Негізгі өнімділік типінің (жүн, түбіт, сүт) айқындығы өте жақсы жануарлар	CC	9-10	9-10	9-10
2	Дене бөліктерін жиынтық бағалау негізінде анықталатын сүйек	Сүйегі нәзік	H	-	-	-
		Сүйегі үлкен, ірі	Г	1-3	1-3	1-3
		Сүйегі•жақсы дамыған, бірақ ірі емес	К	4-5	4-5	4-5
3	Сырт бітімі	Дененің бір немесе одан да көп бөліктері бойынша кемістер бар	Э-	-	-	-
		Дене бөліктерінің кемістері байқалмайды	Э	1-3	1-3	1-3
		Тұқым стандартына толығымен сәйкес келеді	Э+	4-5	4-5	4-5
Сырт бітімі үшін ең жоғары балл жиыны:				20	20	20

Түбітті, сүтті және жүнді ешкілерді бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 2-қосымша

Жүнді, түбітті және сүтті ешкілерді тірідей салмағы бойынша балдық бағалау

№	Селекциялана тын белгі, өлшем бірлігі	Жынысы	Белгінің мәні, килограмм (бұдан әрі – кг)	Ешкілердің өнімділік бағытын ескере отырып, белгі үшін балдар		
				жүнді	түбітті	сүтті
1	1 (бір) жастағы тірідей салмағы, кг.	Текешіктер	25 кг және кем	-	-	-
			26-28	-	1-3	-
			29-31	1-5	4-6	1-3
			32-34	6-7	7-9	4-6
			35-37	8-9	10	7-9
			38 және артық	10	10	10
		Шыбыштар	23 кг және кем	-	-	-
			24-26	-	1-3	-
			27-29	1-5	4-6	1-2
			30-32	6-7	7-8	3-7
			33-35	8-9	9-10	8-10
			36 кг және артық	10	10	10
2	1,5 (бір жарым) жастағы тірідей салмағы, кг.	Текешіктер	30 кг және кем	-	-	-
			31-33	-	1-5	-
			34-36	1-5	6-8	1-4
			37-39	6-8	9-10	5-7
			40-42	9-10	10	8-9
			43 кг және артық	10	10	10
		Шыбыштар	28 кг және кем	-	-	-
			29-31	-	1-3	-
			32-34	1-2	4-5	1-3
			35-37	3-7	6-7	4-7
			38-40	8-9	8-9	8-9
			41 кг және артық	10	10	10
Тірідей салмағы үшін ең жоғары балл жиыны:					10	10

Түбітті, сүтті және жүнді
ешкілерді бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
3-қосымша

Жүнді өнімділігі бойынша жүнді ешкілерді балдық бағалау

--	--	--	--	--

№	Фенотиптік және селекцияланатын белгілері	Сипаттамасы	Шартты белгілер, белгінің мәндері, сантиметр (бұдан әрі – см), килограмм (бұдан әрі – кг)	Белгі үшін балдар
1	Жүннің қалыңдығы ұстап сезу арқылы және бүйірі мен арқасында тері тігісінің шамасымен анықталады	Жүні сирек, тұқым стандартына сәйкес келмейді	M-	-
		қанағаттанарлық	M	1-2
		қалың	M+	3-4
		өте қалың	MM	5
2	Өлі және құрғақ талшық (бұдан әрі – кемп) құрамы	кемп жоқ	K-	5
		кемп 1 пайыздан (бұдан әрі – %) аспайды	K	1-4
		кемп 1%-дан артық	K+	-
3	Бүйіріндегі жүннің ұзындығы жауырынның дәл артқы жағындағы бүйірінің ортаңғы сызығынан жоғары созылмаған жүн тұлымдарының биіктігі бойынша сызғышпен өлшеніп анықталады	Текешіктер	15,0 см және кем	-
			15,1-16 см	1
			16,1-17 см	2-3
			17,1-18,0 см	4-5
			18,1 см және артық	5
		Шыбыштар	13,0 см және кем	-
			13,1-14 см	1
			14,1-15 см	2-3
			15,1-16,0 см	4-5
			16,1 см және артық	5
4	Ж ү н талшықтарының сапасы немесе микрометрлердегі (бұдан әрі – мкм) жіңішкелігі - микроскоптың немесе зертханалық жабдықтың көмегімен көзбен көріп анықталады	Текешіктер	жіңішке 58 к.-(25,1-27,0)	-
			58-56 (25,1-29,0)	1
			56-(27,1-29,0)	2-3
			56-50-(31,1-34,0)	4-5
			жуан 50 к.-(29,1-31,0)	5
		Шыбыштар	60-(23,1-25)	-
			58-(25,1-27,0)	1
			56-(27,1-29,0)	2-3
			50-(29,1-31,0)	4-5
			48-(31,1-34,0)	5
		Жүн біркелкі емес, бүйірі мен сандарындағы талшықтардың биязылығындағы		-

5	Жүннің биязылығы бойынша біркелкілігі	айырмашылық 2 (Б-екі) сападан немесе 4 (төрт) мкм жоғары		
		Жүн біркелкі, бүйірі мен сандарындағы талшықтардың биязылығындағы айырмашылық 1 (бір) сапа немесе 2-ден (екіден) 4 (төрт) мкм-ге дейін	Б	1-4
		Жүннің біркелкілігі жақсы, бүйір мен сандарындағы талшықтардың биязылығындағы айырмашылық 2 (екі) мкм-ден аз	Б+	5
6	Жүннің ирелеңдігі - бүйірінде көзбен көріп анықталады:	Ирелеңдігі әлсіз, бірақ көрінеді	И-	-
		Ирелеңдігі қажетті пішінде, жақсы көрінеді, бірақ анық емес	И	1-4
		Ирелеңдігі қажетті пішінде, штапельдің бүкіл ұзындығы бойынша анық көрсетілген	И+	5
7	Шайыр, шайыр мөлшері (жүннің жалпы салмағынан шайырдың үлестік салмағы %)	Кемшілік, 5 % кем	Ш-	-
		Артықшылық, 10 % артық	Ш+	1-4
		Жеткілікті мөлшер (5 (бес)-10 (он))	Ш	5
8	Жүннің жылтырлығы (люстр)	Қалыпты жылтырлық	К	5
		Әлсіз күңгірт	С	1-4
		Жоқ	Б	-
9	Арқа мен қарнында жүннің өсуі	Арқа жағындағы жүннің ұзындығы 2 см-ге қысқа және бүйіріндегіге қарағанда көп – өсуі қанағаттанарлықсыз	Ө-	-
		Арқа жағындағы жүннің ұзындығы 1,5 (бір жарым) – 2 (		1-3

		екі) см-ге қысқа – өсуі қанағаттанарлық.	Ө	
		Арқа жағындағы жүннің ұзындығы бүйіріндегіге қарағанда 1,5 (бір жарым) см-ге қысқа және одан аз – өсуі жоғары	Ө+	4-5
10	Жүн қырқымы. Жуылмаған жүн қырқымы, бір жылда қырқылған тезексіз жүннің салмағы	Текешіктер	0,9 кг және кем	-
			1,0-1,1 кг	1-4
			1,1-1,2 кг	5-9
			1,2 кг және артық	10
		Шыбыштар	0,8 кг және кем	-
			0,9-1,0 кг	1-4
			1,0-1,1 кг	5-9
			1,1 кг және артық	10
Жүн өнімділігі үшін ең жоғары балл жиыны:				55

Түбітті, сүтті және жүнді ешкілерді бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 4-қосымша

Түбітті ешкілерді жүн өнімділігі бойынша балдық бағалау

№	Фенотиптік және селекцияланатын белгілер	Сипаттамасы	Шартты белгілер немесе өлшем бірлігі, белгінің мәні	Белгі үшін балдар
1	Түбіттің қалыңдығы (салмағы) – ұстап сезу арқылы немесе бүйіріндегі тері тігісінің көлемі бойынша анықталады	Түбіті сирек, тұқым стандартына сәйкес емес	C-	-
		Түбітінің қалыңдығы қанағаттанарлық	C	1-2
		Түбіті қалың	C+	3-4
		Түбіті өте қалың	CC	5
2	Бүйіріндегі түбіттің ұзындығы – жауырын артындағы созылмаған жүн тұлымының биіктігі	Текешіктер	5,5 сантиметр (бұдан әрі – см) см және кем	-
			5,6-6,0 см	1
			6,1-6,5 см	2-3
			6,6-7,0 см	4-5
			7,1 см және артық	5
			5,0 см және төмен	-
			5,1-5,5 см	1

	бойынша сызғышпен өлшеп анықталады	Шыбыштар	5,6-6,0 см	2-3
			6,1-6,5 см	4-5
			6,6 см және артық	5
3	Түбіттің жіңішкелігі сапада немесе микрометрах (бұдан әрі – мкм) мкм-де – көзбен көріп немесе микроскоптың, арнайы зертханалық жабдықтар көмегімен анықталады	Текешіктер	18,0 мкм және жіңішкерек	5
			18,1-18,5 мкм	3-4
			18,6-19,0 мкм	2
			19,1 мкм жіңішке	1
		Шыбыштар	17,0 мкм және жіңішкерек	5
			17,1-17,5 мкм	3-4
			17,6-18,0 мкм	2
18,1 мкм жуанырақ	1			
4	Жүн бойынша түбіт құрамының біркелкілігі оның бүйірі мен санындағы құрамының айырмашылығымен анықталады	Түбіт құрамы біркелкі емес, айырмашылық 10 (он) пайыз (бұдан әрі – %)-дан асады	Б-	-
		Түбіттің құрамы біркелкі, айырмашылық – 5 (бес) – 10 (он) %	Б	1-4
		Түбіттің құрамы біркелкі, айырмашылық – 5 %-дан аз	Б+	5
5	Арқасы мен құрсағы түбітінің өсуі - оның бүйіріндегі және дененің көрсетілген аймақтары арасындағы ұзындығының айырмашылығымен анықталады	Арқа жағындағы түбіттің ұзындығы бүйір жағына қарағанда 1 (бір) см-ге және одан да көп қысқа – өсуі қанағаттанарлықсыз	Ө-	-
		Арқа жағындағы түбіттің ұзындығы 0,5 (нөл бүтін оннан бес) – 1 (бір) см-ге қысқа – өсуі қанағаттанарлық	Ө	1-3
		Арқа жағындағы түбіттің ұзындығы бүйір жағына қарағанда 0,5 (нөл бүтін оннан бес) см-ге және одан да аз қысқа – өсуі жоғары	Ө+	4-5
		Ақ	А	5
		Ақшыл сұр	АС	4

6	Түбіттің түсі	Сұр	С	3
		Қою сұр	ҚС	1-2
7	Екі мәрте тарағанда таралған түбіттің жиынтығы	Текешіктер	239 г және кем	-
			240-259 грамм (бұдан әрі – г).	1-3
			260-279г	4-6
			280-299 г	7-9
			300 г және артық	10
		Шыбыштар	159 г. және кем	-
			160-179 г	1-3
			180-199 г	4-6
			200-219г	7-9
			220 г және артық	10
Жүн өнімділігі үшін ең жоғары балл жиыны:				40

Түбітті, сүтті және жүнді ешкілерді бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 5-қосымша

Сүтті тұқымды ешкілерді сүт өнімділігі бойынша балдық бағалау

№	Фенотиптік және селекцияланатын белгілер	Сипаттамасы	Шартты белгілер немесе өлшем бірлігі., белгінің мәні	Белгі үшін балдар	
1	Бонитирлеу кезіндегі жануардың көлемі	Текешіктер: өте ірі ірі орташа ұсақ өте ұсақ	ӨІ	5	
			I	4	
			O	3	
			Ұ	2	
			ӨҰ	1	
		Шыбыштар: өте ірі ірі орташа ұсақ өте ұсақ	ӨІ	5	
			I	3-4	
			O	2	
			Ұ	1	
			ӨҰ	1	
			Желіні өте үлкен, дұрыс пішінді	Ж++	10
				Ж+	9
Ж	6-9				
	Желіні көлемі бойынша орташа, дөңгелек немесе алмұрт тәрізді				

2	Желіннің дамуы	Желіні үлкен емес, бірақ дұрыс пішінді	Ж-	3-5	
		Желіннің бөліктері біркелкі дамымаған, салбыраңқы, әртүрлі ұзындықтағы емшектер немесе өте кішкентай емшектер	Ж--	1-2	
3	Сүт сауыны	Бірінші лактация бойынша сүт сауыны	С1	369 л және кем	-
				370-389	1-2
				390-409	3-4
				410-429	5-7
				430-449	8-9
				450 л және артық	10
		Екінші лактация бойынша сүт сауыны	С2	504 л және кем	-
				505-535	1-2
				536-565	3-4
				566-595	5-7
				596-625	8-9
				626 л және артық	10
		Үшінші лактация бойынша сүт сауыны	С3	649 л және кем	-
				650-680	1-2
				681-710	3-4
				711-740	5-7
				741-770	8-9
				800 л және артық	10
5	Сүттің майлылығы-зертханалық жолмен анықталады	Өте төмен	3,59 % және кем	-	
		Төмен	3,60-3,65 %	1-2	
		Қанағаттанарлық	3,66-3,70 %	3-4	
		Жеткілікті	3,71-3,75 %	5-7	
		Жоғары	3,76-3,80 %	8-9	
		Өте жоғары	3,81 % және жоғары	10	
6	Туу типі, (қанша дарақ ішінде лактар туылды)	Біреу ішінде	T1	-	
		Екеу ішінде	T2	3	
		Үшеу ішінде	T3	5	

Түбітті, сүтті және жүнді
ешкілерді бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
6-қосымша

Асыл тұқымды ешкілердің өнімділігін есепке алу кітабы

Ауыл шаруашылығы құралымының атауы, мекенжайы _____

—

—

—

Аналықтар отары _____ № _____, сыныбы _____

—

Аға шопан _____

—

_____ (аты, әкесінің аты, тегі (болған кезде
)

P/c №	Жануардың нөмірі	Туылған жылы	Өнімділігі			Жануардың сыныбы	Ескертпе
			жүнінің қырқымы (түбіттің түтілуі)	тірідей салмағы	с ү т сауыны		
			жуылмаған	жуылған			

Қазақстан Республикасы
Ауыл шаруашылығы министрінің
2014 жылғы 10 қазандағы
№ 3-3/517 бұйрығына
8-қосымша

Шошқаларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Шошқалардың асыл тұқымды құндылығын бонитирлеу және өсімін молайту жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және шошқаларға бонитирлеу жүргізуді нақтылайды.

2. Шошқаларды бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

2-тарау. Шошқаларды бонитирлеуді ұйымдастыру және жүргізу

3. Шошқаларды бонитерлеу жыл сайын жүргізіледі. Жануарлардың сырт бітімі, өсуі және өнімділігін бағалау туралы деректер жыл бойы жинақталады.

4. Қабандардың, аналық шошқалардың және мал басын толықтыратын төлдердің дене бітімін бағалау шілде-қазан айларында жүргізіледі.

5. Бонитерлеу нәтижелері бойынша 1 қаңтардағы жай-күй бойынша есеп жасалады.

6. Шоқалар тұқымдары бағыттар және өнімділік деңгейі бойынша мынадай топтарға бөлінеді:

бірінші – ірі ақ, украиндық далалық ақ, ұзынқұлақты ақ, латвиялық ақ, литвалық ақ, сібірлік солтүстік, ливендік, кемеровтық, солтүстік-қавказдық, муромдық, брейтовтық, қысқа құлақты ақ тұқымды және цивилдік, сібірлік қара-ала, белорустық қара-ала тұқымды шошқалар топтары;

екінші – ландрас, эстондық бекондық, дюрок, үржүмдік, уэль шошқасы;

үшінші – миргородтық, украиндық далалық ала, ірі қара, беркшир, семиречен, ақсайлық қара-ала шошқалар тобы.

7. 85 (сексен бес) килограмнан (бұдан әрі – кг) 110 (жүз он) кг-ға дейінгі салмаққа жеткен кезде, барлық мал басын толықтыратын төлдер осы Нұсқаулыққа 1-қосымшаға сәйкес шошқаның мал басын толықтыратын төлін қыртыс майының қалыңдығы (сантиметр) бойынша тірі кезінде бағалау үшін шәкіл бойынша алтыншы-жетінші кеуде омыртқалары деңгейінде арқасынан өлшенген қыртыс майының қалыңдығы бойынша тірі кезінде бағаланады.

8. Қабандар мен аналық шошқалардың жетілуін денесінің салмағы мен ұзындығы бойынша зауыттық қондылығы жағдайында бағалайды.

Жануарларды 1(бір) кг дейінгі дәлдікпен азықтандыру алдында өлшейді.

Дененің ұзындығын желке жалынан бастап құйрықтың түбіне дейін 1 (бір) сантиметрге (бұдан әрі – см) дейінгі дәлдікпен өлшеуіш таспамен өлшейді. Бастың төменгі жағын өлшеген кезде, мойын және кеуде бір деңгейде болуы керек.

9. Қабандарды 12 (он екі) айлық жастан бастап жыл сайын туылған күнінде салмағын және бойын өлшейді.

Әрбір қабан бойынша жиынтық бонитирлеу ведомосін жасау кезінде салмағы және бойы бойынша соңғы өлшенген деректерді өңдеуге енгізеді.

10. Аналық шошқалар торайлағаннан кейін 5 (бесінші)-10 (оныншы) күні салмағын және бойын өлшейді.

11. Қабандар мен аналық шошқалардың сырт бітімін осы Нұсқаулыққа 2-қосымшаға сәйкес шошқалардың сырт бітімін бағалауға арналған жүз балдық шәкіл бойынша бағалайды.

Қабандар мен аналық шошқалар:

90 (тоқсан) және одан жоғары балл алғандар элита сыныбына жатады;

85 (сексен бес) балдан 89 (сексен тоғыз) балға дейін алғандар бірінші сыныпқа жатады;

80 (сексен) балдан 84 (сексен төрт) балға дейін алғандар екінші сыныпқа жатады.

12. Кемінде 12 (он екі) (6/6) (алтыдан алты) кратерлік емшегі бар, алдыңғы аяқтары икс тәрізді, жауырын астынан немесе белінде бірден белі кететін, арқасы салбыраңқы, тұмсығы иттердің тұмсығына ұқсаған, мұрны қисық, тістеуі дұрыс емес жануарлар бонитирлеуге жатпайды және табыннан шығарылады.

13. Қабандар мен аналық шошқаларды дене көлемі мен сырт бітімі бойынша соңғы рет бонитирлеу үш жаста жүргізіледі.

Ересек жаста қайта бағалау тек сыныптылығын көтеру жағына қарай жүргізілуі мүмкін.

14. Аналық шошқалардың өнімділігі олардан торайлар алынғаннан кейін мынадай көрсеткіштер бойынша бағаланады:

1) көптөлділік – туылған тірі торайлардың саны;

2) сүттілігі – туылғаннан кейінгі енесінің бауырындағы жиырма бір күндік торайлардың салмағы;

3) енесінің бауырындағы екі айлық жастағы торайлардың салмағы.

15. Санамаланған көрсеткіштер үшін бірінші торайтайтын және екі немесе одан да көп торайлаған мегежіндер үшін сыныптар осы Нұсқаулыққа 3-қосымшаға сәйкес қабандар мен мегежіндерді бордақылау және ұрпақтарының етті сапалары бойынша шошқаларды бағалауға арналған шәкіл бойынша айқындалады.

16. Ұрпаққа бақылау бордақылауға жүргізілгеннен кейін, аналық шошқалар ұрпағының өнімділігі мынадай көрсеткіштер бойынша қосымша бонитирленеді:

1) 100 (жүз) кг салмаққа жету жасы;

2) 1(бір) кг салмақ өсіміне жұмсалатын шығын;

3) 6 (алтыншы) – 7 (жетінші) кеуде омыртқасындағы қыртыс майының қалыңдығы;

4) денесінің ұзындығы;

5) артқы бөлігінің үштен бірінің салмағы.

17. Ұрпағының бордақылау және етті қасиеттерін сипаттайтын санамаланған көрсеткіштерге аналық шошқалардың сыныптары осы Нұсқаулыққа 3-қосымшаға сәйкес қабандар мен аналық шошқаларды ұрпағының бордақылау және етті қасиеттері бойынша бағалауға арналған шәкіл бойынша анықталады.

18. Тексерілетін аналық шошқаларды бірінші торайлау нәтижесі бойынша бонитирлейді: екі және одан да көбірек торайлағандарды торайлауды бонитирлеу кезінде барлық есептелген орташа көрсеткіштер бойынша бонитирлейді;

Қандай да бір торайлау жағдайында туылған немесе енесінен айырған кездегі торайлардың саны 6 және одан аз болса, онда мұндай торайлау "апаттық" деп

есептеледі және өнімділіктің орташа көрсеткішін есептеу кезінде оның барлық деректері өңдеуден алып тасталады.

Бірден артық "апаттық" торайлаған аналық шошқаларды бонитирлемейді және табыннан жарамсыз деп шығарылады.

19. Қабандармен шағылысқан аналық шошқа торайлағаннан кейін, оны тұқымдарының екі немесе төрт айлық жастағы орташа салмағы бойынша бонитирлейді. Өнімділік көрсеткіші осы Нұсқаулыққа 4-қосымшаға сәйкес барлық тұқымдардың қабандарын 2 (екі) және 4 (төрт) ай (ең төменгі шарттар) жасындағы ұрпақтарының салмағы бойынша бағалау шәкілі бойынша кемінде бес аналықтан алынған барлық торайлардың орташа салмағы негізінде айқындалады.

Екі айлық және төрт айлық жас төлдің салмағы туралы деректер болған кезде бағалау оның төрт айлық жасындағы салмағы бойынша жүргізіледі.

20. Қабандар өнімділігін негізгі бонитирлеу ұрпағын бордақылауға бақылау жүргізу әдісімен бордақылау және етті сапасын мынадай көрсеткіштер бойынша бағалау болып табылады;

- 1) 100 (жүз) кг салмаққа жету жасы;
- 2) 1 (бір) кг салмақ өсіміне жұмсалатын шығын;
- 3) 6 (алтыншы) – 7 (жетінші) кеуде омыртқасындағы қыртыс майының қалыңдығы;
- 4) денесінің ұзындығы;
- 5) артқы бөлігінің үштен бірінің салмағы.

21. Ұрпағының бордақылау және етті сапасын сипаттайтын көрсеткіштер үшін қабандардың сыныптары осы Нұсқаулыққа 3-қосымшаға сәйкес қабандар мен мегежіндерді ұрпақтарының бордақылау және етті сапасы бойынша бағалау шәкілі бойынша айқындалады.

22. Ұрғашы шошқалардан торайлар алынғаннан кейін қабандарды өнімділігі бойынша барлық (оның ішінде шығарылған және жарамсыз) кем дегенде есепке алынған бес ұрғашы торай бойынша бонитирлейді.

23. Қабандарды ұрғашы шошқаларының өнімділігі бойынша бонитирлеуді әрбір қабанның ұрғашы шошқаларының көптөлділігі мен сүттілігінің орташа көрсеткіштерінің табын бойынша алғаш торайлайтындар мен екі және одан да көп торайлаған аналық шошқалар (бірдей жастағылар) бойынша орташа көрсеткіштерден ауытқуын есептеу арқылы жүргізеді.

24. Бонитирлеу және сыныптық бағалау нәтижелері бойынша жануарлардың жастық және өндірістік топтары үшін қарастырылған әрбір белгілерден мынадай жиынтық сыныптар белгіленеді:

- элита-рекорд;
- элита;
- бірінші;
- екінші.

25. Жануардың жиынтық сыныбы осы Нұсқаулыққа 5-қосымшаға сәйкес шошқалардың жиынтық сыныбын айқындауға арналған шәкіл бойынша әрбір сыныпқа шартты балл беру арқылы айқындалады.

26. Бағаланған белгілердің әрбір сыныбына тиесілі балдар жинақталады және сомасы қосынды санға бөлінеді. Алынған орташа балл бойынша осы Нұсқаулыққа 5-қосымшаға сәйкес шошқалардың жиынтық сыныбын (орташа балл бойынша) айқындауға арналған шәкіл бойынша жиынтық сынып айқындалады.

27. Элита-рекорд жиынтық сыныбы ұрпағының бақылау бордақылауы және элита сыныптарыбойынша бағаланған жануарлар үшін белгіленеді.

28. Егер жануар барлық ескерілген белгілер бойынша екінші сыныппен бағаланса, онда жиынтық бағасы бойынша ол сыныптан тыс деп есептеледі.

29. Мал басын толықтыратын және асыл тұқымды төлдерді алты айлық жасқа дейін әкесінің жиынтық сыныбы, енесінің жиынтық сыныбы, салмақ сыныбы, ал алты айлық жастан кейін дене ұзындығының сыныбы бойынша бағалайды.

30. Мал басын толықтыратын төлде тірі кезінде анықталатын қыртыс майының қалыңдығы салмағы 85 (сексен бес) кг-дан 110 (жүз он) кг-ға дейін жеткен кезде тұрақты көрсеткіш ретінде жазылады және асыл тұқымды қабандар мен аналық шошқалардың табыннан шыққанға дейінгі барлық кейінгі бағалауларына енгізіледі.

31. Аналық шошқаларды салмағы, дене ұзындығы, қыртыс майының қалыңдығы, көптөлділігі, сүттілігі, екі айлық жаста ұядағы салмағы сыныбы бойынша сыныптарға бөледі.

Осы тармақта көрсетілген белгілер жиынтық сыныпты анықтау үшін қажет.

32. Аналық шошқалардың ұрпақтарын бақылау бордақылағаннан кейін осы Нұсқаулықтың 32-тармағында көрсетілген көрсеткіштерге:

ұрпақтарының 100 (жүз) кг салмаққа жету жасы;

1 (бір) кг салмақ өсіміне жұмсалатын азық шығыны;

6 (алтыншы)-7 (жетінші) кеуде омыртқасындағы қыртыс майының қалыңдығы; дене ұзындығы;

артқы үштен бір бөлігінің салмағы үшін сыныптар қосылады,

Бұл ретте жиынтық сыныпты он екі белгіні бағалу бойынша анықтайды.

33. Қабандар (торайлаудан кейін олармен ана шошқаларды бүркеу) мыналар бойынша сыныптарға бөлінеді:

салмағы;

денесінің ұзындығы;

қыртыс майының қалыңдығы;

дене бітімі.

Екі немесе төрт айлық жастағы ұрпақтың салмағы туралы деректер болған кезде, жиынтық сыныпты анықтау үшін тек төрт айлық ұрпақтың салмағы бойынша сынып қолданылады.

Жиынтық сыныпты анықтау үшін қажетті осы тармақта көрсетілген белгілер және осындай бағалаудан кейін қабан негіз топқа ауыстырылады.

34. Қабан ұрпақтарын бақылау бордақылағаннан кейін жиынтық сынып мынадай белгілер бойынша сыныптық бағадан орташа көрсеткіш ретінде алынады:

салмақ;

дененің ұзындығы;

тірі кезінде өлшенген қыртыс майының қалыңдығы;

дене бітімі;

100 (жүз) кг салмаққа жету жасы;

1 (бір) кг салмақ өсіміне жұмсалатын шығын;

6 (алтыншы) – 7 (жетінші) кеуде омыртқасындағы қыртыс майының қалыңдығы;

денесінің ұзындығы;

артқы бөлігінің үштен бірінің салмағы.

Шошқаларды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
1-қосымша

Шошқаның мал басын толықтыратын төлін қыртыс майының қалыңдығы бойынша тірі кезінде бағалау шәкілі (сантиметр)

Салмағы килограмм	Тұқымның 1 (бірінші) тобы				Тұқымның 2 (екінші) тобы				Тұқымның 3 (үшінші) тобы			
	Сыныптар				Сыныптар				Сыныптар			
	элита	бірінші	екінші	Сыныптан тыс	элита	бірінші	екінші	вне класса	элита	бірінші	екінші	Сыныптан тыс
85 (сексен бес) - 90 (тоқсан)	3 және одан кем	3,1-3,4	3,5-3,8	3,9 және одан артық	2,7 және одан кем	2,8-3,1	3,2-3,5	3,6 және одан артық	3,2 және одан кем	3,3-3,5	3,6-3,9	4,0 және одан артық
91 (тоқсан бір) - 95 (тоқсан бес)	3,1 және одан кем	3,2-3,5	3,6-3,9	4,0 және одан артық	2,8 және одан кем	2,9-3,2	3,3-3,6	3,7 және одан артық	3,3 және одан кем	3,4-3,6	3,7-4,0	4,1 және одан артық
96 (тоқсан алты) - 100 (жүз)	3,2 және одан кем	3,3-3,6	3,7-4,0	4,1 және одан артық	2,9 және одан кем	3,0-3,3	3,4-3,7	3,8 және одан артық	3,4 және одан кем	3,5-3,7	3,8-4,1	4,2 және одан артық
101 (жүз бір)	3,3 және	3,4-3,7	3,8-4,1	4,2 және	3,0 және	3,1-3,4	3,5-3,8	3,9 және	3,5 және	3,6-3,7	3,9-4,2	4,3 және

)-105 (одан жүз кем бес)				одан артық	одан кем			одан артық	одан кем			одан артық
106 (жүз алты) - 110 (одан жүз он)	3,4 және одан кем	3,5-3,7	3,9-4,2	4,2 және одан артық	3,1 және одан кем	3,2-3,5	3,6-3,9	4,0 және одан артық	3,6 және одан кем	3,7-3,8	4,0-4,3	4,4 және одан артық

Шошқаларды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
2-қосымша

Шошқалардың сырт бітімін бағалау шәкілі

Сырт бітімінің жеке бөліктері және жалпы түрі	Жоғары балл	
	Қабандар	Мегежіндер
Жалпы түрі, конституциясы, тұымдық белгілері, тері, қылшық	20	20
Бас, мойын	5	5
Иық, шоқтық, кеуде	10	10
Арқа, бел, бүйір	15	15
Құйымшақ, сан	20	20
Алдыңғы аяқ	7	7
Артқы аяқ	8	8
Аналық малдың емшектері, желіні	5	15
Қабанның жыныс органдары	10	(-)
Барлығы:	100	100

Шошқаларды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
3-қосымша

Қабандар мен мегежіндерді ұрпақтарының бордақылау және етті сапасы бойынша бағалау шәкілі

Тұқым тобы	Сыныбы	100 килограмм (бұдан әрі – кг) салмаққа жету (күн) жасы	1ц салмақ өсіміне жұмсалатын азық шығыны (бірлік)	6-7 кеуде омыртқасындағы қыртыс майының қалыңдығы сантиметр (бұдан әрі – см)	Денесінің ұзындығы (см)	Артқы бөлігінің үштен бірінің салмағы (кг)
1	элита	190 және одан кем	3,9 және одан кем	3,1 және одан кем	93 және одан артық	10 және одан артық
	бірінші	191-200	3,91-4,2	3,2-3,5	91-92	9-9,9
	екінші	201-210	4,21-4,4	3,6-4,0	89-90	8-8,9

	сыныптан тыс	211 және одан кем	4,41 және одан артық	4,1 және одан артық	88 және одан кем	7,9 және одан кем
2	элита	190 және одан кем	3,8 және одан кем	2,8 және одан кем	94 және одан артық	11 және одан артық
	бірінші	191-200	3,81-4,0	2,9-3,2	92-93	10-10,9
	екінші	201-210	4,01-4,2	3,3-3,6	90-91	9-9,9
	сыныптан тыс	211 және одан артық	4,21 және одан артық	3,7 және одан артық	89 және одан кем	8,9 және одан кем
3	элита	190 және одан кем	4 және одан кем	3,3 және одан кем	92 және одан артық	10 және одан артық
	бірінші	191-200	4,01-4,3	3,4-3,6	90-91	9-9,9
	екінші	201-210	4,31-4,5	3,7-4,0	88-89	8-8,9
	сыныптан тыс	211 және одан артық	4,51 және одан артық	4,1 және одан артық	87 және одан кем	7,9 және одан кем

Шошқаларды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
4-қосымша

Барлық тұқымдардың қабандарын 2 (екі) және 4 (төрт) ай (ең төменгі шарттар) жасындағы ұрпақтарының салмағы бойынша бағалау шәкілі

Көрсеткіштер	Қабандар сыныбы		
	элита	бірінші	екінші
Бір ұрпақтың 2 (екі) айлық жастағы орташа салмағы килограмм (бұдан әрі – кг)	18	16	14
Бір ұрпақтың 4 (төрт) айлық жастағы орташа салмағы (кг)	44	40	35

Шошқаларды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
5-қосымша

Шошқалардың жиынтық сыныбын анықтау шәкілі (орташа балмен)

Сынып	Орташа балл
элита-рекорд	4,0*
элита	3,6-4,0
бірінші	2,6-3,5
екінші	2,1-2,5
сыныптан тыс	2,1 және азырақ

Ескертпе: Бақылау бордақылау әдісімен ұрпақтары бойынша бағалау.

Қазақстан Республикасы
Ауыл шаруашылығы министрінің

Өнімділік бағытындағы жылқылардың бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Өнімділік бағытындағы жылқыларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және өнімділік бағытындағы жылқыларға бонитирлеу жүргізуді нақтылайды.

2. Өнімділік бағытындағы жылқыларды бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

2-тарау. Өнімділік бағытындағы жылқыларды бонитирлеуді ұйымдастыру

3. Бонитирлеуді жүргізу үшін мыналар болуы қажет:

Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2015 жылғы 30 қаңтардағы № 7-1/68 бұйрығымен (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде № 11127 болып тіркелген) бекітілген Ауыл шаруашылығы жануарларын бірдейлендіру қағидаларына сәйкес бірдейлендіру;

"Мал шаруашылығы салалары бойынша асыл тұқымдық өнімді (материалды) есепке алу нысандарын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2015 жылғы 30 сәуірдегі № 3-3/397 бұйрығына (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде № 11269 болып тіркелген) 6-қосымшаға сәйкес нысандар бойынша (бұдан әрі – Нысан) жануар туралы деректер.

4. Бір мезгілде жас малдың шығу тегі, бірдейлендіру, зоотехникалық оқиғалар, өсуі мен дамуы туралы деректерді ауыл шаруашылығы жануарларын бірдейлендіру жөніндегі дерекқорда (бұдан әрі – АТЖ) және селекциялық және асыл тұқымдық жұмыстың ақпараттық қорында (бұдан әрі – САТЖАҚ) көрсетілген ұқсас мәліметтермен салыстырып тексеру жүргізеді.

5. Жылқыларды өлшеуіш таяқшамен және өлшеуішпен өлшейді. Бұдан басқа бонитерлеу кезінде жылқылардың тірідей салмағы анықталады.

6. Әрбір бонитирленген жылқыға 1-нысан немесе 2-нысан бойынша карточка толтырылады.

7. Жылқыны бонитирлеу жыл сайын жүргізіледі, бірақ әрбір жылқы өмірінде үш рет бонитирленеді:

1) бірінші бонитирлеуді 1,5 жаста сүттілігі және төлінің сапасы бойынша бағалаудан басқа барлық көрсеткіштер бойынша жүргізеді. Бұл деректерді аналықты және айғырларды төлінің сапасы бойынша бағалау үшін, сондай-ақ төлдерді асыл тұқымды мақсаттарда өсіру үшін таңдау кезінде пайдаланады. 1,5 жастан асқан жылқыларды бірінші рет бонитирлеу жаңадан ұйымдастырылған фермаларда жүргізіледі.

2) екінші бонитирлеуді 2,5 жаста сүттілігі және төлінің сапасы бойынша бағалаудан басқа барлық көрсеткіштер бойынша жүргізеді;

3) жылқыларды үшінші бонитирлеуді сүттілігі және төлі бойынша бағалауды қоса алғанда, барлық қасиеттерді қамти отырып, 5,5 (бес жарым) жаста жүргізеді.

8. Толық жастағы жылқыларды бонитирлеу төлінің сапасы туралы деректердің жинақталуына қарай нақтылайды.

9. Өнімділік бағытына жылқылардың мынадай тұқымдары мен типтері жатады:

көшім, мұғалжар тұқымдары;

қазақы жабы жылқысы;

қазақы жылқының адай мен найман тұқымдық топтары;

қазақы жылқының етті қаба типі.

10. Табындық жылқы шаруашылығындағы асыл тұқымды жылқылардың қажет етілетін қасиеттері: етті пішімдерінің жақсы дамуы; берік тұяқтары бар орташа сүйекті мықты аяқтар; жоғары сүттілігі (биелерде); жыл бойы жайылымдық-тебіндікте күтіп-бағу жағдайларына жоғары бейімділік.

11. Өнімділік бағытындағы жылқылардың тұқымдары мен типтерін бонитирлеуді қыркүйек – қазан айларында, жануарлардың салмағы бар, қоңды болған кезде жүргізеді

12. Бонитирлеу нәтижелері бойынша ағымдағы жылғы 1 қарашадағы жай-күй бойынша 7-нысан және 8-нысан бойынша ведомостер жасалады.

3-тарау. Бонитирлеу қағидаттары

13. Бонитирлеудің негізгі қағидаттары жылқылардың асыл тұқымдық құндылығы мен мақсатын анықтаудағы кешенділік, егжей-тегжейлік және қатаңдық болып табылады.

14. Бонитирлеудің кешенділігі жылқыны бірқатар белгілерімен мынадай 6 (алты) топқа:

1) генотип;

2) өлшемдер және тірідей салмақ;

3) сырт бітімі;

4) биелердің сүттілігі;

5) бейімделу қасиеттері,

б) ұрпақ сапасы біріктірілген белгіленген шәкілдерге сәйкес 10 балдық жүйе бойынша бағалауда болып табылады.

15. Бонитирлеудің егжей-тегжейлілігі әр бөлім бойынша балды анықтау кезінде белгілер мен қасиеттер ескерілетіндігінде.

16. Бонитирлеудің қатаңдығы жалпы сынып жылқы белгілер топтарының бірі үшін алған ең төменгі балл бойынша белгіленетіндігінде.

17. Бонитирленген мал басы мынадай сыныптарға бөлінеді:

1) элита – тұқымға қойылатын талаптарға толық сәйкес келетін тұқымдағы ең жақсы жылқылар;

2) бірінші сынып – негізінен талаптарды қанағаттандыратын жылқылар (тұқым стандарты);

3) екінші сынып – асыл тұқымды маңызы бар жылқылардың қалған бөлігі.

18. Тұқымға қойылатын талаптарға сәйкес келмейтін жылқылар сыныптан тыс болып саналады.

19. Әрбір сынып үшін бонитирлеудің барлық көрсеткіштері бойынша осы Нұсқаулыққа 1-қосымшаға сәйкес жылқыларды бонитирлеу шәкілі, балдар шәкілінде келтірілген белгілі бір балдар белгіленеді.

20. Жылқылар жеке белгі бойынша ең төменгі балға сәйкес сол немесе басқа сыныпқа жатады. Биенің барлық қасиеттері 7 (жеті) балмен бағаланады, ал сырт бітімі тек 6 (алты) балмен бағаланады - ол элита сыныбы үшін белгіленген талаптарды қанағаттандыратын басқа көрсеткіштерге қарамастан, бірінші сыныпқа жатады.

4-тарау. Генотипті бағалау

21. Жылқының тұқымдылығын (қандылығын) бастапқы зоотехникалық және асыл тұқымдық есепке алу материалдары, жануарды АТЖ және САТЖАҚ жүйелерінде тіркеу негізінде айқындайды.

22. Әке және ене жағынан 3 (үш) қатар бойынша шығу тегі туралы құжатталған деректері жоқ жылқылар асыл тұқымды болып есептелмейді және бонитирленбейді.

23. Жылқыларды тұқымы бойынша таза тұқымдыға және будандарға бөледі.

24. Таза тұқымды жануарларға мыналар жатады:

1) таза тұқымдылығы құжаттармен расталатын бір тұқымның таза тұқымды ата-енесін шағылыстыру нәтижесінде алынған (таза тұқымды өсіру) жануарлар;

2) туыстас (генотипі бойынша жақын) тұқымдардың таза тұқымды ата-енесін шағылыстыру нәтижесінде алынған жануарлар. Тұқымда әке қанының 75 (жетпіс бес) пайыздан (бұдан әрі – %) астам үлесі болған кезде оған әкесінің тұқымы, өзге жағдайларда енесінің тұқымы беріледі;

3) бір тұқымның қан үлесі кемінде 93,75 (тоқсан үш бүтін жүзден жетпіс бес) % болған кезде туыс емес тұқымдарды будандастыру нәтижесінде алынған жануар;

4) екі және одан да көп туыс емес тұқымдардың қатысуымен тұқым қалыптастыру процесі нәтижесінде алынған жасалатын тұқымға тән жануарлар (өсімін молайту үшін толық будандастыру) - уәкілетті орган заңнамада белгіленген тәртіппен жаңа тұқымды бекіткеннен кейін тиісті құжат беріле отырып, жатқызу жүзеге асырылады.

25. Будандардың қандылығы ата-енелерінің қандылығының жартылай қосындысымен аз жағына қарай дөңгелектей отырып, айқындалады және осы Нұсқаулыққа 2-қосымшаға сәйкес шағылыстыру кезінде жануарлардың тұқымдылық дәрежесін анықтау схема бойынша құжаттарда белгіленеді.

26. 1 (бірінші) ұрпақтың тұқымаралық будандарын тұқымды жақсарту шәкілі бойынша бонитирлейді. Көп тұқымды будандарды тегі олардың генотипінде басым болатын тұқымның шәкілі бойынша бонитирлейді.

27. Жылқының генотипін бағалауды осы Нұсқаулыққа 3-қосымшаға сәйкес жылқылардың генотипін бағалау шәкілі бойынша жүргізеді.

28. Үш белгінің әрқайсысы – бонитирленетін жылқының тұқымын, әкесінің сыныбын, енесінің сыныбын сәйкес балмен бағалайды; осы балдардың қосындысы генотип үшін жалпы балл болып табылады.

29. Егер таза тұқымды жылқыларда әкесінің немесе енесінің шығу тегі дезоксирибонуклеин қышқылы талдауымен расталса, онда генотиптің жалпы бағасына әр ата-ене үшін бір балл қосылады.

5-тарау. Өлшемдер мен тірідей салмақ бойынша бағалау

30. Төрт өлшемнің әрқайсысы - шоқтығының биіктігі, дененің қиғашынан ұзындығы, кеуде орамы және тірідей салмағы тиісті балмен бағаланады; осы балдарды қосады, қосынды 4 (төртке) бөлінеді және бүтін санға дейін дөңгелектенеді. Бұл есептеулерде сирақ орамының көрсеткіші пайдаланылмайды, ол аяқты сипаттау кезінде ескеріледі (бөліктерді сипаттау және бағалау бөлімінде).

31. Денесінің қиғашынан ұзындығының өлшемі шоқтығының биіктігінен асып түсуі керек. Денесінің ұзындығы мен шоқтығының биіктігі көрсеткіштері тең болған кезде жалпы бағаны 1 (бір) балға төмендетеді. Денесінің ұзындығы шоқтық биіктігінен төмен болатын жылқыларда жалпы балл 2 (екі) балға азаяды.

32. Егер бонитирлеу азықтық жағдайы бойынша қолайсыз кезеңде жүргізілсе, онда екінші санаттағы қоңды ересек жылқыларды бағалау кезінде нақты деректерге салмағы бойынша 20 (жиырма) килограмға (бұдан әрі – кг) және кеуде орамы бойынша 3 (үш) сантиметрге үстеме жасайды. Стандартты емес санаттағы жылқылар бонитирленбейді.

33. Егер жылқының өлшемдері мен тірідей салмағы үшін орташа баға 9 (тоғыз) балл болса, ал оның тірідей салмағы оның тұқымы, жасы және жынысы үшін белгіленген ең жоғарыдан асып кетсе, онда оның орташа бағасына 1 (бір) балл қосылады.

6-тарау. Сырт бітімі бөліктерін бағалау және сипаттау

34. Әр жылқының сырт бітімі бөліктерін бағалау және сипаттау өлшемдерін өлшегеннен және салмағын өлшегеннен кейін жүргізіледі.

35. Сырт бітімін сипаттау дене бөліктеріне баса назар аудару арқылы жүргізіледі. Дене бөліктерін "жақсы", "қанағаттанарлық", "жаман" жүйесі бойынша бағалайды.

36. "Жақсы" деп бағаланған дене бөлігі үшін 2 (екі) балл, "қанағаттанарлық" –1 (бір) балл және "жаман" – 0 (нөл) балл қояды. Барлық дене бөліктері үшін екіге бөлінген және бүтін санға дейін дөңгелектелген балдардың қосындысы сырт бітімі үшін жалпы балл болып табылады.

37. Бонитер жұмысының ыңғайлылығы үшін жылқының сырт бітімі бөліктерінің оң , қанағаттанарлық, қанағаттанарлықсыз ерекшеліктерінің сипаттамасы осы Нұсқаулыққа 4-қосымшаға сәйкес жергілікті тұқымды жылқылардың және жылқылар типтерінің (тұқымдары) сырт бітімін бағалаудың қосалқы кестесінде келтіріледі.

38. Екі немесе одан да көп дене бөліктері үшін қанағаттанарлықсыз баға алған жылқыны бонитирлеу кезінде екінші сыныптан жоғары жатқызуға болмайды.

7-тарау. Биелердің сүттілігін бағалау

39. Табынды жылқы шаруашылығында биелердің сүттілігі барлық құлындар бірдей жағдайда, толық емізілген және 1 кг салмақ алу үшін шартты түрде бірдей мөлшерде 10 (он) килограмм сүт тұтынатын бір айлық жастағы құлындардың тірідей салмағының өсімі бойынша анықталады.

40. Биелерді сүттілігі бойынша бағалау осы Нұсқаулыққа 5-қосымшаға сәйкес бір айлық жастағы құлындардың нақты өсуін есепке алу негізінде толық жастағы биелерді сүттілігі бойынша бағалау шәкілі бойынша жүргізіледі.

8-тарау. Бейімделу қасиеттері бойынша бағалау

41. 1,5 (бір жарым) және 2,5 (екі жарым) жас аралығындағы құнандар мен байталдардың бейімделу қасиеттері осы Нұсқаулыққа 6-қосымшаға сәйкес төлдер мен биелерді жайылымда-тебіндікте күтіп-бағу жағдайларына бейімделуі бойынша бағалау шәкілі бойынша бағалайды. Биелерді бағалау кезінде олардың физиологиялық жай-күйі: құлын емізетіндігі, қысыр екендігі ескеріледі.

42. Жылқының бейімделу қасиеттері үшін жалпы бағаны тірідей салмағы мен қоңдылығы үшін балдарды қосып шығарады. Егер 1 (бірінші) санаттағы құнанның немесе байталдың қоңдылығы олардың жасына және тұқымына (типіне) тірідей салмақ бойынша белгіленген ең жоғары балдан асып кетсе, онда жалпы бағалау 1 (бір) балға көтеріледі. Сондай-ақ, құлын емізетін биелердің бейімделу қасиеттерінің жалпы бағасы 1 (бір) балға көтеріледі, ал қысыр биелерде 1(бір) балға төмендейді.

43. Тұқымдық айғырларды бейімделу қасиеттері бойынша бағалау осы Нұсқаулыққа 7-қосымшаға сәйкес тұқымдық айғырларды табында күтіп-бағу жағдайларына бейімделуі бойынша бағалау шәкілі бойынша жүргізіледі.

44. Айғырдың жалпы бағасы үйірде түйсігінің көрінуі, ұрықтандыру қабілеті мен қоңдылығы үшін балдар қосылып шығарылады.

45. Егер айғырдың ұрықтандыру қабілеті 85 (сексен бес) %-дан жоғары болса, онда жалпы бағалау 1 (бір) балға көтеріледі. Егер айғырда үйірінде 20 (жиырмадан) астам бие болса, жалпы бағаға 1 (бір) балл қосылады.

9-тарау. Бонитирлеу нәтижелерін пайдалану

46. Жылқыларды белгілер кешені бойынша бағалау нәтижелері негізінде жануарлардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, олардың мақсатын анықтайды және мынадай топтарға бөледі:

1) асыл тұқымды ядро – биелердің жалпы санының 50 (елу) %-ын құрайтын табынның өнімділігі жоғары бөлігі;

2) асыл тұқымды ядроға кіретін және құрамдас бөлігі – асыл тұқымды ядроның аналықтарынан алынған биелердің аналық контингентінің жалпы санының 15 (он бес) – 20 (жиырма) %-ы өз табындарының өсімін молайту үшін, ал селекциялық топтың биелерінен өсімді молайтатын айғырларды өсіру үшін пайдаланылады.

3) өндірістік – асыл тұқымды ядроға енгізілмеген биелер. Осы аналықтардан алынған жоғары сыныпты жас жануарлар басқа шаруашылықтарға сату үшін пайдаланылады.

47. Қымыз жасайтын фермалар үшін асыл тұқымды айғырлар тек жоғары сүттілігімен ерекшеленетін биелердің ең жақсы төлдерінің арасынан таңдалады.

48. Ағымдағы бонитирлеу материалдары талданады және өткен жылдардың нәтижелерімен салыстырылады. Бонитирлеу материалдарының негізінде шағылыстыру науқанына айғырға биелерді іріктеу жоспарлары әзірленеді (конкурстық ведомость), зауыт желілерін салу бойынша жұмыстар жүргізіледі. Бонитирлеу нәтижелері бойынша табыннан шығарылатын және жарамсыз болып танылатын жануарлар анықталады.

49. 1-нысан және 2-нысан бойынша толтырылған жылқылардың карточкаларында қамтылған мәліметтер асыл тұқымдық кітаптарды жасау үшін бастапқы материал болып табылады.

Өнімділік бағытындағы
жылқыларды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
1-қосымша

Жылқыларды бонитирлеу шәкілі, балдар

Сынып		
элита	бірінші сынып	екінші сынып

Белгілер (көрсеткіштер)	айғырлар	биелер	айғырлар	биелер	айғырлар	биелер
Генотипі	8	7	6	5	4	3
Дене өлшемдері және тірідей салмағы	8	7	6	5	4	3
Сырт бітімі	8	7	6	5	4	3
Сүттілігі	-	7	-	5	-	3
Бейімделу қасиеті	8	7	6	5	4	3
Ұрпақтарының сапасы	8	7	6	5	4	3

Өнімділік бағытындағы жылқыларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 2-қосымша

Шағылыстыру кезінде жануарлардың тұқымдылық дәрежесін анықтау

Енесінің қандылығы	Әкесінің қандылығы				
	1/2	3/4	7/8	15/16	таза тұқымдық
1/2	1/2	1/2	3/4	3/4	3/4
3/4	1/2	3/4	3/4	7/8	7/8
7/8	3/4	3/4	7/8	7/8	15/16
15/16	3/4	7/8	7/8	15/16	т/т
таза тұқымдық	3/4	7/8	15/16	т/т	т/т

Өнімділік бағытындағы жылқыларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 3-қосымша

Жылқы генотипін бағалау шәкілі

Белгілер (көрсеткіштер)	Балл
Бонитирленетін жылқының тұқымдылығы:	
Таза тұқымды немесе 4-ұрпақ (15/16)	3
3-ұрпақ (7/8)	2
2-ұрпақ (3/4)	1
1-ұрпақ (1/2)	-
Әкесінің сыныбы:	
элита	3
бірінші сынып	2
екінші сынып	1
Енесінің сыныбы:	
элита	2

бірінші сынып	1
екінші сынып	-

Өнімділік бағытындағы жылқыларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 4-қосымша

Жергілікті тұқымды жылқылардың және жылқылар типтерінің(тұқымдары) сырт бітімін бағалаудың қосалқы кестесі

Дене бөліктері	Бағалау		
	жақсы	қанағаттанарлық	жаман

Өнімділік бағытындағы жылқыларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 5-қосымша

Бір айлық жастағы құлындардың нақты өсуін есепке алу негізінде толық жастағы биелерді сүттілігі бойынша бағалау шәкілі

Құлындардың көрсеткіштері		Тәуліктік сүттілік өнімділік, кг	Балл
%	килограмм		
12 және жоғары	50,4 және жоғары	16,8 және жоғары	10
11,0-11,9	46,2-46,1	15,4-16,7	9
10,0-10,9	42,0-46,1	14,0-15,3	8
9,0-9,9	37,8-41,9	12,6-13,9	7
8,0-8,9	33,6-37,7	11,2-12,5	6
7,0-7,9	29,4-33,5	9,8-11,1	5
6,0-6,9	25,2-29,3	8,4-9,7	4
5,0-5,9	21,0-25,1	7,0-8,3	3

Өнімділік бағытындағы жылқыларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 6-қосымша

Төлдер мен биелерді жайылымда-тебіндікте күтіп-бағу жағдайларына бейімделуі бойынша бағалау шәкілі

Белгілер (көрсеткіштер)	Балл
1) Бонитирленетін жануардың тірідей салмағы мыналарға сәйкес келеді:	
элита сыныбы	5
1-сынып	4
2-сынып	3
сыныптан тыс	0
2) Қоңдылығы:	

1-санат	4
2-санат	3
стандартты емес (арық)	0

Өнімділік бағытындағы
жылқыларды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
7-қосымша

Тұқымдық айғырларды табында күтіп-бағу жағдайларына бейімделуі бойынша бағалау шәкілі

Белгілер (көрсеткіштер)	Балл
1) үйірлік сезімнің айқындылығы, үйірдегі биелер саны:	
15-20	3
9-14	2
8 және одан аз	1
2) ұрықтану қабілеті:	
81-85%	3
76-80%	2
70-75%	1
3) айғырдың қондылығы:	
1-санат	2
2 -санат	1

Қазақстан Республикасы
Ауыл шаруашылығы министрінің
2014 жылғы 10 қазандағы
№ 3-3/517 бұйрығына
9-1-қосымша

Жылқылардың зауыттық тұқымдарын бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Бұйрық 9-1-қосымшамен толықтырылды - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Жылқылардың зауыттық тұқымдарын бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және жылқылардың зауыттық тұқымдарына бонитирлеу жүргізуді нақтылайды.

2. Жылқылардың зауыттық тұқымдарын бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

3. Жылқылардың зауыттық тұқымдарын бонитирлеу қазан айында жүргізіледі.

4. Бонитирлеудің кешенділігі бір қатар жылқы белгілері үшін (шығу тегі мен типтілігі, дене өлшемдері, сырт бітімі, жұмысқа қабілеттілігі және ұрпақтарының сапасы) белгіленген шәкілдерге сәйкес 10 (он) балдық жүйе бойынша бағаланады.

5. Бонитирлеу жыл сайын жүргізіледі, бірақ әр жылқы өмірінде үш рет бонитирленеді:

1) бірінші бонитирлеу – 1,5 (бір жарым) жастан 3,5 (үш жарым) жасқа дейін (шығу тегі мен типтілігі, дене өлшемдері мен сырт бітімі бөліктері бойынша) жүргізіледі;

2) екінші бонитирлеу – 3,5 (үш жарым) жастан 7,5 (жеті жарым) жасқа дейін (шығу тегі мен типтілігі, дене өлшемдері, сырт бітімі бөліктері мен жұмысқа қабілеттілігі бойынша) жүргізіледі;

3) үшінші бонитирлеу – 7,5 (жеті жарым) және одан үлкен жаста (шығу тегі мен типтілігі, дене өлшемдері, сырт бітімі бөліктері, жұмысқа қабілеттілігі және ұрпағының сапасы бойынша) жүргізіледі, сосын әрбір үш жылда ұрпағының сапасы туралы деректер жинақталуына қарай нақтыланады.

6. Жылқылардың тұқымдылығы мен шығу тегі құжаттар бойынша анықталады. Шығу тегі туралы құжатталған деректері жоқ жылқылар асыл тұқымды болып есептелмейді және бонитирлеуге жатпайды.

7. Будандардың қандылығы аз жағына қарай дөңгелектей отырып, ата-енесінің қандылығының жартылай қосындысымен анықталады және осы Нұсқаулыққа 1-қосымшаға сәйкес шағылыстыру кезінде жануарлардың тұқымдылық дәрежесін анықтау құжаттарда белгіленеді. Шағылыстыру нәтижесінде алынған 3 (үшінші) және 4 (төртінші) ұрпақтың (7/8 (сегізден жеті) және 15/16 (он алтыдан он бес)) тұқымаралық будандары, оларда тұқымға тән айқын байқалған типтері мен белгілер болған кезде таза тұқымды жылқыға жатқызылуы мүмкін.

8. Бонитирлеуден өткен мал бастарын мынадай сыныптарға бөледі:

1) элита – тұқымға қойылатын талаптарға толық сәйкес келетін жылқылар тұқымындағы ең үздігі;

2) бірінші сынып – негізінен тұқымға қойылатын талаптарға сәйкес келетін жылқылар;

3) екінші сынып – асыл тұқымды маңызы бар, тұқымның қалған бөлігі.

9. Санамаланған сыныпқа жатқызылмаған жылқыларды асыл тұқымды емес деп есептейді.

10. Бағалаудың барлық белгілері бойынша әрбір сынып үшін осы Нұсқаулыққа 2-қосымшаға сәйкес жылқыларды бағалау шәкілі бойынша белгілі бір балл қойылады.

11. Егер жылқы бір белгі бойынша белгіленген минимумға дейін бір балл жинай алмай қалса, онда жетіспеген балды бонитер (сыныптаушы) ескермеуіне болады және жылқыларды түзетуді көрсете отырып, тиісті сыныпқа жатқызуға құқылы. Екінші сыныптың ең аз талаптарына сәйкес келмейтін жылқыларға бұл түзету қолданылмайды.

12. Әрбір сынып шегінде асыл тұқымды жылқыларды үш санатқа бөледі:

1) бірінші санатқа бағалануы бір және одан да көп белгілер бойынша жоғары, ал қалған белгілері бойынша осы сынып үшін белгіленген ең аз талапқа сәйкес келетін жылқылар жатады;

2) екінші санатқа бағалануы барлық белгілер бойынша осы сынып үшін белгіленген ең аз талапқа сәйкес келетін жылқылар жатады. Осы санатқа бағалануы бір және одан көп белгілері бойынша жоғары, ал белгілердің бірі бойынша сынып үшін белгіленген ең аз талаптардан бір балға төмен алған жылқылар жатады;

3) үшінші сыныпқа балмен бағалануы барлық белгілер бойынша сыныптың ең аз талаптарына сәйкес келетін және бір белгі бойынша бір балға төмен жылқылар жатады.

13. Әрбір бонитирленген жылқыға жеке карточка толтырылады. Жылқыларды бонитирлеу нәтижелерінің жиынтық ведомосін шаруашылық Республикалық палатаға ағымдағы жылғы 1 қарашаға дейін ұсынады.

14. Бонитирлеу нәтижелерінің жиынтық ведомосін қоса отырып, бонитирлеу материалдарын актімен ресімдейді, оларды жылқылардың мақсатын, олардың құнын айқындау, жануарлардың асыл тұқымдық ктабына жазба жазу кезінде асыл тұқымдық жұмысқа пайдаланады.

15. Тұқымның шығу тегі мен типінің айқын көрінуін осы Нұсқаулыққа 3-қосымшаға сәйкес жылқыларды шығу тегі мен типтілігі бойынша бағалау шәкіл бойынша бағалайды.

16. Таза тұқымды жылқыларда, сондай-ақ 3 (үшінші) және 4 (төртінші) ұрпақтың будандарында өте жақсы және жақсы байқалу типінде әкесі мен енесі элита болса, онда шығу тегін бағалауға әрбір ата-енесі үшін бір балдан қосылады.

17. Кеуде орамының өлшемі 5 (бес) сантиметр (бұдан әрі – см) және одан артық, сирақ орамы 0,5 (нөл бүтін оннан бес) см және одан артық болса, онда баға әрбір белгі үшін 0,5 (нөл бүтін оннан бес) балға көтеріледі. Егер қиғаш ұзындығының өлшемі шоқтық биіктігінен 3 (үш) см-ге кем болса, онда дене өлшемдері бойынша 0,5 (нөл бүтін оннан бес) балға төмендейді. Жылқы денесінің қысқалығы үшін 1 (бір) балл төмендетіледі. Жаттығу жүйесіндегі жылқыларға кеуде орамына деген талап 5 (бес) см-ге азайтылады. Дене өлшемдері үшін балл ең аз өлшем бойынша қойылады.

18. Бойында "сары самқай, шеккі, рорер" секілді ауруы бар жылқылар бонитирлеуде екінші сыныптан жоғары болмайды. Бойында "қояншеккі" секілді ауруы бар жылқы жұмысқа қабілеттілігі жоғары болса, бірінші сыныпқа жатқызылуы мүмкін. Жыныстық крипторхизммен ауыратын айғырлар бонитирленбейді.

19. Жылқының жұмысқа қабілеттілігі "Асыл тұқымды жануарларға өз өнімділігі бойынша бағалау (сынақтар) жүргізу қағидаларын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2023 жылғы 25 қаңтардағы № 27 бұйрығына (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде № 31824 болып тіркелген) сәйкес бағаланады.

20. Жылқы ұрпағының сапасы "Асыл тұқымды тұқымдық жануарларға ұрпағының сапасы бойынша бағалау жүргізу қағидаларын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2023 жылғы 2 наурыздағы № 80 бұйрығына (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде № 32013 болып тіркелген) сәйкес бағаланады.

Жылқылардың зауыттық
тұқымдарын бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
1-қосымша

Шағылыстыру кезінде жануарлардың тұқымдылық дәрежесін анықтау

Енесінің қандылығы	Әкесінің қандылығы				
	1/2	3/4	7/8	15/16	таза тұқымды
1/2	1/2	1/2	3/4	3/4	3/4
3/4	1/2	3/4	3/4	7/8	7/8
7/8	3/4	3/4	7/8	7/8	15/16
15/16	3/4	7/8	7/8	15/16	т/к
таза тұқымды	3/4	7/8	15/16	т/к	т/к

Жылқылардың зауыттық
тұқымдарын бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
2-қосымша

Жылқыларды бағалау шәкілі

Көрсеткіштер	Сынып					
	элита		бірінші		екінші	
	айғырлар	биелер	айғырлар	биелер	айғырлар	биелер
Типі	8	7	6	5	4	3
Шығу тегі	8	7	6	5	4	3
Дене өлшемдері	8	7	6	5	4	3
Сырт бітімі	8	7	6	5	4	3
Жұмысқа қабілеттілігі	8	6	5	4	3	2
Ұрпағының сапасы	8	7	6	5	4	3

Жылқылардың зауыттық
тұқымдарын бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
3-қосымша

Жылқыларды шығу тегі мен типтілігі бойынша бағалау шәкілі

Тұқымдылығы	Қажетті тип, балл		

	үздік	жақсы	қанағаттанарлық
Таза тұқымды және төртінші ұрпақ будандары (15/16)	8	7	6
Будандар: үшінші ұрпақтың (7/8 қандылық)	7	6	5
екінші ұрпақтың (3/4 қандылық)	6	5	4

Қазақстан Республикасы
 Ауыл шаруашылығы министрінің
 2014 жылғы 10 қазандағы
 № 3-3/517 бұйрығына
 10-қосымша

Түйелерді бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Түйелерді бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және түйелерге бонитирлеу жүргізуді нақтылайды.

2. Түйелерді бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

2-тарау. Түйелерді бонитирлеуді ұйымдастыру

3. Бонитирлеу жүргізу үшін төмендегілер қажет:

Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2015 жылғы 30 қаңтардағы № 7-1/68 бұйрығымен (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде № 11127 болып тіркелген) бекітілген Ауыл шаруашылығы жануарларын бірдейлендіру қағидаларына сәйкес бірдейлендіру;

"Мал шаруашылығы салалары бойынша асыл тұқымдық өнімді (материалды) есепке алу нысандарын бекіту туралы" Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2015 жылғы 30 сәуірдегі № 3-3/397 бұйрығына (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде № 11269 болып тіркелген) 8-қосымшаға сәйкес нысандар бойынша (бұдан әрі – нысан) жануар туралы деректер.

4. Бонитирлеу жыл сайын жүргізіледі.

5. Әрбір түйе тіршілігінде екі рет бонитирленеді:

1) бірінші рет 2,5 (екі жарым) жасында (шығу тегі мен типтілігі, дене өлшемдері мен тірдей салмағы, сырт бітімі, жүн өнімділігі және бейімделу қасиеттері бойынша);

2) екінші рет 6,5 (алты жарым) жасында және одан ересек жасында (шығу тегі және типтілігі, дене өлшемдері мен тірідей салмағы, сырт бітімі, сүттілігі және жүн өнімділігі, бейімделу қасиеттері бойынша).

6. Түйелерді бонитирлеуді, оларды өсіріп отырған өңірлерге байланысты қыркүйек-қазан айларында, малдардың негізгі салмағының қондылығы жоғары және орташадан жоғары деңгейге жеткен уақытта жүргізеді. Әрбір көрсеткіш (белгі) 10 балдық шәкіл бойынша бағаланады. Осы Нұсқаулыққа 1-қосымшаға сәйкес түйелер табындарының жыныстық-жастық құрылымының шәкілі қолданылады.

7. Түйелерді бонитирлеу үшін шаруашылықтарда әртүрлі топқа арналған қабылдау базасынан, 5 (бес) - 6 (алты) бөлу торларынан, бөлу базасынан және әр түрлі топқа белгіленген түйелерді орналастыру үшін 5 (бес) секциядан тұратын типтік базалар – өткелектер болуы тиіс. Шыға берісте орналасқан бөлу торында 1 (бір) - 3 (үш) тонналық таразылар орнатылады.

8. Түйелердің дене өлшемдерін өлшеуішпен және өлшеуіш таяқшамен өлшейді. Тірідей салмағын жеке өлшей отырып, анықтайды.

9. Әрбір бонитерленген түйеге 1-нысан немесе 2-нысан бойынша карточка толтырылады.

10. Шаруашылықтағы түйелерді бонитирлеу нәтижесінің жиынтық ведомосін республикалық палатаға ұсынады.

11. Бонитирлеудің негізгі қағидаттары түйелердің асыл тұқымдық құндылығын және мақсатын айқындауда кешенділік және нақтылық болып табылады.

12. Сәуір айының аяғында, мамыр айының басында көктемгі қырку кезінде табын бойынша, жалпы алғанда тұқым бойынша және шаруашылық бойынша жеке жүн қырқымы ескеріледі.

13. Бонитирлеудің кешенділігі мынадай топтарға біріктірілген, түйелерді белгілердің 10 (он) балдық жүйесі бойынша бағалайды:

- 1) шығу тегі мен типтілігі;
- 2) конституциялық типі;
- 3) тірідей салмағы мен дене өлшемдері;
- 4) сырт бітімі;
- 5) інгеннің желіні мен сүттілігі;
- 6) жүн өнімділігі;
- 7) бейімделу қасиеті;
- 8) ұрпағының сапасы.

14. Жалпы сынып түйе белгілер тобының бірі үшін алған ең төменгі балл бойынша белгіленеді. Бонитирленген мал басын осы Нұсқаулыққа 2-қосымшаға сәйкес Түйелерді бағалау шәкіліне (сыныптарға жатқызу үшін қажетті ең төменгі балл) сәйкес мынадай сыныптарға бөледі:

1) элита – тұқымға қойылатын талаптарға толық сәйкес келетін, түйелер тұқымындағы ең жақсысы. Етті-сүтті бағыттағы қазақтың қос өркешті інгендерінен 210 (екі жүз он) күндік лактация кезінде боталар емген сүтті есепке ала отырып, жалпы сауылған сүт кемінде 945 (тоғыз жүз қырық бес) кг, қазақтың нар түйесінен 1680 (бір мың алты жүз сексен) килограмм (бұдан әрі – кг), түрікмен дромедарынан 2100 (екі мың бір жүз) кг. Индекстік бағалау шәкілі бойынша балл сомасы 7 (жеті) белгі бойынша 49 (қырық тоғыз) балдан төмен емес.

2) бірінші сынып – негізінен тұқымға қойылатын талаптарды қанағаттандыратын түйелер. Етті-сүтті бағытындағы қазақтың қос өркешті аналық түйелерінен 210 (екі жүз он) күн лактация кезінде тиісінше боталар емген сүтті есепке ала отырып, жалпы сауылған сүт кемінде 750 (жеті жүз елу) кг, қазақтың нар түйесінен 1300 (бір мың үш жүз) кг, түрікмен дромедарынан 1800 (бір мың сегіз жүз) кг. Индекстік бағалау шәкілі бойынша балл сомасы 7 (жеті) белгі бойынша 43 (қырық үш) балдан төмен емес.

3) екінші сынып – асыл тұқымды мәні бар түйелердің қалған бөлігі. Етті-сүтті бағыттағы қазақтың қос өркешті інгендерінен 210 (екі жүз он) күндік лактация кезінде тиісінше боталар емген сүтті есепке ала отырып, жалпы сауылған сүт кемінде 600 (алты жүз) кг, қазақтың нар түйесінен 950 (тоғыз жүз елу) кг, түрікмен дромедарынан 1500 (бір мың бес жүз) кг. Индекстік бағалау шәкілі бойынша балл сомасы 7 (жеті) белгі бойынша 37 (отыз жеті) балдан төмен емес.

15. Сүтті бағыттағы інгендер үшін тұқымына қарамастан, жалпы сауылған сүт бойынша шарт 10 (он) %-ға артады. Етті-жүнді бағыттағы қазақтың қос өркешті және қазақтың нар түйесінің інгендері үшін шарт 15 (он бес) %-ға төмендейді.

16. Тұқымға қойылатын талаптарға сәйкес келмейтін түйелер сыныптан тыс деп саналады.

17. Түйелер жеке белгі бойынша ең аз балл көрсеткішіне сәйкес сол сыныпқа немесе басқа сыныпқа жатқызылады. Інгеннің барлық қасиеттері 7 (жеті) балмен бағаланса, ал сырт бітімі 6 (алты) балл болса, онда оны басқа көрсеткіштер бойынша элита сыныбы үшін белгіленген талаптарды қанағаттандыратынына қарамастан бірінші сыныпқа жатқызады.

3-тарау. Тұқымдылықты анықтау және түйелерді шығу тегі бойынша бағалау

18. Түйелердің тұқымдылығын жануардың шыққан тегін растайтын бастапқы зоотехникалық және асыл тұқымдық есепке алу материалдары негізінде анықтайды, ал осы құжаттамалы деректер болмаған жағдайда, тұқымдылық анықталмайды және түйелерді тұқымсыз деп танылады.

19. Тұқымдылығы бойынша түйелерді осы Нұсқаулыққа 3-қосымшаға сәйкес шағылыстыру кезінде тұқымдылықты айқындау кестесінің талаптарын ескере отырып таза қандылыққа және қандылығы әртүрлі будандарға бөледі.

20. Түйелерді шығу тегі бойынша бағалау осы Нұсқаулықтың 4-қосымшасына сәйкес түйелерді бағалау шәкілі бойынша жүргізіледі.

4-тарау. Түйелерді конституциялық типі бойынша бағалау

21. Түйелерде 7 (жеті) конституциялық тип болады:

1) үйлесімді, жануарлар барлық параметрлері бойынша тұқымның сипаттамасына сәйкес келгенде (10 (он) балл);

2) үйлесімді-мықты – жануарлар негізінен тұқымның сипаттамасына сәйкес келеді (9 (тоғыз) балл);

3) мықты (денелі) – сүйектері мықты, бұлшық еттері жақсы дамыған, терісі тығыз, мінез-құлқы жуас деп сипатталатын мал (8 (сегіз) балл);

4) жеңілденген тип – жеңіл сүйекті, бұлшық еттері жақсы дамыған, терісі тығыз, мінез-құлқы жуас болып сипатталатын мал (7 (жеті) балл);

5) нәзік тип – дене тұрқы жіңішке, дене бітімі құрғақ, терісі жұқа, сүйегі әлсіз, мінез-құлқы тез өзгергіштігімен сипатталатын мал (6 (алты) балл);

6) ірі тип – сүйегі ірі, терісі қалың, дене бітімі өте үлкен, төзімді, қозғыштығы тежелген болып сипатталатын мал (5 (бес) балл);

7) болбыр тип – дене тұрқы кең, бұлшық еттері жақсы дамыған, зат алмасу процесі баяу, жақсы бордақыланады және денесіне майды тез жинайды, мінез-құлқы жуас және қозғыштығы ауыр болып сипатталатын мал (4 (төрт) балл). Конституциясы болбыр типті түйелерді ары қарай селекцияға пайдаланбайды.

5-тарау. Түйелерді денесінің өлшемдері және тірідей салмағы бойынша бағалау

22. Түйелерді дене өлшемдері бойынша бағалау үшін төрт көрсеткіш пайдаланылады:

1) өркеш аралық биіктігі – шоқтық биіктігі (өлшегіш таяқпен) – қос өркешті түйелерде жерден екі өркешінің арасына дейінгі биіктігі, бір өркештілерде жерден шоқтығының ең биік нүктесіне дейінгі биіктігі;

2) денесінің қиғаш ұзындығы (өлшегіш таяқпен) – иық жауырындары буынының шеткі алдыңғы нүктесінен бастап жамбас төмпесінің шеткі артқы нүктесіне дейін;

3) кеуде орамы (таспамен) – қос өркештілерде кеуде мүйізгегінің ортасы және алдыңғы өркештің арты арқылы немесе бір өркештілерде шоқтығының ортасы арқылы;

4) жіліншік орамы (таспамен) – жіліншігінің ең жіңішке жерінен (үш бөліктің жоғарғы және орташа түйіскен жерінен).

23. Бонитирлеу кезінде түйелердің тірі салмағы жеке өлшеу және (немесе) есептеу тәсілімен анықталады. Түйелердің тірідей салмағын есептеу әдісімен анықтау әдісі

кеуде орамын және денесінің ұзындығын қиғашынан өлшеуді қамтиды, содан кейін кеуде орамы мен дененің қиғаш ұзындығын көбейтуді, одан әрі мынадай формула бойынша жас коэффициентіне бөле отырып жүргізеді:

$$TC = \frac{KO \cdot ДШҰ}{ЖС},$$

мұнда:

ТС – тірідей салмағы; КО – кеуде орамы; ДШҰ – дененің қиғаш ұзындығы; ЖС – жас коэффициенті.

Кеуде орамы мен дененің қиғаш ұзындығын өлшеу негізінде 1 (бір) – 2 (екі) – 3 (үш) – 6 (алты) – 12 (он екі) – 18 (он сегіз) – 36 (отыз алты) – 48 (қырық сегіз) айлық жастағы және ересек жай-күйге жеткен кездегі тірідей салмағын айқындау үшін осы Нұсқаулыққа 5-қосымшаға сәйкес қазақтың қос өркешті түйесінің тірідей салмағын анықтау үшін және осы Нұсқаулыққа 6-қосымшаға сәйкес түркімен дромедары тұқымы мен қазақ нарының тірідей салмағын анықтау үшін жас коэффициенті қолданылады.

Түйелерді дене өлшемдері және тірідей салмағы бойынша бағалау 2,5 (екі жарым) және 6,5 (алты жарым) жастағы түйелер үшін келтірілген шәкіл бойынша жүзеге асырылады. Дене өлшемдері мен тірідей салмағының барлық көрсеткіштері бір балға сәйкес келмеген жағдайда, түйе төменгі көрсеткіш бойынша бағаланады.

6-тарау. Түйелерді сырт бітімі бойынша бағалау

24. Әрбір түйенің дене бітімі бөліктерін бағалау және сипаттау дене өлшемдері мен тірідей салмағын өлшегеннен кейін жүргізеді. Сырт бітімі бөліктерін сипаттау үшін бонитирлеу құжатының тиісті бағанына қойылған шартты белгілерді пайдаланады.

25. Барлық бөліктеріне қойылған балдың жиынтығы, яғни олардың санына бөлініп және бүтін санға айналдырылған балл сырт бітімі үшін балл болып табылады. Екі немесе одан да көп бөліктері бойынша қанағаттанарлықсыз баға алған мал асыл тұқымға жатқызылмайды. Дене бөліктері мынадай тәсілмен бағаланады:

1) дене бітімінің жалпы типі:

ірі денелі – "жақсы" деген бағанда (10 (он) балл);

орташа – "қанағаттанарлық" деген бағанда (10 (он) балл);

болбыр – "нашар" деген бағанда (6 (алты) балл).

2) Тұрқы:

ұзын – "жақсы" деген бағанда (10 (он) балл);

орташа – "қанағаттанарлық" деген бағанда (7 (жеті) балл);

қысқа – "нашар" деген бағанда (6 (алты) балл);

3) басы:

тепе тең - "жақсы" деген бағанда (10 (он) балл);

ірі - "қанағаттанарлық" деген бағанда (7 (жеті) балл);

жеңіл - "нашар" деген бағанда (6 (алты) балл);

4) мойын:

бұлшық еті - "жақсы" деген бағанда (10 (он) балл);

жалпақ жіңішке бұлшық ет - "қанағаттанарлық" деген бағанда (7 (жеті) балл);

қысқа - "нашар" деген бағанда (6 (алты) балл);

5) кеуде қуысы:

кең - "жақсы" деген бағанда (10 (он) балл);

орташа - "қанағаттанарлық" деген бағанда (7 (жеті) балл);

саяз - "нашар" деген бағанда (6 (алты) балл);

6) өркеш:

тік - "жақсы" деген бағанда (10 (он) балл);

бір өркеші жатыңқы - "қанағаттанарлық" (7 (жеті) балл);

екі өркеші де жатыңқы - "нашар" (6 (алты) балл);

7) сауыр:

бүкірлеу - "жақсы" деген бағанада (10 (он) балл);

салбыраңқы – "қанағаттанарлық" (7 (жеті) балл);

қысқа - "нашар" деген бағанада (6 (алты) балл);

8) желін және үрпі:

тостақ тәріздес – "жақсы" деген бағанада (10 (он) балл);

дөңгеленген – "қанағаттанарлық" деген бағанда (7 (жеті) балл);

жалпақ пішінді - "нашар" деген бағанда (6 (алты) балл);

9) алдыңғы аяқтары:

ақаусыз – "жақсы" деген бағанда (10 (он) балл);

аяқ арасы - "қанағаттанарлық" деген бағанда (7 (жеті) балл);

тірсек арасы ашық - "нашар" деген бағанда (6 (алты) балл);

10) артқы аяқ:

ақаусыз – "жақсы" деген бағанда (10 (он) балл);

қылыш тәрізді - "қанағаттанарлық" деген бағанда (7 (жеті) балл);

тірсегінің жақындығы – "нашар" деген бағанда (6 (алты) балл);

11) сүйегі:

берік – "жақсы" деген бағанада (10 (он) балл);

жіңішке сүйекті – "қанағаттанарлық" деген бағанда (7 (жеті) балл);

шамадан тыс ірі сүйекті - "нашар" деген бағанда (6 (алты) балл);

12) бұлшық ет:

жақсы дамыған – "жақсы" деген бағанда (10 (он) балл);

қанағаттанарлықтай дамыған - "қанағаттанарлық" деген бағанда (7 (жеті) балл);

нашар дамыған – "нашар" деген бағанада (6 (алты) балл).

7-тарау. Інгендерді желіндері мен сүттілігі бойынша бағалау

26. Інгендердің желіндерін бағалаған кезде олардың үлкендігіне және пішініне, негізіне және денеде орналасуына, емшектерінің пішіні мен мөлшеріне, сондай-ақ өзара орналасу қашықтығына назар аударылады. Желін пішініне берілетін балдың саны осы Нұсқаулыққа 7-қосымшаға сәйкес інген желінінің пішінін бағалау шәкілі бойынша анықталады.

27. Інгендердің желіндерінің мынадай параметрлер бойынша бағаланатын бес түрлі пішіні болады (тостаған тәрізді, домалақ, жалпақ, бөлшектенген және қарапайым):

1) тостаған тәріздес желін, оның емшектерінің ұзындығы 4,0 (төрт) - 6,0 (алты) сантиметр (бұдан әрі – см), емшектері конус тәріздес, аралары алшақ орналасқан, ұштары төмен қарай бағытталған;

2) домалақ пішінді желін – емшектерінің ұзындығы 2,0 (екі) – 6,0 (алты) см, емшектері конус немесе алмұрт тәріздес, араларының алшақтығы орташа, төмен қарай бағытталған;

3) жалпақ пішінді желін – емшектерінің ұзындығы 2,0 (екі) – 4,0 (төрт) см, емшектерінің пішіні алмұрт тәріздес, аралары алшақ, ұштары бүйіріне қарай бағытталған;

4) бөлшектенген пішінді желін – емшектерінің ұзындығы 6,0 (алты) см және одан жоғары, пирамидаға ұқсас, аралары алшақ орналасқан, емшек ұштары бүйіріне қарай бағытталған;

5) қарапайым пішінді желін – емшектерінің ұзындығы 2,0 (екі) см-ге дейін, пішіні алмұрт тәріздес, аралары жақын орналасқан, ұштары бүйіріне қарай бағытталған.

28. Інгендердің сүттілігін бағалау лактацияның 3 (үш) және 4 (төрт) айларында бақылап отырып сауу кезінде алынған сүттің орта сауымы негізінде одан әрі 4-нысанның талаптарына сай орташаландыра отырып, осы Нұсқаулыққа 8-қосымшаға сәйкес інгенді сүттілігі бойынша бағалау шәкілі (ботасының емген сүтін қоса отырып, лактацияның 3-ші және 4-ші айында тәуліктік сүт өнімділігі, кг) бойынша анықталады.

29. Табынды түйе шаруашылығында сауылмайтын інгендердің сүттілігін алты айлық жасқа дейінгі боталардың дамуы және қондылығы бойынша анықтауға болады: ботаның дамуы мен қондылығы қанағаттанарлық болса – 6 (алты) - 7 (жеті) балл; ботаның дамуы мен қондылығы қанағаттанарлық емес болса – 3 (үш) - 5 (бес) балл.

8-тарау. Түйелерді жүн өнімділігі бойынша бағалау

30. Бағалау жүн түлеген кезде жиналған жүнді есепке ала отырып, әр дарақтан нақты қыркылған жүн туралы деректердің негізінде жүргізіледі.

31. Буаз немесе бір жасқа дейінгі боталары бар аналықтардың жүн өнімділігін бағалаған кезде қырку бойынша қойылатын талап 0,5 (нөл бүтін оннан бес) кг-ға кемітіледі.

32. Қазақтың қос өркешті түйелерін жүн өнімділігі бойынша бағалау шәкілі осы Нұсқаулыққа 9-қосымшада көрсетілген, түркімен дромедар тұқымды түйелерді жүн өнімділігі бойынша бағалау шәкілі осы Нұсқаулыққа 10-қосымшада, ал қазақтың нар түйелері жүн өнімділігі бойынша бағалау шәкілі осы Нұсқаулыққа 11-қосымшада көрсетілген.

9-тарау. Түйелерді бейімделу қасиеті бойынша бағалау

33.Түйелердің бейімделу қасиетін бағалу қысқа түсер алдындағы қоңдылығы бойынша жүргізеді. Бұл ретте жылдың ауа райы және табындағы түйелер қоңдылығының жалпы дәрежесі, сондай-ақ аналық түйенің физиологиялық жай-күйі (буаздылығы, еметін ботаның бар болуы) назарға алынады.

34.Түйелердің қоңдылығын бір жасынан бастап мынадай сипатты белгілеріне қарай анықтайды:

1) жоғары қоңдылық (10 (он) балл) - өркештері майға толық толысқан, тік, нығыз, қозғалмайтын қалпында, өркештің етегінде май жастығы білініп тұрады, бұлшық еттері жақсы дамыған, денесі жұмыр болып келеді;

2) ортадан жоғары қоңдылық (9 (тоғыз) балл) - өркештері майға толысқан, тік, нығыз және қозғалмалы, өркештің етегінде май жастығы сәл білінеді, бұлшық еттері жақсы дамыған, денесі жұмыр;

3) орта қоңдылық (8 (сегіз) балл) - өркеші бірнеше өлшемге кішілеу және сәл иілген, өркешінің етегінде май жастығы білінбейді, бұлшық еттері орташа дамыған;

4) ортадан төмен қоңдылық (7 (жеті) балл) - өркештері азғантай май қоры бар тері қатпарларынан тұрады, бір жағына салбырап құлап жатады немесе көлемі кішірейген, бұлшық еттері нашар дамыған, сүйектері білініп тұрады. Қоңдылықтары орта немесе ортадан төмен сауын інгендер үшін баға бейімделу қасиеті үшін 1 (бір) баллға ұлғаяды.

10-тарау. Түйелерді бонитирлеу негізінде жүргізілетін іс-шаралар

35. Түйелердің асыл тұқымды құндылығын белгілер кешені бойынша белгілеу нәтижелерінің негізінде, жануарлардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, олардың белгіленуін айқындайды және мынадай топтарға бөледі:

асыл тұқымды ядро – табынның өнімділігі жоғары бөлігі;

жаңа генетикалық материалдар пайдаланылатын асыл тұқымды ядроға енетін селекциялық;

өндірістік – тауарлық өнімді шығаратын аналықтың өнімді бөлігі.

36. Ағымдағы бонитирлеу материалдары талданады және өткен жылғы нәтижелермен салыстырылады.

Шығу тегі мен типтілігі	7	7	7	7	7	7	7	7	7
Конституциялық типі	7	7	7	6	6	6	5	5	5
Тірідей салмағы мен дене өлшемдері	7	7	7	6	6	6	5	5	5
Дене бітімі	7	7	7	6	6	6	5	5	5
Желіні мен сүт өнімділігі	-	7	-	-	7	-	-	5	-
Жүн өнімділігі	7	7	7	6	6	6	5	5	5
Бейімделу қасиеті	7	7	7	6	6	6	5	5	5
Ұрпағының сапасы	7	7	-	6	6	-	5	5	-

Түйелерді бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
3-қосымша

Шағылыстыру кезінде түйелердің тұқымдылығын анықтау

Анасының тұқымдылығы	Әкесінің тұқымдылығы		
	таза тұқымды	төртінші ұрпақ немесе таза тұқымды	үшінші ұрпақ
таза тұқымды	таза тұқымды	таза тұқымды	төртінші ұрпақ
төртінші ұрпақ	таза тұқымды	таза тұқымды	үшінші ұрпақ
үшінші ұрпақ	төртінші ұрпақ	төртінші ұрпақ	үшінші ұрпақ
екінші ұрпақ	үшінші ұрпақ	үшінші ұрпақ	екінші ұрпақ
бірінші ұрпақ	екінші ұрпақ	екінші ұрпақ	екінші ұрпақ

Түйелерді бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
4-қосымша

Түйелерді шығу тегі бойынша бағалау шәкілі

Белгілер	Балл саны		
	Жас төл	Ересек мал	
		тұқымды түйелер	аналықтар
Түйенің ата-енесі белгілі, асыл тұқымдық кітапқа			

енгізілген немесе оның талаптарына сай келеді.	10	10	10
Түйенің ата-енесінің бірі асыл тұқымдық кітапқа енгізілген немесе оның талаптарына сай келеді.	9	9	9
Түйенің ата-енесі белгілі, бірақ асыл тұқымдық кітапқа енгізілмеген немесе оның талаптарына сай келмейді.	8	8	8
Түйенің ата-енесі белгісіз, бірақ жануар жалпы тұқымға қойылатын нұсқаулықтағы талаптарға сай келеді.	7	7	7
Түйенің ата-енесі белгісіз, жануар жалпы тұқымға қойылатын нұсқаулықтағы талаптарға сай келмейді.	6	6	6

Түйелерді бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
5-қосымша

Қазақтың қос өркешті түйесінің тірідей салмағын анықтау үшін жас коэффициенті

Жасы	Ұрғашы мал	Еркек мал
Туылғанда	150	150
1 ай	110	110
2 ай	105	105
3-5 ай	100	100
6-11 ай	95	95
12-17 ай	90	90
18-23 ай	80	70
24-35 ай	75	65
36-47 ай	70	60
48-60 ай	67	65
Ересек мал (5 жас және одан жоғары)	64	52

Түйелерді бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
6-қосымша

Түркімен дромедары тұқымы мен қазақ нарының тірідей салмағын анықтау үшін жас коэффициенті

Жасы	Ұрғашы мал	Еркек мал

Туылған кезінде	140	140
1 ай	120	120
2 ай	110	110
3-5 ай	105	105
6-11 ай	100	100
12-17 ай	95	95
18-23 ай	75	70
24-35 ай	70	67
36-47 ай	68	65
48-60 ай	65	63
Ересек малдар (5 жас және одан жоғары)	63	62

Түйелерді бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
7-қосымша

Інген желінінің пішінін бағалау шәкілі

Желін пішіні	Желін бөліктерінің дамуы	Балл
Тостаған тәріздес	бірқалыпты	10
	әртүрлі	9
Домалақ	бірқалыпты	8
	әртүрлі	7
Жалпақ	бірқалыпты	6
	әртүрлі	5
Бөлшектенген	бірқалыпты	4
	әртүрлі	3
Қарапайым	бірқалыпты	1-2
	әртүрлі	0

Түйелерді бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
8-қосымша

Інгенді сүттілігі бойынша бағалау шәкілі (ботасының емген сүтін қоса алғанда, лактацияның 3 (үш) және 4(төрт) айындағы тәуліктік сүт өнімділігі, (килограмм))

Қазақтың қос өркешті түйесі	Түркімен дромедары	Қазақ нары	Балл
6,0 және одан жоғары	14,0 және одан жоғары	11,0 және одан жоғары	10
5,5	13	10	9
5,0	12	9	8
4,5	10	8	7
4,0	9	7	6
3,5	8	6	5
3,0	7	5	4

3,0-тен төмен	6 және төмен	4 және төмен	3
---------------	--------------	--------------	---

Түйелерді бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
9-қосымша

Қазақтың қос өркешті түйелерін жүн өнімділігі бойынша бағалау шәкілі

Жүн қырқымы, килограмм												Балл
Еркек мал						Ұрғашы мал						
Жасы, жыл						Жасы, жыл						
1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	
3,6	4,4	5,0	6,0	7,0	10,0	3,3	4,2	4,6	5,5	6,4	7,5	10
3,4	4,2	4,8	5,8	6,7	9,5	3,1	4,0	4,4	5,1	6,0	7,0	9
3,2	4,0	4,6	5,5	6,4	9,0	2,9	3,8	4,2	4,8	5,6	6,5	8
3,0	3,8	4,4	5,2	6,1	8,5	2,7	3,6	3,8	4,5	5,2	6,0	7
2,8	3,6	4,2	4,9	5,7	8,0	2,5	3,4	3,6	4,2	4,8	5,5	6
2,5	3,4	3,9	4,6	5,3	7,5	2,3	3,2	3,4	3,9	4,4	5,0	5
2,2	3,2	3,7	4,3	4,8	7,0	2,0	3,0	3,2	3,6	3,9	4,5	4
2,0	3,0	3,5	4,0	4,5	6,5	1,8	2,8	3,0	3,3	3,5	4,0	3

Түйелерді бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
10-қосымша

Түркімен дромедар тұқымды түйелерді жүн өнімділігі бойынша бағалау шәкілі

Жүн қырқымы, килограмм												Балл
Еркек мал						Ұрғашы мал						
Жасы, жыл						Жасы, жыл						
1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	
2,8	3,3	4,0	4,5	4,8	5,5	2,8	3,1	3,3	3,5	3,6	3,8	10
2,6	3,0	3,5	4,0	4,3	5,0	2,6	2,9	3,0	3,1	3,2	3,3	9
2,4	2,7	3,0	3,5	3,9	4,5	2,4	2,6	2,8	2,9	3,0	3,1	8
2,2	2,5	2,8	3,0	3,4	4,0	2,2	2,4	2,5	2,7	2,8	2,9	7
2,0	2,2	2,4	2,5	2,9	3,5	2,0	2,2	2,3	2,4	2,5	2,6	6
1,8	2,0	2,2	2,3	2,4	3,0	1,8	2,0	2,2	2,3	2,4	2,4	5
1,5	1,7	1,9	2,0	2,2	2,5	1,5	1,7	1,8	1,9	2,0	2,1	4
1,3	1,5	1,7	1,8	2,2	2,3	1,2	1,4	1,6	1,7	1,9	2,0	3

Түйелерді бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
11-қосымша

Қазақтың нар түйелерін жүн өнімділігі бойынша бағалау шәкілі

Жүн қырқымы, килограмм												Балл
Еркек мал						Ұрғашы мал						
Жасы, жыл						Жасы, жыл						
1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	

Жасы, жыл						Жасы, жыл						
1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	
3,0	3,5	4,3	5,0	5,3	6,0	3,0	3,3	3,5	3,8	4,0	4,3	10
2,8	3,3	4,0	4,5	4,8	5,5	2,8	3,1	3,3	3,5	3,6	3,8	9
2,6	3,0	3,5	4,0	4,3	5,0	2,6	2,9	3,0	3,1	3,2	3,3	8
2,4	2,7	3,0	3,5	3,9	4,5	2,4	2,6	2,8	2,9	3,0	3,1	7
2,2	2,5	2,8	3,0	3,4	4,0	2,2	2,4	2,5	2,7	2,8	2,9	6
2,0	2,2	2,4	2,5	2,9	3,5	2,0	2,2	2,3	2,4	2,5	2,6	5
1,8	2,0	2,2	2,3	2,4	3,0	1,8	2,0	2,2	2,3	2,4	2,4	4
1,5	1,7	1,9	2,0	2,2	2,5	1,5	1,7	1,8	1,9	2,0	2,1	3

Қазақстан Республикасы
 Ауыл шаруашылығы министрінің
 2014 жылғы 10 қазандағы
 № 3-3/517 бұйрығына
 11-қосымша

Құстарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Құстарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және құстарға бонитирлеу жүргізуді нақтылайды.

2. Құстарды бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

2-тарау. Құстарды бонитирлеуді ұйымдастыру және жүргізу

1-параграф. Тауықтарды бонитирлеуді ұйымдастыру және жүргізу

3. Өнімділіктің жұмыртқа бағытындағы тауықтарды:

45 (қырық бес) апталық жасқа дейін – енелерінің 40 (қырық) – 45 (қырық бес) немесе өмірінің 68 (алпыс сегіз) аптасындағы жасында жұмыртқалағыштығы, бонитирленетін құстардың балапандарды басып шығару пайызын ескере отырып, 35 (отыз бес) немесе 52 (елу екі) апталық жасындағы жұмыртқа салмағы, өсіру кезінде осы құстың сақталуы және олардың тірідей салмағы, сондай-ақ 35 (отыз бес) апталық жасында бонитирленетін құстың жұмыртқа салмағы, егер құс осы жасқа толса;

45 (қырық бес) апталық және одан ересек жасында – 45 (қырық бес) немесе өмірінің 68 (алпыс сегіз) аптасындағы жасында бонитирленетін құстардың жұмыртқаларынан балапандарды басып шығару пайызын ескере отырып, өз өнімділігінің көрсеткіштері және сақталуы бойынша бонитирлейді.

4. Өнімділіктің етті бағытындағы тауықтарды:

34 (отыз төрт) апталық жасына дейін – 5 (бес) апталық жасындағы тірідей салмағы және бұлшықеттілігі, 5 (бес) апталық жасқа дейін балапандардың сақталуы және 5 (бестен) – 18 (он сегіз) апталық жасқа дейін енелерінің өмірінің 34 (отыз төрт) немесе 60 (алпыс) апталық жасындағы өнімділік көрсеткіштері бойынша (жұмыртқалағыштық, балапандарды басып шығару пайызы);

34 (отыз төрт) апталық және одан ересек жасында – тірідей салмағы және бұлшықеттілігі, 5 (бес) апталық жасқа дейін сақталуы және 5 (бес) апталық жастан 18 (он сегіз) апталық жасқа дейін 34 (отыз төрт) немесе 60 (алпыс) аптада жұмыртқалағыштығы, бонитирленетін құстардың балапандарды басып шығару пайызы бойынша бонитирлейді.

2-параграф. Үйректерді бонитирлеуді ұйымдастыру және жүргізу

5. Бастапқы желідегі үйректерді:

50 апталық жасына дейін – енелерінің өнімділік көрсеткіштері бойынша (жұмыртқалағыштығы және жұмыртқа салудың бірінші циклында балапан басып шығару пайызы) және өз көрсеткіштері бойынша (тірідей салмағы және 7 (жеті) (6 (алты)) апталық жасында және (7 (жеті) (6 (алты))) – 25 (жиырма бес) апталық жасына дейін сақталуы);

50 (елу) апталық және одан ересек жасында – жұмыртқалағыштығы және жұмыртқа салудың бірінші 6 (алты) ай циклында балапан басып шығару пайызы, тірідей салмағы және (7 (жеті) (6 (алты))) - апталық жасында сақталуы бойынша бонитирлейді;

6. Бастапқы желідегі ысылдақ үйректерді және популяцияларды:

ұрғашыларды 10 (он) апталық жасында, ал еркектерді 11 апталық жасында тірідей салмақ көрсеткіштері бойынша, осы кезең ішінде сақталуы бойынша және 10 (он) (11 (он бір)) апталық жасынан – 25 (жиырма бес) апталық жасына дейін енелерінің балапан басып шығару пайызы және жұмыртқалағыштығы бойынша бонитирлейді.

3-параграф. Күрке тауықтарды бонитирлеуді ұйымдастыру және жүргізу

7. Күрке тауықтарды:

50 (елу) апталық жасына дейін – 12 (он екі) немесе 16 (он алты) апталық жасында тірідей салмағы, осы кезең ішінде сақталуы, енелерінің жұмыртқалағыштығы және балапандарды басып шығару пайызы бойынша;

50 (елу) апталық және одан ересек жасында – өз өнімділігінің көрсеткіштері бойынша: 12 (он екі) немесе 16 (он алты) апталық жасында тірідей салмағы және сақталуы бойынша, пайдаланудың бірінші жылында бірінші цикл ішінде балапан басып шығару пайызы және жұмыртқалағыштығы бойынша бонитирлейді.

4-параграф. Қаздарды бонитирлеуді ұйымдастыру және жүргізу

8. Қаздарды:

52 (елу екі) апталық жасына дейін – 9 (тоғыз) (10 (он)) апталық жасында тірідей салмағы және сақталуы бойынша, пайдаланудың бірінші жылында енелерінің жұмыртқалағыштығы және балапандарды басып шығару пайызы;

52 апталық жасынан ересек – өз өнімділігінің көрсеткіштері: 9 (тоғыз) (10 (он)) апталық жасындағы тірідей салмағы және сақталуы, бірінші цикл ішінде жұмыртқалағыштығы және балапандарды басып шығару пайызы бойынша бонитирлейді.

5-параграф. Мысыр тауығын бонитирлеуді ұйымдастыру және жүргізу

9. Мысыр тауығын:

46 (қырық алты) апталық жасқа дейін мысыр тауығын – 10 (он) (12 (он екі)) аптаға дейін өз өнімділігінің көрсеткіштері, тірідей салмағы және сақталуы, енелерінің өнімділігі – жұмыртқалағыштығы мен инкубациялық көрсеткіштері бойынша;

46 (қырық алты) апталық жасынан және одан ересек жасында – өз өнімділігінің көрсеткіштері: 10 (он) (12 (он екі)) апталық жасындағы тірідей салмағы және осы кезең ішінде сақталуы, бірінші циклда жұмыртқалағыштығы, балапандарды басып шығару пайызы бойынша бонитирлейді.

10. Көрсеткіштер кешені бойынша сынып әр көрсеткіш бойынша сынып негізінде жеке белгіленеді.

11. Элита – рекорд және элита сыныбына жеке шығу тегі (әкесі және енесі бойынша) бар селекциялық топ құсы жатады. Сонымен бірге, элита сыныбына бастапқы желілердің көбейткіш тобының құсы жатуы мүмкін, егер ол селекциялық топтан алынса және өнімділік көрсеткіштері осы сыныптың талабына сәйкес болса.

12. Ата-текті тобының асыл тұқымды құсын ата-ененің өнімділігі және өсіру нәтижелері (сақталуы, тірідей салмағы) бойынша бағалайды, бірақ бірінші сыныптан жоғары емес (ата-тектік топ).

13. Элита және бірінші сыныптардан шыққан ата-текті тобы құсын, бірінші сыныппен бонитирлейді, ал екінші сыныптан шыққан құсты – екінші сыныппен бонитирлейді, егер ол негізгі және қосымша белгілер бойынша талаптарға сәйкес болса. Бірінші және екінші сыныпты құстардан шыққан барлық түрдегі ата-тектік және ата-енелік табынның құсы осы Нұсқаулыққа қосымшаға сәйкес екінші сыныппен ғана бағаланады.

14. Ата-тектік және ата-енелік табындарды сыныптан тыс құстардың ұрпақтарымен толықтыру жүргізілмейді.

15. Бастапқы желілердегі құстарды бонитирлеу кезінде алынған деректер асыл тұқымды құстың паспортына енгізіледі, онда бонитирлеу нәтижелерін қосу үшін нысандар болады.

16. Негізгі, бір немесе екі қосымша белгілер бойынша көрсеткіштер сәйкес келмеген жағдайда құс сыныптан тыс бағаланады. Бұл жағдайда ата-енелік табын құстарының жұмыртқалары ата-енелік табындарды көбейту үшін пайдаланылмайды. Ата-енелік табындардың құстарынан алынған жұмыртқалар бонитирленбеген құстан алынған жұмыртқалар ретінде сатылады.

Құстарды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
қосымша

Тауық, үйрек, күрке тауық, қаз, мысыр тауығының ата-тектік және ата-енелік табындарының сыныбын анықтау

Белгілер кешені бойынша бонитирлеу сыныбы	Негізгі белгі-ата-енелер сыныбы	Қосымша белгілер	
		Жас құстардың сақталуы, %	Жас құстардың тірідей салмағы
Ата-тектік табын			
бірінші	элита-рекорд, элита, бірінші	Екі белгісі де бастапқы желідегі құстарды бонитирлеудің ең аз талаптарына сәйкес келеді.	
екінші	бірінші	Белгілерінің біреуі бастапқы желідегі құстарды бонитирлеудің ең аз талаптарынан төмен.	
екінші	екінші	Екі белгісі бастапқы желідегі құстарды бонитирлеудің ең аз талаптарына сәйкес келеді.	
Ата-енелік табын			
екінші	үшінші	Екі белгісі де бастапқы желідегі құстарды бонитирлеудің ең аз талаптарына сәйкес келеді.	
сыныптан тыс		Белгілері бонитирлеудің ең аз талаптарынан төмен.	

Қазақстан Республикасы
Ауыл шаруашылығы министрінің
2014 жылғы 10 қазандағы
№ 3-3/517 бұйрығына
12-қосымша

Түйеқұстарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Түйеқұстарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) " Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және түйеқұстарға бонитирлеу жүргізуді нақтылайды

2. Түйеқұстарды бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

2-тарау. Түйеқұстарды бонитирлеуді ұйымдастыру және жүргізу

3. Түйеқұстарды:

бір жасқа дейінгі балапандарды енелерінің өнімділік көрсеткіштері (жұмыртқалағыштық, балапандарды басып шығару) және 2 айлық жасына дейін сақталуы бойынша;

өсімін молайтатын балапандарды 1 жылдан 5 жасқа дейін – енелерінің өнімділік көрсеткіштері (жұмыртқалағыштық, балапандарды басып шығару) және өзінің өнімділігі (тірідей салмағы және 2 айлық жасына дейін сақталуы) бойынша;

ересек, бес жастан асқан түйеқұстарды – жұмыртқалағыштығы және жұмыртқалаудың тиісті циклында балапандарды басып шығару, екі ай жасына дейін жас балапандардың сақталуы және бір жастағы ұрпақтарының тірідей салмағы бойынша бонитирлейді.

4. Түйеқұстарды бонитирлеу кезінде өнімділік сапасына қойылатын ең аз талаптар осы Нұсқаулыққа қосымшада көрсетілген.

Түйеқұстарды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
қосымша

Түйеқұстарды бонитирлеу кезінде өнімділік сапасына қойылатын ең аз талаптар

Көрсеткіштердің атауы	Көрсеткіштер
Мекиеннің бір жылда жұмыртқалағыштығы, дана	40
Жұмыртқаның ұрықтануы, пайыз (бұдан әрі – %)	75
Балапандарды басып шығару, %	60-70
Балапандардың 8-апта жасына дейін тірі сақталуы, %	90
Жас балапандардың 12-ай жасындағы тірідей салмағы, килограмм	90
Селекциялық ұяның саны (1 еркегі: 3-5 ұрғашысы), дана	10

Қазақстан Республикасы
Ауыл шаруашылығы министрінің
2014 жылғы 10 қазандағы
№ 3-3/517 бұйрығына
13-қосымша

Иттердің үйлік-ұлттық тұқымдарын (тазы, төбет) бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Иттердің үйлік-ұлттық тұқымдарын (тазы, төбет) бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және иттердің үйлік-ұлттық тұқымдарына бонитирлеу жүргізуді нақтылайды.

2. Иттердің үйлік-ұлттық тұқымдарын бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

3. Ұлттық тұқымды иттермен селекциялық-асыл тұқымдық жұмыстар жүргізудің басты мақсаты және міндеті оларды сақтау, таза тұқымды иттер санын арттыру, олардың жұмыстық және тұқымдық сапасын жоғарылату және жақсарту болып табылады.

Ит өсіру шаруашылығындағы асыл тұқымдық жұмыс ұрпақтарының сапасын, оларды өсіру аймағындағы жағдайларға жоғары бейімделуін жақсартуға, жақсы пайдалануға бағытталған. Асыл тұқымдық жұмысты ұйымдастыру клубтардың, питомниктердің және басқа бөлімшелердің аражігін асыл тұқымдық жұмыс деңгейі және міндеттері бойынша ажырата, асыл тұқымдық ресурстарды тиімді құра және пайдалана, тұқымішілік құрылымды есепке ала отырып өсірудің неғұрлым мақсатқа сай әдістерін қолдана отырып, тұқымды толығымен қамтитын селекция принциптеріне негізделген.

4. Қызметтік және аңшылық ит өсіру шаруашылығы клубтарындағы асыл тұқымдық жұмыстың мақсаты қызметтік және аңшылық ит тұқымдары ішінде асыл тұқымды иттерді арттыру, сырт бітімі мен конституция сапасын, жоғары жүйке қызметі (ЖЖК) типін, физикалық төзімділігін және иттердің басқа да қызметтік, аңшылық және жұмыс қасиеттерін тұқымда кезігетін кемістіктер мен жетіспеушіліктерді бір мезгілде жоя отырып, үздіксіз жетілдіру болып табылады.

5. Әрбір ит тұқымымен жұмыс жасау оның тұқымішілік типтерін және басқа да өзіне тән қасиеттері мен биологиялық ерекшеліктерін, сондай-ақ онда неғұрлым жиі кезігетін кемшіліктерді білуге негізделеді. Әр асыл тұқымды иттің тұқымға тән жалпы сипаттарымен қатар, жеке ауытқушылықтарын және өзгешеліктерін айыра білу қажет.

6. Иттердің өсімін молайту біртекті, сол сияқты әртекті іріктеуді шығармашылық бағытта қолдана отырып таза тұқымдық (таза) өсіру әдісімен жүргізіледі.

7. Клубтар мен питомниктерде асыл тұқымды желілер жүргізуге жағдай жасайтын, асыл тұқымдық сапалары жоғары иттер саны жеткілікті болған жағдайда, желілер бойынша өсіру қолданылады.

8. Есепте тұрған барлық ересек ит:

1) асыл тұқымды иттер;

2) пайланылатын иттер болып екі санатқа бөлінеді.

9. Асыл тұқымдыларға бонитирлеу сыныптылығын алған иттер жатады. Қалған иттер пайдаланылатын иттер санатына жатады.

10. Асыл тұқымды иттерді өсіру жоспарлы сипатта болады және:

1) осы Нұсқаулыққа;

2) клуб немесе питомник бес жылға жасайтын әр тұқым бойынша асыл тұқымдық жұмыстың перспективалық жоспарына сәйкес ұйымдастырылады. Перспективалық жоспардың бір данасы аккредиттелген Аңшылар мен аңшылық шаруашылығы субъектілері қоғамдық бірлестіктерінің республикалық қауымдастығына (бұдан әрі – Қауымдастық) түзету үшін ұсынылады;

3) клуб немесе питомник жыл сайын перспективалық жоспарда есепті жылға көзделген жеке міндеттерді есепке ала отырып жасайтын өсіру жоспарына сәйкес ұйымдастырылады. Өсіру жоспарын клуб немесе питомник (өсіру секциясы) жүргізілген селекциялық іс-шаралар: көрмелер, жас иттерді шығару және бонитирлеу нәтижелерін, асыл тұқымды ит иелерінің қалауларын есепке ала отырып, әзірлейді.

2-тарау. Асыл тұқымды иттерді іріктеу және таңдау. Өсіру жоспары

11. Өсіру жоспарына енгізу үшін:

қызметтік иттер тұқымын – конституциясы, сырт бітімі, шығу тегі, қызметтік сапалары бойынша және ұрпағының сапасы бойынша (ұрпақ берген иттер үшін);

аңшылық иттер тұқымын – конституциясы, сырт бітімі, шығу тегі, аңшылық сапалары бойынша және ұрпағының сапасы бойынша (ұрпақ берген иттер үшін) іріктейді.

12. Иттерді мына жастарында:

қаншықтарды бір жас алты айдан асқаннан кейін;

қызметтік-спорттық тұқымдық төбеттерді екі жастан кейін және аңшылық тұқымдық төбеттерді бір жас алты айдан кейін ұйығуға жібереді.

Асыл тұқымды қаншықтардың ұйығуы жылына бір рет жүргізіледі. Аз күшіктеген (бес күшіктен кем) үш жастан асқан қаншықтарды ұйығуға жылына екі рет жіберуге болады.

13. Қаншықтарға қарағанда, төбеттер ерекше қатаң іріктеледі. Төбеттердің саны және құрамы аталған жылдың өсіру жоспарына енгізілген қаншықтардың құрамына байланысты және олардан алынған ұрпақтарды есепке ала отырып жыл сайын анықталады.

14. Тұқым стандарты бойынша шеттетуге жатқызатын кемістіктері бар, сондай-ақ он жастан асқан иттер өсіру жоспарына енгізілмейді.

15. Жұптарды таңдау екі серіктес иттің барлық жетістіктерін және кемшіліктерін есепке ала отырып қатаң түрде жеке жүргізіледі. Жұптарды жеке таңдау оң белгілерін және қасиеттерін орнықтыруды және жетілдіруді, кемшіліктерін жоюды және ұрпағының жалпы тұқымдылығын жоғарылатуды қамтамасыз етеді.

16. Бірдей кемістіктері бар қаншықтар мен төбеттерді жұптастыруға жібермейді. Сырт бітіміндегі немесе ұрпағының мінез-құлқындағы жекелеген кемістіктерді нивелирлеу үшін жұптарға кемістіктері жоқ, сырт бітімі дұрыс иттер таңдап алынады.

17. Егер төбет өсіру талаптарына сәйкес келсе және осы қаншықтарға сай болса, осы клуб осындай комбинация нәтижесінде алынған иттерге толы болмаса, онда алдыңғы күшіктеу кезінде жақсы ұрпақ берген қаншықты сол төбеттермен немесе оның жақын туыстарымен жұптастыру ұсынылады

18. Жұптарды таңдау кезінде олардың жасы ескеріледі. Неғұрлым толық физикалық кемеліне жеткен тұқымдық иттерді шағылыстырған дұрыс. Жас иттерді (асыл тұқымдық пайдаланудың бірінші жылында) барынша шағылыстырмаған дұрыс. Екі кәрі итті шағылыстырмаған дұрыс: жастарына байланысты олардың ұрпақтары әлсіреуі мүмкін.

19. Өсіру жоспары түсіндірме жазбадан және бекітілген нысандағы толтырылған таңдау кестесінен тұрады. Өсіру жоспарының құжаттарын мынадай тәртіппен таңдайды: төбетке жасалған таңдау кестесіне онымен жұптастыру үшін бекітілген қаншықтарға жасалған барлық таңдау кестелері таңдалады. Осындай таңдау кестелерін жоспарда тек дублер ретінде пайдаланылатын төбеттерге де толтырады.

20. Түсіндірме жазбада өсіру жоспарына қосылған ит санын және олардың конституциясы және сырт бітімі бойынша (көрмедегі бағалары), қызметтік немесе жұмыс сапалары (сынақтар және жарыстардағы дипломдары), шығу тегі және ұрпағының сапасы бойынша бағаларын көрсете отырып, асыл тұқымды иттерге егжей-тегжейлі шолу, сондай-ақ жоспардың негізіне алынған принциптерді және ұйғарымдарды мазмұндау қамтылады.

21. Өсіру жоспары екі данада жасалады. Жоспарды Клуб немесе асыл тұқымды иттерді өсіретін питомниктер кеңесі Қауымдастық өкілдерінің қатысуымен бекітеді. Жоспардың бір данасы есепті жылдың 1 желтоқсанынан кешіктірілмей Қауымдастыққа ұсынылады. Екінші данасы өсіру жұмысында басшылыққа алу үшін клубта қалады. Өсіру жоспары асыл тұқымды ит иелеріне жеткізіледі.

22. Қауымдастық клубтан немесе питомниктен алынған өсіру жоспарын тексеріп, ескертулер мен ұсыныстар бар болған жағдайда, бір ай мерзімде жолдайды.

23. Клуб немесе питомник (өсіру секциясы) Қауымдастықтың ұсыныстары мен ескертулеріне сәйкес дамыту жоспарына қажетті өзгерістер енгізеді.

24. Жоспарға енген төбетті ұйығу үшін пайдалануға мүмкіндік болмаған жағдайда, сондай-ақ жаңадан келген асыл тұқымды иттер болған жағдайда, өсіру жоспарына Клубтың немесе питомниктің (өсіру секциясы) кеңесі бекіткен түзетулер мен қосымшалар енгізіледі. Аталған ұйығулар жоспарлы деп есептеледі.

3-тарау. Ұйығуларды, алынған ұялас күшіктерді тіркеу және есепке алу және күшіктерге тұқым-тегі құжатын беру

25. Өсіру жоспары негізінде клуб немесе питомник (өсіру секциясы) ұйығуға бағыттама береді. Бұл ретте қаншықты ветеринар дәрігер қарап, ол жөнінде иесіне тиісті анықтама береді.

26. Қайталама (бақылау) ұйығуды алғашқы ұйығудан кейін 24-48 сағат өткен соң жүргізу ұсынылады.

27. Егер қайталама ұйығу төбеттің жай-күйіне байланысты болмаған және ұйыққан қаншық ұрпақ әкелмеген жағдайда, қаншық иесіне қаншықты дәл сол төбетпен келесі ұйығуға тегін алу құқығы беріледі.

28. Ұйығу ақысын және есеп айырысу тәртібін Клуб немесе питомник (өсіру секциясы) кеңесі төбеттің сыныбын мен жергілікті жағдайды есепке ала отырып белгілейді.

29. Жоспарлы ұйығуларды, күшіктеуді және әрбір клуб пен питомниктегі күшіктердің санын есептеу үшін ұйығуды тіркеу кітабы жүргізіледі.

30. Ұйығу кітабында тек қана клуб немесе питомник бағыты бойынша жүргізілген ұйығулар тіркеледі.

31. Клуб немесе питомник (өсіру секциясы) кеңесі 30 күнге толмаған ұялас күшіктерді зерттеп-қарау, нұсқама беру және қоғамдық бақылау жүргізу үшін жауапты адамды/адамдарды айқындайды.

32. Әрбір ұялас күшік екі рет: туылғаннан кейінгі 3-4 және 29-30 күндері тексеріледі. Тексеруші қаншық иесіне күшіктерді тамақтандыру, тамақтандыратын қаншықты күтіп-бағу туралы және зерттеп-қарау процесінде туындаған басқа сұрақтар бойынша кеңес береді. Әрбір зерттеп-қарау кезінде күшіктердің салмағын өлшейді. Күшіктердің жалпы жай-күйі, олардың отыз күнге толғандағы салмағы, оларды күтіп-бағу сипаты және оны тамақтандыратын қаншықтың жай-күйі негізінде ұялас күшіктерге баға беріледі.

33. Қаншықтардың жай-күйі нашар болса және күшіктер лас жағдайда күтіп-бағылған кезде ұялас күшіктерге берілетін баға бір балға кемиді.

34. Ата-енесінің тұқым-тегі құжаттарының және ұйығуларды тіркеу кітабындағы жазбалардың негізінде әрбір жоспарлы ұялас күшіктерге жалпы ұялас карточка ашылады.

4-тарау. Жас иттер көрмелері

35. Жас иттер көрмелерін клубтар немесе қызметтік және аңшылық ит өсіру шаруашылығы питомниктері (өсіру секциясы) жылына екі рет (күзде және көктемде) мынадай мақсаттарда ұйымдастырады:

1) жас итттерді тұқымдылығы мен өсіру сапасы бойынша бағалау;

2) жас иттердің иелеріне оларды қалай өсіріп-бағу және тәрбиелеу бойынша ұсыныстар мен нұсқаулықтар беру;

3) ата-енесін (төбеттер мен қаншықтар) олардың тұқымдары мен ұйығу нәтижелерін бағалау бойынша зерделеу.

36. Жас иттер көрмесі барысында қарап-тексеру тұқымдары бойынша бөлек жүргізіледі. Бір төбеттен тарайтын жас иттердің барлығы бір мезетте және ұяластар бойынша қаралады.

37. Клубтың және питомниктің өсіру секциясы көрмеге 4 (төрт) айдан 10 (он) айға дейінгі жастағы барлық күшіктердің, сондай-ақ осы күшіктер алынған ата-енелерінің шығарылуына шаралар қабылдайды.

38. Күшіктерді қарап-тексеру және бағалау, сондай-ақ өсіру жоспары бойынша жұптарды іріктеу нәтижелерін анықтау үшін сарапшылар, қоғамдық нұсқаушылар және өсіру жоспарын жасауға қатысқан және осы тұқыммен асыл тұқымдық жұмыс жүргізетін өсіру секциясының әбден дайындалған белсенділері тартылады.

39. Жас иттер көрмесіне шығарылған әрбір күшікке анкета толтырылады. Төрт айдан алты айға дейін қоса алғанда күшіктер үшін анкетада бойы, физикалық дамуы, қоңдылығы, тістерінің және құлақтарының жай-күйі, рахиттың болуы немесе болмауы белгіленеді. Алты айдан жас иттер үшін бұдан басқа сырт бітіміне сипаттама беріледі. Күшіктердің салмағы және бойы өлшенеді.

40. Жас иттер көрмесінде қаралған күшіктер тұқымдылығы және өсіру сапасы бойынша мынадай бағаларға ие болады:

- тұқымды, үлгілі түрде өсірілген;
- тұқымды, дұрыс өсірілген;
- тұқымды, орташа өсірілген;
- тұқымды, нашар өсірілген;
- әдеттегідей, үлгілі түрде өсірілген;
- әдеттегідей, дұрыс өсірілген;
- әдеттегідей, орташа өсірілген;
- әдеттегідей, нашар өсірілген.

41. Тұқымға тән емес күшіктер бағалауға жатпайды. Тістеулері дұрыс емес күшіктер әділ бағасын алады, бұл ретте иесіне берілген анықтамада тістегі кінәраты көрсетіледі. Мұндай күшіктерге марапат берілмейді.

42. "Тұқымды" деген баға тұқымдық белгілері анық көрініп тұрған күшіктерге беріледі (жас ерекшеліктерін ескере отырып).

43. "Әдеттегідей" деген баға сырт бітімі тұқымдық белгілерге сәйкес келетін күшіктерге беріледі (жас ерекшеліктерін ескере отырып).

44. "Үлгілі түрде өсірілген" деген баға өз жасына сай жақсы бойы, мықты қалыпты дамыған сүйегі, жақсы физикалық дамуы және қоңдылығы бар, сыр бітімінде және мінез-құлқында кемістігі жоқ күшіктерге беріледі.

45. "Дұрыс өсірілген" деген баға өз жасына сай қалыпты бойы, мықты сүйегі, жеткілікті түрде физикалық дамуы, қоңдылығы бар және қорқақтық белгіні білдірмейтін күшіктерге беріледі.

46. "Орташа өсірілген" деген баға мынадай кінәраттары бар күшіктерге беріледі:

бойы жеткілікті өспеген;
сүйегі жеңіл;
кеуде тұрқы нашар дамыған;
рахит немесе оның салдары;
арқасы салбыраған;
аяқтары нашар дамыған.

47. "Нашар өсірілген" деген баға бой жағынан және физикалық дамуда көп артта қалған, рахиттің ауыр түрлерімен ауыратын немесе одан кейін оның ауыр салдарынан азап шегетін, қорқақтық белгілері айқын білінетін қалжыраған күшіктерге беріледі.

48. Әрбір күшікті жекелеген қарап-тексеру және бағалау аяқталған соң, барлық ұяластар және күшік алынған ата-енесі қарап-тексеріледі. Содан кейін жалпы ұяластарға баға беріледі және жұптарды таңдаудың дұрыстығы анықталады.

49. Көрмеде "тұқымды, үлгілі түрде өсірілген" деген баға алған үздік күшіктер, сондай-ақ үздік ұялас күшіктер ата-енелерімен бірге көрмеге келушілерге арнайы рингте тиісті түсініктемемен көрсетіледі.

50. Көрмеде қарап-тексеруден өткен күшіктердің иелеріне тиісті анықтамалар (немесе экспоненттік қағаздары бар дипломдар) беріледі.

5-тарау. Асыл тұқымды иттерді іріктеу және бонитирлеу

51. Қызметтік және аңшылық иттердің асыл тұқымдық бастарын іріктеу және бонитирлеу асыл тұқымдық жұмыстың негізгі іс-шараларының бірі болып табылады және ол иттерді конституциясы мен сырт бітімі, қызметтік және жұмыс сапасы, шығу тегі мен ұрпақтары бойынша кешенді бағалаудан тұрады.

52. Бонитирлеу бір-бірімен өзара байланысты мынадай іс-шараларға негізделген:

1) көрмелерге (ит көрмелеріне), сынақтарға және жарыстар;

2) иттердің асыл тұқымдық іс-қимылдары мен олардың ұрпақтарының сапасын бағалау туралы материалдарды зерделеу;

3) иттердің тұқым-тегі кестелері бойынша шығу тегін бағалау. Бонитирлеуді клубтарда немесе питомниктерде (өсіру секцияларында) бір жыл ішінде Қауымдастық өкілдерінің қатысуымен өсіру секциясы мүшелерінің ішінен Клуб немесе питомник (өсіру секциясы) кеңесі тағайындайтын комиссия (бұдан әрі – комиссия) жүргізеді.

53. Клубтарда бонитирлеу жүргізуге арналған негізгі құжат итке арналған есептік карточка болып табылады, онда тұқым-тегі карточкасы, көрме, иттер көрмесі, сынақтар мен жарыстардан алынған дипломдар, есеп берулер негізінде барлық қажетті деректер енгізіледі.

54. Бонитирлеуге көрмелер мен иттер көрмелерінде мынадай бағалар алған иттер жатады:

"үздік" дегеннен төмен емес баға алған төбеттер;

"өте жақсы" дегеннен төмен емес баға алған қаншықтар.

Мұндай иттерге көрмеден кейін бір ай ішінде клуб немесе питомник есеп карточкасын ашады.

55. Бонитирлеу бойынша сыныптылық беру үшін қажетті көрсеткіштер жинаған иттерге комиссия барлық деректерді есеп карточкасынан тұқым-тегі карточкасының түпнұсқасына көшіре отырып бонитирлеу ведомосын құрайды.

Бонитирлеу ведомосімен тұқым-тегі карточкасы Қауымдастыққа иттерді асыл тұқымдық кітапқа енгізу және асыл тұқымдық аттестаттар беру үшін жіберіледі.

56. Бонитирлеу кезінде иттің сыныптылығын анықтауды комиссия мынадай төрт көрсеткіш бойынша жүргізеді:

- 1) сырт бітімі мен конституциясын бағалау;
- 2) қызметтік немесе жұмыс сапаларын бағалау;
- 3) шығу тегін бағалау;
- 4) ұрпақтарын бағалау.

57. Иттердің қызметтік-спорттық тұқымдары балдарының төменгі саны осы Нұсқаулыққа 1-қосымшада көрсетілген.

Конституция, сырт бітімі: "үздік" – 40 балл; "өте жақсы" – 30 балл; "жақсы" – 20 балл.

Шығу тегі: тегінің 1-қатары – бар болса: төбет – 2 балл, қаншық – 2 балл; сырт бітімі: төбет – 3 балл, қаншық ит – 3 балл; "өте жақсы": төбет – 2 балл, қаншық – 3 балл; "жақсы": төбет – 1 балл; қаншық – 2 балл. Тегінің 2-қатары – бар болса: 1 балл. Тегінің 3-қатары – бар болса: 1/2 балл. Тегінің 4-қатары – бар болса: 1/8 балл.

Ұрпақтары: жұмыс (қызметтік) сапалары мен көрме бағалары үшін дипломы бар әр ұрпақ үшін: "үздік": төбет – 4 балл, қаншық – 6 балл; "өте жақсы": төбет – 2 балл, қаншық – 4 балл; "жақсы": төбет – 1 балл, қаншық – 2 балл.

Жұмыс сапалары: Төбеттер: 1-дәрежелі диплом – 20 балл, 2-дәрежелі диплом – 10 балл, 3-дәрежелі диплом – 5 балл.

Қаншықтар: 1-дәрежелі диплом – 20 балл, 2-дәрежелі диплом – 15 балл, 3-дәрежелі диплом – 10 балл. "Элита" және 1-ші асыл тұқымдық сыныбын беру үшін тек ашық сыныпта (ересек жас тобында) алынған көрме бағалары есепке алынады. Егер тұқымдық төбет ұрпақтарының 30 пайызының "үздік" деген көрме бағасы бар болса, оған "Жеңімпаз" деген атақ беріледі.

58. Иттердің аңшылық тұқымдары балдарының ең төменгі саны осы Нұсқаулыққа 2-қосымшада көрсетілген.

Конституция, сырт бітімі: "үздік" – 40 балл; "өте жақсы" – 30 балл; "жақсы" – 20 балл.

Шығу тегі: Тегінің 1-қатары – бар болса: төбет – 2 балл, қаншық – 2 балл; сырт бітімі "үздік": төбет – 3 балл, қаншық – 3 балл; "өте жақсы": төбет – 2 балл, қаншық – 3 балл; "жақсы": төбет – 1 балл; қаншық – 2 балл. Тегінің 2-қатары – бар болса: 1 балл. Тегінің 3-қатары – бар болса: 1/2 балл. Тегінің 4-қатары – бар болса: 1/8 балл.

Ұрпақтары: жұмыс сапалары мен көрме бағалары үшін дипломы бар әр ұрпақ үшін: "үздік": төбет – 4 балл, қаншық – 6 балл; "өте жақсы": төбет – 2 балл, қаншық – 4 балл; "жақсы": төбет – 1 балл, қаншық – 2 балл.

Жұмыс сапалары: Жекелеген сынақтар – 1-дәрежелі диплом – 40 балл, 2-дәрежелі диплом – 35 балл, 3-дәрежелі диплом – 30 балл.

Жұптық сынақтар – 1-дәрежелі диплом – 20 балл, 2-дәрежелі диплом – 18 балл, 3-дәрежелі диплом – 15 балл.

6-тарау. Ұлттық қызметтік және аңшылық иттерді республикалық асыл тұқымдық есепке алу

59. Қауымдастықта тіркеуде тұрған ұлттық қызметтік және аңшылық иттердің асыл тұқымдық басын есепке алу мен тіркеуді Қауымдастық асыл тұқымдық кітап және иттердің анықтамалық картотекасы арқылы жүзеге асырады.

Есепке алу мен тіркеу конституциясы мен сырт бітімінің, жұмыс сапаларының ерекшеліктерін, шығу тегін және иттердің ұрпақтары сапасын зерделеу және айқындау мақсатында жүргізіледі. Алынған деректер клубтар мен қызметтік және аңшылық ит өсіру шаруашылығы питомниктерінің асыл тұқымдық жұмысында пайдаланылады.

60. Иттердің асыл тұқымдық кітабы клубтар немесе ит өсіру шаруашылығы питомниктері (өсіру секциялары) жіберетін түпнұсқалық тұқым-тегі карточкалары мен бағалау ведомостері негізінде жүргізіледі.

61. Анықтамалық картотекаға көрмеден өткен және "жақсыдан" төмен емес баға алған иттер енгізіледі. Сонымен қатар оған шығу тегі, сынақтар мен жарыстар, бонитирлеу нәтижелері енгізіледі.

62. Иттердің асыл тұқымдық кітабы тұқымдар бойынша бөлімдерге бөлінеді. Кітапқа бонитирлеу кезінде екінші асыл тұқымдық сыныбынан төмен емес сыныптылық алған иттер енгізіледі.

63. Бонитирлеу кезінде баға алған барлық иттерге арналған тұқым-тегі карточкасының түпнұсқасы Қауымдастыққа тексеру үшін беріледі.

64. Асыл тұқымдық кітапқа кіретін иттердің тұқым-тегі карточкасындағы жазбалардың дұрыстығы жете тексерілгеннен кейін анықталған деректер иттердің асыл тұқымдық кітабының тиісті бөліміне енгізіледі.

65. Егер клуб немесе питомниктер жіберген иттердің деректері иттердің асыл тұқымдық кітабына енгізілмесе, онда клубқа немесе питомникке бас тарту себебі көрсетілген хабарлама жіберіліп, тұқым-тегі карточкасы қайтарылады.

66. Асыл тұқымдық кітапқа жазылған әр итке нөмір беріледі. Иттерді нөмірлеу әр тұқым бойынша бөлек жүргізіледі.

67. Иттерді Республикалық тұқым-тегі картотекасының алдыңғы нөмірінен ажырату үшін иттердің асыл тұқымдық кітабында әр реттік нөмірдің алдына:

Төбеттер үшін "Т" әрпі қойылады;

Қаншықтарға "Қ" әрпі қойылады.

68. Иттердің асыл тұқымдық кітабына жазылған иттерге аттестат толтырылып, иесіне тапсыру үшін клубқа немесе питомникке жіберіледі.

69. Иттердің асыл тұқымдық кітабына жазылған иттерді сату немесе беру кезінде, аттестат жаңа иесіне беріледі.

70. Бір жыл ішінде анықталған, асыл тұқымдық иттердің сыныптылығына немесе балдығының (көрмелер мен сынақтардағы анағұрлым жоғары көрсеткіштер) өзгеруіне әсер ететін жаңа деректер, сондай-ақ сырт бітімі бағаларын немесе сынақтарда дипломдар алған ұрпақтардың қосымша деректері Қауымдастыққа жіберіледі.

71. Аттестаттары жоқ иттердің сыныптылығы жоғарылаған кезде, клубтар немесе питомниктер Қауымдастыққа тұқым-тегі карточкасының түпнұсқаларын асыл тұқымдық аттестаттармен алмастыру үшін жібереді.

72. Егер асыл тұқымды иттің иесі басқа қалаға қоныс аударса немесе итті сатса, онда клуб немесе питомник осы иттің есеп карточкасына тиісті белгі қояды және өзгерістер туралы Қауымдастыққа хабарлайды. Сондай-ақ ит өлген жағдайда да осылай болады.

7-тарау. Иттерді белгілеу және асыл тұқымдық есепті жүргізу

73. Таңбалау мақсаты жануарды бірдейлендіру мүмкіндігі болып табылады. Әр итке жеке нөмір беріледі, ол жануардың денесіне татуировка әдісімен (клеймо) жасалады. Клеймо санының ішкі жағына, шапқа не иттің оң құлағына қойылады.

8-тарау. Жеке нөмірлерді (таңбаларды) беру тәртібі

74. Бастапқы есепке алу мен нөмірлерді беруді Қауымдастық басшылығы жүзеге асырады. Тіркеу берілетін нөмірлерді бастапқы есепке алу жүзеге асырылатын арнайы журналда жүргізіледі. Ары қарай, итке тұқым-тегі карточкасын алу кезінде оның жеке нөмірі бірыңғай компьютерлік деректер банкіне енгізіледі.

75. Итті есепке қою және жеке нөмір алу үшін, иттің иесі Қауымдастыққа ұялас күшіктер туралы мынадай деректерді хабарлайды:

1) тұқымы;

2) ит өсіруші (иесі) мүшесі болып табылатын клубтың немесе питомниктің толық атауы;

3) ит өсірушінің (иесінің) аты, әкесінің аты (бар болса), тегі, почталық мекенжайы, телефоны және электрондық почтасы (бар болса);

4) питомниктің атауы (зауыттық қондырмасы) – бар болса;

5) иттің әрбір ата-енесіне толық деректер – бар болса;

6) иттің лақап аты, жынысы, реңкі.

76. Туылмаған ұяласқа жеке нөмір берілмейді.

9-тарау. Есептілік

77. Таңбалау фактісі бойынша ұялас күшіктерді таңбалаған жауапты адам "Ұялас күшіктерді таңбалау картасы" нысанын толтырады, оның бір данасы ит өсірушіде қалады және жалпы ұяластар картасымен бірге клубқа немесе питомнике тапсырылады, екінші данасы таңбалаушыда сақталады және ұялас күшіктерді таңбалаған сәттен бастап он күннен кешіктірілмей клубқа немесе питомникке табыс етіледі.

78. Таңбаланған ұяластарға жеке нөмірлерді жалпы ұяластар картасына жазады және онда ұяластарды таңбалағаны туралы белгі қояды.

79. Клубтардың немесе питомниктердің төрағалары тоқсанында кемінде 1 рет "Ұялас күшіктерді таңбалау картасының" екінші нұсқасын Қауымдастыққа тапсырады. Жалпы ұяластар картасына қосымша берілген даналарды төрағалар барлық бағаналарды толтырып, Қауымдастыққа тапсырады.

80. Комиссия ұялас күшіктерді зерттеу актісіне барлық күшіктер таңбаланған жағдайда қол қояды.

81. Күшіктерді таңбалауға жергілікті кинологиялық ұйымда тіркелген адамдар жіберіледі.

82. Микрочиптеу өсірушінің өтініші бойынша жүргізіледі.

10-тарау. Белгілеу регламенті

83. Таңбалауды регламенттеу Қауымдастықтың өңірлік өкілдіктері арқылы жүргізіледі.

84. Жүйе, нөмірлеу түрі, таңбалауға арналған дененің бөлігі (кұлақ, қарын немесе санының ішкі жағы), таңбалауға жауаптыларды анықтау, оларды оқыту, таңбалауды ұйымдастыру және уақыты, сондай-ақ тұқым-тегі кітабына енгізу үшін таңбалардың нөмірлерін хабарлау ерекше талқыланады.

85. Микрочиптеуді маман жүргізеді.

11-тарау. Шығу тегі туралы құжатты ресімдеу және беру тәртібі

86. Клубтың немесе питомниктің (өсіру селекциясының) жұмыскері ұялас күшіктерді зерттеу актісінің негізінде толтыратын және қол қоятын күшіктің карточкасы – шығу тегі туралы бастапқы құжат болып табылады.

87. Күшіктің карточкасы мынадай мәліметтерді қамтиды: тұқымы, күшіктің толық лақап аты, жынысы, түсі, толық туылған күні, таңбасының №, күшік өсірушісінің және иесінің аты-жөні және мекенжайы, шығу тегі туралы мәліметтер (әкесі, енесі, олардың тұқым-тегінің нөмірі және олардың түстері).

88. Питомник (зауыттық қондырма) атауы онда туған барлық күшіктердің лақап атына қосылады және лақап атының алдына қойылады. Питомник атауымен

ұштастырылған бірдей лақап ат тек 20 жылдан кейін қайталануы мүмкін. Лақап аттағы белгілердің ең көп саны питомник/зауыттық қондырма атауын қоса алғанда – 40 белгі.

89. Күшік карточкасы асыл тұқымдық мақсатта пайдалану құқығын бермейді және көрмеден немесе жас иттер көрмесінен өткеннен кейін ит он бес айлық жасқа жеткен соң тұқым-тегі карточкасына ауыстырылуы тиіс.

90. Бірыңғай үлгідегі тұқым-тегі құжаты эмблемалардан тұрады және иттің шығу тегін куәландырады.

91. Тұқым-тегі құжатын ресімдеуді Қауымдастықтың өңірлік өкілдері немесе Қауымдастықта аттесттаудан өткен, асыл тұқымдық өндірушілер тіркелген аумақтық кинологиялық ұйымдар жүргізеді.

Тұқым-тегі құжаты Қауымдастықта тіркелген бекітілген үлгідегі бланкілерде күшіктің карточкасы негізінде немесе Қауымдастықтың уәкілетті сарапшысы берген тиісті сипаттама негізінде ресімделеді.

Иттердің үйлік-ұлттық
тұқымдарын (тазы, төбет)
бонитирлеу жөніндегі
нұсқаулыққа
1-қосымша

Қызметтік-спорттық тұқымдар балдарының ең төменгі саны

Сынып	Жынысы	Сырт бітімі	Шығу тегі	Жұмыс сапалары	Ұрпақтары	Балдар жиыны
элита	төбет	40	20	20	20	100
	қаншық	30	20	10	20	80
бірінші асыл тұқымды	төбет	40	18	10	20	88
	қаншық	30	18	10	20	78
екінші асыл тұқымды	төбет	30	16	10	20	76
	қаншық	20	16	10	20	66

Иттердің үйлік-ұлттық
тұқымдарын (тазы, төбет)
бонитирлеу жөніндегі
нұсқаулыққа
2-қосымша

Аңшылық тұқымдар балдарының ең төменгі саны

Сынып	Жыныс	Сырт бітімі	Шығу тегі	Жұмыс сапалары	Ұрпақтары	Балдар жиыны
элита	төбет	40	20	40	20	120
	қаншық	30	20	30	20	100
бірінші асыл тұқымды	төбет	40	18	35	15	108
	қаншық	30	18	30	15	93
екінші асыл тұқымды	төбет	30	16	30	10	86
	қаншық	20	16	30	10	76

Маралдарды және теңбіл бұғыларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасының Заңы 13-бабының 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және маралдарды және теңбіл бұғыларды бонитирлеуді жүргізуді нақтылайды.

2. Маралдарды және теңбіл бұғыларды бонитирлеуді бонитерлер-сыныптаушылар жүргізеді.

2-тарау. Маралдарды бонитирлеуді ұйымдастыру және жүргізу

3. Маралдардың бұқалары мен аталық маралдарды панталарды кесу кезеңінде мамыр-шілде айларында бонитирлейді, оларды конституциясының беріктігі, сырт бітімі, тірідей салмағы және жаңа кесілген пантаның, кейіннен консервіленген пантаның салмағы мен сапсы бойынша және дайын панталардың шығымы бойынша бағалайды.

4. Маралдардың бұқаларын бонитирлеуді жыл сайын панталарды кесу кезеңінде маусым-шілде айларында жүргізеді; жас маралдарды енесінен айырғаннан кейін, қараша-желтоқсан айларында мал басын қыстауға қойған кезде 16-18 айлық жаста бонитирлейді.

5. Панталы бұғы шаруашылығында жастық-жыныстық топтар бөлінісінде жануарлар атауларының бірыңғай номенклатурасын пайдаланады: төлі, жас маралдар, аталық маралдар, ұрғашы жас маралдар, маралдардың бұқалары және аналық маралдар. Жас маралдар арасында еркектер (сайкалар) мен ұрғашыларды (саюшкалар) бөледі.

Жастары бойынша топтар мынадай болып бөлінеді:

төл - туылғаннан 6 айға дейін;

жас маралдар-6 айдан 1,5 жасқа дейін;

аталық маралдар мен ұрғашы жас маралдар -1,5 жастан 2,5 жасқа дейін,

маралдардың бұқалары және аналық маралдар - 2,5 жастан ересектер.

6. Маралдардың бұқаларының сырт бітімі мен конституциясын бағалауды жыл сайын жалпы бонитирлеу уақытында жүргізеді.

7. Конституциясы мен сырт бітімін бағалауды бес балдық шәкілмен жүргізеді. Жеке бөліктері қажетті типке сәйкес келуі керек: маралдардың бұқаларында-жыныстық диморфизмының көрінуіне: қуатты кеудесіне, арқасына, белінің және артқы аяқтарының мықтылығына, ең бастысы пантасының пішіні мен дамуына.

8. Осы бөліктерде кемшіліктер болмаған жағдайда маралдардың бұқаларына "бес" деген баға беріледі. Кемшіліктер табылған жағдайда баға 1 балға төмендейді.

9. Қуатты, алты ұшына дейін жуан дінгекті, бөліну тереңдігі 8 см-ден аспайтын панталарды дамытуға жол беріледі. Панталардың құрылысы дұрыс болуы, жеткілікті жуан дінгектері және жақсы дамыған көз үстіндегі, қатты және орташа өсінділер болуы қажет. Артық өсінділер мен айтарлықтай шорлар болмауы керек.

10. Маралдардың бұқаларын бонитирлеу деректері бойынша 4 сыныпқа бөледі: элита, бірінші, екінші және үшінші.

1) элита сыныбына конституциясы берік және сырт бітімі өте жақсы, дене салмағы, пантасының үлкендігі мен сапасы бойынша ең жақсы жануарлар жатады. Пантасы жуан, қуатты дінгекті және көз үсті, қатты және орташа өсінділері қалыпты дамыған болу керек; артық өсінділер мен айтарлықтай шорлар болмау керек.

2) бірінші сыныпқа конституциясы берік, жеткілікті мөлшерде және жақсы сапада панта беретін, елеулі кемшіліктері жоқ қалыпты дамыған жануарлар жатқызылады.

Панталардың мынадай кемшіліктеріне жол беріледі:

көз үстіндегі немесе қатты өсінділерінің аздап дамымауы;

бір өсіндінің болмауы;

артық өсінділердің және болмашы шорлардың болуы.

3) екінші сыныпқа панталарының салмағы өте аз, бірінші сыныптың стандарттына сәйкес келетін, бірақ конституциясы әлсіз және сырт бітімі немесе панта құрылысында: сүйектерінің жіңішкелігі, еркек тұрпатының жеткілікті айқын еместігі, түлеудің кешігуі, панталардың әлсіреуі, көз үсті және қатты өсінділердің жеткіліксіз дамуы сияқты елеулі кемшіліктері бар жануарлар жатқызылады.

4) үшінші сыныпқа (сырт бітіміне байланыссыз) панталарының салмағы аз немесе олардың құрылысында кемістігі: (кескінсіздік, 3 немесе 4 өсіндінің жоқ болуы) бар барлық жануарларды жатқызады.

11. Маралдардың сыныптарын анықтау үшін осы Нұсқаулыққа 1-қосымшаға сәйкес маралдардың бұқалары мен аталық маралдардың сыныбын айқындау үшін ең аз шарттар қолданылады.

12. Маралдардың бұқаларының панта құрылысындағы кемшіліктер тізбесі осы Нұсқаулыққа 2-қосымшаға сәйкес Маралдардың бұқаларының панта құрылысындағы кемшіліктер тізбесі бойынша анықталады.

13. Панталардың дамуы өлшемдерді алу негізінде осы Нұсқаулыққа 3-қосымшаға сәйкес Маралдың панталарын өлшеу тізбесі бойынша айқындалады.

14. Өлшемдерді дұрыс және пропорционалды құрылысы бар тек бір пантадан (бір жұбынан) осы Нұсқаулыққа 4-қосымшаға сәйкес Марал пантасы өлшемдерінің схемасы бойынша алады.

15. Маралдардың сырт бітімі мен конституциясы бойынша бағалау төмендетілетін дене бітімінің кемшіліктері осы Нұсқаулыққа 5-қосымшада көрсетілген.

16. Бонитирлеу деректері бойынша "сайкаларды" 4 сыныпқа бөледі: элита, бірінші, екінші және үшінші.

1) элита сыныбына - сау, аса ірі, конституциясы берік, еркектік дене бітімінің тұрпаты анық байқалатын, екі немесе дан көп өсіндісі бар мүйіз-сүмбісі "шпилька" (ұзындығы 41 см. және одан да көп) жақсы жетілген жануар жатады.

2) бірінші сыныпқа - сау, ірі, конституциясы берік, жақсы жетілген бірақ өсіндісі жоқ, мүйіз-сүмбісінің "шпилькасы" 31-40 см аталық маралдар жатқызылады.

3) екінші сыныпқа - аса үлкен емес, конституциясы әлсіз, мүйіз-сүмбісінің " шпилькасы" орташа көлемді (21-30см) жануар жатқызылады.

4) үшінші сыныпқа - конституциясы әлсіз, мүйіз-сүмбісінің "шпилькасы" ұзындығы 20 см кем, жетілмеген немесе айқын емес ұсақ жануарлар жатқызылады.

17. Мүйіз-сүмбісі "шпилькасының" көлемі мен пішінін бағалау үшін ұзындығы мен қалыңдығынан 2 өлшем алынады. Ұзындығы сүмбі "шпилькасының" түбінен оның басына дейін алынады (стақан тәріздінің биіктігі өлшемге кірмейді), "шпилька" орамының қалыңдығы оның түбінен 5-7 см жерден алынады.

18. Ағымдағы жылы туылған төлдерді күзде енелерінен айыру кезеңінде мал басын қыстауға қойған кезде бонитирлейді. Осы уақытта енелерінен ерте ажыратылған (күйлеуге дейін) төлдерді де бонитирлеуді жүргізеді.

19. Төл физиологиялық дамуы, констиуциясының беріктігі және тірідей салмағы бойынша бағаланады.

20. Аналық маралдарды бонитирлеуді қараша-желтоқсан айларында күйлету аяқталғаннан кейін жүргізеді және 4 сыныпқа бөледі:

элита сыныбына конституциясы берік және сырт бітімі жақсы, көлемі жағынан өте жақсы және тірідей салмағы 210 (екі жүз он) кг және одан артық жануарларды жатқызады.

Бірінші сыныпқа қалыпты дамыған, конституциясы берік және сырт бітімі жақсы, тірідей салмағы 185 (жүз сексен бес) - 209 (екі жүз алты) кг шегінде, дене бітімінде кемістігі жоқ жануарларды жатқызады.

Екінші сыныпқа тірідей салмағы барынша аз 170 (жүз жетпіс) -184 (жүз сексен төрт) кг, конституциясы әлсіз және сырт бітімінде бірқатар кемістігі бар жануарларды жатқызады.

Үшінші сыныпқа сырт бітіміне қарамастан тірідей салмағы өте төмен (ISO-IBS кг) аналықтар жатқызылады.

3-тарау. Теңбіл бұғыларды бонитирлеуді ұйымдастыру және жүргізу

21. Теңбіл бұғылардың бұқаларын және аталықтарын жыл сайын панталарды кесу кезеңінде мамыр-шілде айларында бонитирлейді, оларды сыртқы түрі, конституциясының беріктігі, сырт бітімі, жануардың тірідей салмағы, панталардың құрылысы, пішіні және сапасы, олардың жаңа кесілген түріндегі салмағы бойынша бонитирлейді.

22. Үш ұшына дейін жуан діңгекті, бөліну тереңдігі 8 см-ден аспайтын дамыған, мықты панталардың болуына жол беріледі.

23. Панталардың өлшемдері үлкен, құрылысы дұрыс симметриялы, қоңыр немесе құм түсті барқыт тәрізді біркелкі түк жабыны, жуан діңгекті, жақсы дамыған, көзүсті өсінділері жоғары қойылған болу керек. Панталарды және олардың дамуын бағалау үшін осы Нұсқаулыққа 6-қосымшаға сәйкес теңбіл бұғы пантасы өлшемдерінің схемасы пайдаланылады.

24. Өлшемдерде құрылымы дұрыс және пропорционалды бір пантадан (бір жұптан) алынатын осы Нұсқаулыққа 7-қосымшада көрсетілген теңбіл бұғы пантасы өлшемдерінің тізбесіне сәйкес қатаң түрде анықталған қосу нүктелері болу керек.

25. Бағалау кезінде бұғылардың бұқаларын 4 сыныпқа бөледі: элиталы, бірінші, екінші және үшінші:

1) элита сыныбына конституциясы берік, сырт бітімі өте жақсы, денесінің көлемі және салмағы бойынша, сондай-ақ панталарының көлемі, құрылысы және салмағы бойынша ең жақсы жануарларды жатқызады. Панталары жуан діңгекті және көзүсті өсінділері жақсы дамыған және қоңыр немесе құм түсті барқыт тәрізді біркелкі түк жабыны бар, қандай да бір шорлары жоқ симметриялы болу керек.

Бұл сыныпқа пантасы қара және сұр түсті бұғының бұқасын жатқызады, оның салмағы элита сыныбына белгіленген салмақтан 20% аз болады.

2) бірінші сыныпқа конституциясы берік және сырт бітімі жақсы бұғының бұқаларын жатқызады. Олардың панталарының салмағы жетерліктей жоғары және құрылымы дұрыс, көзүсті өсінділері елеулі кемшіліктері жоқ, жақсы дамыған болу керек.

Панталардың мынадай жекелеген кемшіліктерінің болуына жол беріледі: симметриялы емес, жіңішке көзүсті өсінділері, аздаған қисықтық, діңгектің немесе көзүсті өсіндінің қысыңқылығы, шорлары бар, барынша қалың түк жабыны, көз үсті өсінділердің төмен орналасуы, қара немесе сұр түс.

3) екінші сыныпқа пантасының салмағы бойынша бірінші сыныптың талаптарына сәйкес келетін, бірақ конституциясы әлсіз және сырт бітімінде және панта құрылысында елеулі кемшіліктері бар жануарларды жатқызады: сүйектерінің жіңішкелігі, еркек тұрпатының жеткілікті айқын еместігі, түлеудің кешігуі, көз үсті өсінділердің анық жеткіліксіз дамуы немесе кейіпсіз жайылуы.

4) үшінші сыныпқа (сырт бітіміне қарамастан) панталарының салмағы аз және олардың құрылысында кемістігі бар барлық жануарларды жатқызады: дінгегі және көзүсті өсінділердің айқын дамымауы, көзүсті өсінділердің болмауы.

26. Теңбіл бұғылар бұқаларының сыныбын бағалау және анықтау үшін осы Нұсқаулыққа 8-қосымшаға сәйкес жас кезеңдері бойынша панталардың массасына қойылатын ең аз талаптар, осы Нұсқаулыққа 9-қосымшаға сәйкес сырт бітімі мен конституция кемшіліктерінің тізбесі және осы Нұсқаулыққа 10-қосымшаға сәйкес теңбіл бұғылардың панталары құрылысындағы кемшіліктер шәкілі қолданылады.

27. Элита сыныбына сау, аса ірі, конституциясы берік, еркектік дене бітімінің тұрпаты анық байқалатын, ұзындығы 31 см-дан артық жақсы жетілген мүйіз-сүмбісінің "шпилькасы" бар жануар жатады.

28. Бірінші сыныпқа сау, конституциясы берік ірі, ұзындығы 25-30 см мүйіз-сүмбісінің "шпилькасы" бар жануар жатады.

29. Екінші сыныпқа аса үлкен емес, бірнеше әлсіз конституциялары және орташа ұзындығы (15-24 см) "шпилькалары" бар сайкаларды жатқызады.

30. Үшінші сыныпқа конституциясы әлсіз, ұзындығы 14 см және одан кем "шпилькалары" жетілмеген ұсақ жануарларды жатқызады.

31. Дамуы, тірідей салмағы және елеулі кемшіліктері мен кемістіктері бар үшінші сыныптың талаптарына сәйкес келмейтін жанаурларды жарамсыздыққа жатқызу қажет.

Маралдарды және теңбіл
бұғыларды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
1-қосымша

Маралдардың бұқалары мен аталық маралдардың сыныбын айқындау үшін ең аз шарттар

Сынып	Сайкала р сүмбісін і ң ұзындығ ы, см	Маралдардың шикі панталарының салмағы (кг)								
		жасы, жыл								
	1,5	2	3	4	5	6	7	8	9	10 және одан ересек
элита	үш жыл және одан көп	2,5	3,5	5,0	5,8	6,7	7,6	7,6	7,0	6,7
бірінші	26-35	2,0	2,8	4,0	4,5	5,5	6,3	6,3	5,5	4,5
екінші	15-25	1,0	1,8	2,7	3,1	3,8	4,5	4,5	3,8	3,1
үшінші	екінші сыныптан төмен									

Маралдарды және теңбіл
бұғыларды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
2-қосымша

Маралдардың бұқаларының панта құрылымындағы кемшіліктер тізбесі

Кемшіліктер санаты	Кемшіліктер тізбесі	Сынып
А	көзүсті және қатты өсіндердің біраз жетілмеуі, бір өсіннің болмауы, артық өсіндер, елеулі шорлар	бірінші сыныптан жоғары емес
Б	аз шырындылық, көзүсті және қатты өсінділердің жеткіліксіз дамуы, екі көзүстілік немесе қатты және орта өсінділердің болмауы	екінші сыныптан жоғары емес
В	үш немесе төрт өсіндінің болмауы, жыл сайын қайталанатын пантаның кескінсіздігі	үшінші сынып

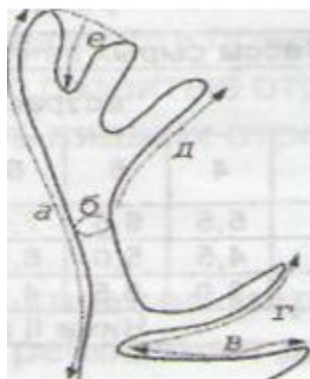
Маралдарды және теңбіл бұғыларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 3-қосымша

Маралдың панталары өлшемдерінің тізбесі

Өлшем	Өлшем алынатын жер
1. Діңгектің ұзындығы	Діңгектің артқы жағы бойынша кескен жерге дейін
2. Діңгектің жуандығы	Қатты және үшінші өсінді арасындағы діңгектің жуандығы
3. Өсінділердің ұзындығы: көзүстінің, қатты және орташа	Өсінділердің сыртқы жағы бойынша діңгектен ұшына дейінгі
4. Діңгек пен жоғары өсіндінің арасындағы бөліну тереңдігі	Діңгек ұшы мен өсіндіні қосатын ашаланған доғасынан түзу желісіне дейін

Маралдарды және теңбіл бұғыларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 4-қосымша

Марал пантасы өлшемдерінің схемасы

- 1) діңгек ұзындығы;
- 2) діңгек жуандығы;
- 3) көзүсті өсіндінің ұзындығы;
- 4) қатты өсіндінің ұзындығы;
- 5) ортаңғы өсіндінің ұзындығы;
- 6) бөліну тереңдігі.

Маралдарды және теңбіл
бұғыларды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
5-қосымша

Маралдардың сырт бітімі мен конституциясы бойынша бағалау төмендетілетін дене бітімінің кемшіліктері

Жалпы дамуы және дене бөліктері	Кемшіліктер тізбесі	Сынып
1. Жалпы түрі және дамуы	жалпы толық дамымаушылық; сүйектері оңтайсыз немесе ерекше дамыған-нәзік бұлшық еттері қопсыңқы немесе нашар дамыған	екінші сыныптан жоғары емес
2. Сырт бітімінің бөліктері: басы, мойыны	басы денесіне сәйкес емес, ауыр немесе артық жетілген мойыны қысқа немесе шамадан тыс ұзын, бұлшық еті нашар	бірінші сыныптан жоғары емес
Кеудесі	Кеудесі жіңішке, терең емес, жауырындары қосарланған сияқты, қабырға сүйектері жіңішке, бір-біріне жақын орналасқан	бірінші сыныптан жоғары емес
Арқасы	жотасы екіге бөлінген немесе үшкір, арқасы жіңішке, қысқа, салбыраңқы немесе бүкір	бірінші сыныптан жоғары емес
Денесінің арты	қысқа, салбыраңқы, шатыр тәріздес, үшкір артты	екінші кластан сыныптан жоғары емес
Аяқтары	алдыңы аяқтары- білезігінде жақын орналасқан немесе екі жаққа кеткен	екінші сыныптан жоғары емес

Маралдарды және теңбіл
бұғыларды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
6-қосымша

Теңбіл бұғы пантасы өлшемдерінің схемасы

элита	450	550	800	950	1150	1300	1300	1150	1000
бірінші	400	500	600	700	800	900	900	800	700
екінші	300	400	500	600	700	800	800	700	600
үшінші	екінші сыныптан төмен								

Маралдарды және теңбіл бұғыларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 9-қосымша

Сырт бітімі мен конституциясындағы кемшіліктер тізбесі

Жалпы дамуы және мүсіні	Кемшіліктер тізбесі	Сынып
1	2	3
1. Жалпы түрі және дамуы	Жалпы толық дамымаған: сүйектері ірі немесе ерекше дамыған-нәзік, бұлшық еттері қопсыңқы немесе нашар дамыған	екінші сыныптан жоғары емес
2. Мүсінінің сымбаттылығы: басы, мойыны	басы денесіне сәйкес емес, ауыр немесе артық жетілген, мойыны қысқа немесе шамадан тыс ұзын, бұлшық еті нашар	бірінші сыныптан жоғары емес
Кеудесі	Кеудесі жіңішке, жалпақ емес, жауырындары қосарланған сияқты, қабырға сүйектері жіңішке, бір-біріне жақын орналасқан	бірінші сыныптан жоғары емес
Арқасы	жотасы екіге бөлінген немесе үшкір арқасы жіңішке, қысқа, салбыраңқы немесе бүкір	бірінші сыныптан жоғары емес
Дене арты	қысқа, салбыраңқы, шатыр тәріздес, үшкір артты	екінші сыныптан жоғары емес
Аяқтары	алдыңғы аяқтары - тірсегіне жақын орналасқан немесе екі жаққа кеткен, артқы аяғының қойылуы О тәрізді, Х тәрізді, шораяқ, тұяғы – жіңішке, дөңбекті, жалпақ	екінші сыныптан жоғары емес

Маралдарды және теңбіл бұғыларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 10-қосымша

Теңбіл бұғы пантасының құрылымындағы кемшіліктер шәкілі

Санаты	Кемшіліктер тізбесі	Сыныбы
А	Пантасының симметриялы еместігі, көзүсті өсіндісінің майысуы, біршама шорлар, қою (изюбирлі) түкті жабын, көзүсті өсіндінің төмен орналасуы	бірінші сыныптан жоғары емес

Б	Көзүсті өсіндісінің анық толық жетілмегендігі, көзүсті өсіндісінің ұсқынсыз өсуі	екінші сыныптан жоғары емес
В	Діңгегі мен көзүсті өсіндісінің анық толық жетілмегендігі, көзүсті өсіндісінің жоқтығы, пантасының жыл сайын қайталанатын кемістігі	үшінші класс

Қазақстан Республикасы
 Ауыл шаруашылығы министрінің
 2014 жылғы 10 қазандағы
 № 3-3/517 бұйрығына
 15-қосымша

Араларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Араларды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және араларға бонитирлеу жүргізуді нақтылайды.
2. Араларды бонитирлеуді бонитерлер-сыныптаушылар жүргізеді.

2-тарау. Араларды бонитирлеуді ұйымдастыру

3. Араларды бонитирлеу мынадай белгілердің кешені бойынша жүргізіледі: аралардың бал ұясындағы мінез-құлқы, бейбітшілік сүйгіштігі, үйірленуі, өнімділігі, қысқа төзімділігі.
4. Бағалау осы ұяларды көбейткен аналық балараға беріледі.
5. Аралық бағалау жылына кемінде 4 рет, белсенді маусым кезеңінде жүргізіледі және көктемгі ревизия актісін ресімдеуден басталады және күзгі ревизия актісін ресімдеумен аяқталады.
6. Бонитирлеу кезінде балара ұяларын қарап-тексеру процесі сыртқы ауа температурасы 15 °С-тан төмен емес температурада жүргізіледі.
7. Бонитирлеу кезінде баларалардың тұқымдылығын аудандастырылған тұқымдардың морфометриялық және фенотиптік белгілері бойынша немесе генетикалық паспорттау деректері негізінде бағалайды.
8. Әрбір селекциялық аналық балара сәйкестендіру нысаны ретінде белгіленуі қажет. Белгі түсі аналық балараның туған жылына байланысты болады және жалпы қабылданған болып табылады. Аналық балараны және оның өндірушісін (иесін)

неғұрлым дәл сәйкестендіру мақсатында түрлі нысандар мен типтегі белгілерді пайдалануға жол беріледі.

9. Аналық баларалардың тұқымдылығы, сыныпты және тестілеу нәтижелерін көрсете отырып, селекциялық жарамдылығы туралы деректер орталықтандырылған ақпараттық базада сақтауға және өңдеуге жатады. Орталықтандырылған сақтау деректері мүдделі тұлғаларға ақпараттық қолжетімділік принципіне сәйкес беріледі. Селекциялық-асыл тұқымдық жұмыстың деректерін жинау, өңдеу және сақтау әрбір кезеңде ақпараттық технологияларды пайдалана отырып жүргізіледі.

3-тарау. Топтар мен желілердің аналық із бастаушы асыл тұқымды балара сыныптарын сипаттау

10. А сыныбы. Екі жақ тектерден шыққан, тұқымға тән жұмыскер баларалар мен еркек балараларды көбейтетін, тестілеу тобы бойынша орташадан (орташадан 100%-дан астам) төмен емес барлық көрсеткіштер бойынша бағасы бар аналық баларалар. Тектердің екі ұрпағы бойынша тұқым-тектік қадағаланды және бірінші желідегі барлық тектердің В-дан төмен емес, екіншісі Сb -дан төмен емес сыныбы бар.

11. В сыныбы. Екі тектерден шыққан, тұқымға тән жұмыскер баларалар мен еркек балараларды көбейтетін, өнімділігі бойынша (барлық көрсеткіштердің ішінен) тестілеу тобы бойынша орташадан жоғары (орташадан 100%-дан астам) бағасы бар аналық баларалар. Аналық балара жағынан екі ұрпағы бойынша тұқым-тектікқадағаланады және барлық тектер Сb -ден төмен емес.

12. С сыныбы. Шығу тегі белгісіз немесе белгілі аналық шығу тегі бар, тұқымға тән жұмыскер балараларды көбейтетін аналық баларалар. Бұл ықтимал асыл тұқымды пайдалануға жарамдылығы туралы бағдарламаның қорытындысына сәйкес: желінің аналық із бастаушысы ретінде, аналық балараны өндіру үшін, одан әрі селекция үшін бұл сыныптың аналық баларалары 3 кіші сыныпқа бөлінеді,.

С сыныбының аналық баларасы жүйеге кіші сынып көрсетіле отырып енгізіледі: Са, Сb немесе Сс. Осы сыныптардан немесе Са сыныбындағы аталық баларамен ұрықтандырылған олардың ұрпақтарынан (ұшып кетуден, қолдан ұрықтандырудан кейін) немесе басқа сыныптардан (Е сыныбынан басқа) селекцияның бастапқы кезеңінде тестілік топтар құрылады. Кіші сыныптарға бөлу тестілеу топтарын қалыптастыру кезінде ескеріледі. Әдетте топтар бір кіші сыныптың аналық балараларынан құрылады.

13. D сыныбы. Шығу тегі белгісіз немесе аналық балара шығу тегі белгілі, тұқымға тән еркек балараларды шығаратын аналық баларалар.

14. E сыныбы. Қазақстан Республикасының аумағына әкелінген, шыққан елінің асыл тұқымдық куәлігі немесе екіжақтағы тектер бойынша тұқым-текті растайтын құжаты бар және аналық балара нөмірі бойынша деректерді немесе ақпараттық ресурсқа сілтемені қамтитын аналық баларалар. Жұмыскер баларалардың тұқымдық

белгілерінің типтігіне тексеруден өткеннен кейін ұсынылған асыл тұқымды аналық баларалар кіші сыныбы көрсетіле отырып, С сыныбына жатқызылуы мүмкін; жұмыскер баларалар мен еркек баларалардың тұқымдық белгілерінің типтілігі расталған кезде В сыныбына жатқызылуы мүмкін.

4-тарау. Асыл тұқымдық көбеюге жол беру

15. Асыл тұқымдық көбеюге А сыныбындағы аналық балараларға жол беріледі.

16. А сыныбындағы аналық баларалар өсімді молайту үшін болмаған немесе жеткіліксіз болған жағдайда, тестілік топтар құрылған жағдайда В немесе С сыныбындағы аналық баларалар қолданылады. Са сыныбындағы аналық балараларды аталық ұялар ретінде де, аталық ұялар тобын қалыптастыру үшін қолданылатын аналық ұрғашылардың өсімін молайту үшін де пайдалануға жіберіледі. Осы аталық ұялардан шыққан еркек балараларды типтілікке қосымша зерттемей пайдалануға болады.

17. Шығу тегі белгілі D сыныбындағы аналық баларалар тек еркек балараны өндіру үшін асыл тұқымдық көбейтуге жіберіледі; шығу тегі белгісіздері тек сынамалы будандастыру үшін жіберіледі.

5-тарау. Жұмыскер баларалар мен еркек баларалардың тұқымдық белгілерінің типтілігін айқындау мақсатында морфометриялық өлшеулер үшін сынамаларды іріктеу және сақтау тәртібі

18. Сынамалар кем дегенде 50 дарақ (жұмыскер баларалар немесе еркек баларалар) бағаланатын аналық баларасы бар балара ұясынан алынады. Іріктеме репрезентативті болуы тиіс, басқа балара ұяларынан бөгде баларалар мен еркек баларалар ұшып келуі байқалған немесе олар қоныстанған ұялардан сынама алу ұсынылмайды. Әдетте 5 күннен асқан, ашық түсті және түктілігімен ерекшеленетін жас баларалар немесе еркек баларалар таңдалады.

19. Сынамада бағаланатын аналық баларасы бар ұяның нөмірі, ақпараттық дерекқордың деректері, омарта нөмірі және аналық балараның туған жылы (бар болса), омартаны есепке алу журналының деректері көрсетіледі. Зерттеу үшін іріктелген үлгілерге үлгілерді жинау орны мен жинау күні көрсетіле отырып қол қойылуы тиіс. Үлгілер қысқа мерзімде мұздатқышта сақталуы мүмкін немесе ұзақ сақтау немесе генотиптеу үшін 70% этил спиртіне салынады .

6-тарау. Препараттарды дайындау және қанат көрсеткіштерін өлшеуді жүргізу тәртібі

20. Препараттарды дайындау кезінде балара денесінен оң жақ алдыңғы қанатты бөліп алады және оны төсеніш шыныға глицерин жағылған жолаққа немесе мөлдір

жабысқақ таспаға (скотч) қояды. Осылайша, кем дегенде 50 қанатты қояды және талдау үшін осы Нұсқаулыққа қосымшада көрсетілген ара қанаттарын дайындау үлгісіне сәйкес жабын шынысымен немесе жабысқақ таспамен жабады.

21. Ара қанаттарының цифрлық нұсқасы орталықтандырылған сақталуы және ақпараттық базада өңделуі тиіс.

7-тарау. Аналық баларалардың тұқымдық белгілерге типтілігін және селекциялық жарамдылығын айқындауға арналған жабдық

22. Зерттеулер статистикалық деректерді өңдеудің толық жиынтығы: орташа мәні, мәндердің шашыраңқылығы, орташа квадраттық ауытқу, вариация коэффициенті, сенімділік аралықтары бар ақпараттық бағдарламаларды қолдана отырып, араның кіші түрлерін (*Apis Mellifera*) анықтау әдістерімен жүзеге асырылады:

23. Тұқым стандарты бекітіледі және республикалық палатаның интернет-ресурсында орналастырылады.

24. Ақпараттық бағдарламалар вариациялық қисық, диаграммалар түріндегі деректердің графикалық түрде берілуін, сондай-ақ селекциялық жұмыс жүйесіне енгізу және субъектілер мен асыл тұқымды материалды сатып алуға қызығушылық танытқандар арасында алмасу үшін PDF форматы түрінде берілуін қамтуы тиіс.

25. Бағдарламалармен жұмыс және зерттеуге арналған препаратты дайындау процесінің егжей-тегжейлері пайдаланушы нұсқаулығында сипатталады.

8-тарау. Селекцияланатын белгілерді бағалауға арналған бастапқы деректер

26. Аналық балараның асыл тұқымды құндылығы туралы қорытынды бастапқы деректер негізінде, оларды заманауи ақпараттық құралдармен өңдеу нәтижелері бойынша қалыптастырылады.

27. Балара ұяларының өнімділігі және мінез-құлқы сипаттамалары туралы бастапқы деректерді омарташы әрбір селекциялық белгінің балдарында (1-ден 4-ке дейін) формалданған бағалау түрінде ұсынылады. Абсолютті бағалау емес, тестілеу тобындағы осы белгінің орташа мәнімен салыстыру маңызды. Топта бір жерде орналасқан және біркелкі күтімді қамтамасыз ететін кемінде 10 ара ұясы болуы керек. Тестілеу аяқталған кезде топ 6 ұядан кем болмауы керек. Азықпен, балшырындар және тозаң көздерімен қамтамасыз ету деңгейі селекциялық белгілерді толық көрсету үшін жеткілікті болуы керек.

9-тарау. Баларалардың мінез-құлқы

28. Баларалардың мінез-құлқы мынадай белгілер кешені бойынша бағаланады: баларалардың бал ұясындағы мінез-құлқы, үйірге бейімділігі, бейбітшілік сүйгіштігі.

Бағалау қалыпты ауа райы жағдайында жүргізіледі. Бұл белгілер ара ұясын ашқан сайын бағаланады.

29. Аналық балараның асыл тұқымдық құндылығы туралы қорытынды бастапқы деректер негізінде, оларды қазіргі заманғы ақпараттық құралдармен өңдеу нәтижелері бойынша қалыптастырылады. Объективтілік үшін бір маусымда кем дегенде 4-5 бақылау қажет, әсіресе бейбітшілік сүйгіштігі төмен, бірақ жақсы бал өнімділігі бар селекциялық топтарда. 1,5; 2,5; 3,5 аралық бағалаулар қолданылуы мүмкін.

30. Бұл белгілерді жақсы немесе жаман деп түсіндіруден аулақ болу керек. Бәрі тек селекция мақсаттарына байланысты. Агрессиялық көбінесе бал өнімділігімен тікелей байланысты және оны кемшілік деп санауға болмайды. Тұқымдық белгі бола отырып, ол басқа балараларды өсіру қандай да бір себептермен шығынды болатын жерлерде балара ұяларын сақтауға көмектеседі. Маңызды ескерту: қорғаныш жабдықтары және балараларын түтінмен айдауға арналған арнайы құрылғы баларалармен күнделікті жұмыс кезінде қажетті техникалық қауіпсіздік элементтері болып табылады.

31. Бал ұясындағы мінез-құлық:

4 балл, ұяда өте тыныш отырғандар;

3 балл, ұяда тыныш отырғандар немесе аралардың қозғалысы шамалы;

2 балл, ұядағы мазасыз мінез-құлық немесе жақтаудың бұрыштарында немесе төменгі тақтайшада шоқтарды түзей отырып, ұясынан ағады;

1 балл, баларалар ұясынан ұшып шығады және ұяда немесе балара ұясында жүреді.

32. Бейбітшілік сүйгіштік:

4 балл, өте бейбіт сүйгіш, түтін мен қорғаныш костюмін қолдану қажеті жоқ;

3 балл, бейбіт сүйгіш, түтінді аз мөлшерде қолдануға және ашық бет торымен жұмыс істеуге болады. Баларалар шақпайды;

2 балл, баларалар жетерліктей агрессивті, жұмысты жалғастыру үшін түтін мен қорғаныш киімдерін қолдану қажет;

1 балл, баларалар өте агрессивті, көп түтінсіз, қорғаныш киімінсіз және қолғапсыз жұмыс істеу мүмкін емес, шағу омартадан алыс жерде де болады.

33. Үйірленуі. Үйір - бұл ара өсіруші стандартты технологиялық әдістерді қолданудан аулақ бола алатын балара ұяларындағы табиғи инстинкттің көрінісі болып табылады. Оның көрінісі туралы деректер маусым бойы жиналады және нәтиже барлық бақылаулар арасындағы ең төменгі балл болып табылады:

4 балл, маусым бойы бірде-бір аналық байқалмады;

3 балл, ашық аналықтар байқалды, олардың жұлынуы немесе ұяның кеңеюі үйірленуді тоқтатады;

2 балл, үйірлену тек аналықтарды жұлып алу және ұрпағын алып қойғанда ғана тоқтатылады;

1 балл, ара ұясы омарталанды.

34. Өнімділік. Жалпы жағдайда бал өнімділігі ең үлкен экономикалық маңызы бар деп бағаланады. Балара сүті, тозаңы, балтозаңы, желімі бойынша өнімділік арнайы бағдарламаларда орын алуы мүмкін.

Бағаланатын аналық баларасы бар балара ұясының бал өнімділігі барлық белсенді кезеңдегі тауарлық балдың жиынтығы ретінде килограммен есептеледі. Баларалардың бірге жайғастырылмағаны немесе ұшып келмегені дұрыс.

35. Өз өнімділігі ұялар тобы бойынша орташасымен салыстырылады (жалпы өнімділік, топтағы ұялар саны). Балара ұясының және топ бойынша орташасының өз өнімділігін бөлудің бір бөлігі осы белгі бойынша балдық бағалау үшін негіз болып табылады:

4 балл, бал өнімділігі топ бойынша орташадан жоғары;

3 балл, бал өнімділігі топ бойынша орташадан болмашы өзгеше;

2 балл, бал өнімділігі топ бойынша орташа көрсеткіштен төмен;

1 балл, бал өнімділігі орташа көрсеткіштен едәуір төмен.

36. Қысқа төзімділігі. Қысқа төзімділік деп баларалардың мерзімді табиғи сынақ ретінде қысқа төзімділік қабілеті түсініледі. Көктемге қарай балара ұяларының әлсіреуі өнімділікке әсер етеді. Бағалау күзгі ревизия кезінде баларалар ұясына баларалар отырған жақтаулардың санын және көктемгі ревизия кезеңінде отырған жақтаулардың санын салыстыру арқылы жүргізіледі.

Қысқатөзімділік қыстауға дейін және одан кейінгі ұялардың күшінде айырмашық бойынша балмен бағаланады:

4 балл, күзгі және көктемгі кезеңдегі баларалар отырған жақтаулардың саны іс жүзінде сәйкес келеді;

3 балл, көктемгі ревизиядағы баларалар отырған жақтаулардың саны күзгі ревизиямен салыстырғанда 25-тен астам пайызға азайған;

2 балл, көктемгі ревизия бойынша баларалар отырған жақтаулардың саны 50% пайызға дейін азайған;

1 балл, баларалар отырған жақтаулардың саны 50%-дан астамға азайды немесе балара ұясы жойылды.

Араларды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
қосымша

Талдау үшін аралар қанаттарын дайындау үлгісі

Қазақстан Республикасы
Ауыл шаруашылығы министрінің
2014 жылғы 10 қазандағы
№ 3-3/517 бұйрығына
16-қосымша

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Нұсқаулық жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрығымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және торда өсірілетін терісі бағалы аңдарға бонитирлеу жүргізуді нақтылайды, сондай-ақ торда өсірілетін күзендерді, ақ түлкілерді, түлкілерді, бұлғындарды, сасық күзендерді, жанат тәрізді иттерді және саз құндыздарды бонитирлеу кезіндегі зоотехниялық талаптарды белгілейді.

2. Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүзеге асырады.

2-тарау. Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеуді ұйымдастыру

3. Аңдарды бонитирлеу – олардың тұқымдылығына, түсінің реңіне, өлшемі мен дене бітіміне, жалпы түсіне және жүн жамылғысының сапасына, сондай-ақ кейбір қосымша белгілеріне жеке баға беру. Қосымша белгілер тұқымға қалдырылатын аңдарда бағаланады.

4. Тұқымға бүкіл алдын ала іріктелген асыл тұқымдық ядроның жас төлі және табынның репродуктивті бөлігі, сондай-ақ ұрпақ сапасы бойынша тексеруге жататын аталық пен аналықтардан алынған жас төл бонитирленеді.

5. Фермаларда өсірілетін бүкіл аңдар түрлерін бонитирлеуді олардың толығымен түбіттену кезеңінде: вуальды ақ түлкіні қазан айында; күзенді, түлкіні, күміс түсті ақ түлкілерді қазан айының соңында және қарашада; саз құндызды қараша, желтоқсан айларында 7-10 айлық жасында жүргізеді.

6. Аңдарды тек құрғақ жүн жамылғысымен жақсы жарықтандырылған шашыраңқы күн жарығында (күннің көзінде емес) немесе күндізгі жарық беретін шам жарығында бағалайды. Сырттан әкелінген аңдар бонитирленуге тиіс. Асыл тұқымды жануарлар күтіп-бағылатын фермаларда барлық жас төл; тауарлық фермаларда асыл тұқымдық ядроның барлық жас төлі және күшіктері тұқымға алынған пайдаланылатын табынның ұялас төлдері бонитирленеді. Күзен, түлкі, ақ түлкі және саз құндыздарды өмірінің бірінші жылы, бұлғындарды – өмірінің бірінші және екінші жылында бонитирлейді.

7. Бонитирлеу кезінде аңдарды қолға алады. Күзен мен сасық күзендерді едені көтерілетін жылжымалы торда бонитирлеуге жол беріледі.

8. Аңдарды түрлері, тұқымдары, типтері бойынша жеке-жеке бонитирлейді. Аңның тұқымдылығын, түсінің қарқындылығын (түлкіде – күмістей жылтырау пайызы), сыныптылығын айқындайтын үш негізгі белгісін (жануардың көлемі мен дене бітімі, түк жамылғысының сапасы мен оның түсі), сондай-ақ осы түрге (тұқымға, типке) қабылданған қосымша белгілерін бағалайды. Белгілерді көзбен қарап бағалаған кезде эталон-аңдар пайдаланылады.

9. Бонитирлеу басталғанға дейін зоотехникалық есеп деректері бойынша аңның қандай да бір тұқымға (типке) жататынын, таңбалық нөмірлердің бар-жоғын және дұрыстығын нақтылаған жөн. Жауапты бонитер (сыныптаушы): көрсетілімді бонитирлейді, барлық бонитирлерге (сыныптаушыларға) нұсқамалар жүргізеді, эталон ретінде пайдаланылатын аңдарды іріктейді, аңдарды бонитирлер арасында бөледі.

3-тарау. Белгілерді бонитирлеу

10. Тұқымдылықты бонитирлеу. Негізгі түсін анықтамайтын доминантты гендері себепші болған белгілерімен түрлі түсті күзендер, түлкілер, ақ түлкілер және саз құндыздар генотип бойынша негізгі түсті анықтайтын тиесілі тұқымға (типке) жатады. Негізгі түсінің өзгеруін айқындайтын доминантты мутациялы аңдар дербес типтер ретінде қарастырылады.

11. Түс қарқындылығын бонитирлеу. Түс реңі - қара, орташа немесе ақшыл - күзендерде (қарасы мен ағынан басқалары), сасық күзенде, ақ түлкіде, жанат тәрізді иттерде, саз құндыздарда (қарасы мен ағынан басқалары), платина түсті және қызыл

түлкілерде бағалайды, күміс түсті-қара түлкілерде күмістей жылтырау пайызы айқындалады. Түс реңі (қарқындылығы) бойынша селекцияланатын типтерді шаруашылық мамандары айқындайды.

12. Аң сыныбын анықтайтын белгілерді бонитирлеу. Барлық белгілерді (дене өлшемінен басқасы) бес балдық шәкілмен бағалайды. Дене өлшемдерін он балдық шәкілмен бағалайды.

13. Өлшемі мен дене бітімін бонитирлеу. Асыл тұқымды жануарларды күтіп-ұстайтын фермаларда аң өлшемін дене ұзындығын өлшеу жолымен (саз құндызды – тірідей салмағы бойынша) анықтайды. Тауарлы фермаларда дене өлшемін көзбен көріп анықтайды. Тұқымға қалдырылған жас төлдің дене ұзындығы өлшенеді.

Көзбен көріп дұрыс бағалауды іріктеу үшін бонитирлеудің бірінші кезеңінде бірнеше қалыпты қоңды жануарларды таразыға өлшеу және ұзындығын өлшеу ұсынылады. Қандай да бір балмен бағалауға сәйкес келетін көрсеткіштер 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27-қосымшаларда келтірілген. Аңдардың сыныбын айқындау кезінде 6 және одан жоғары балға ие болған аң өлшемі мен дене бітімі 5 балға теңестіріледі. Аңдарды азықтандыру алдында өлшейді, дене ұзындығын тұмсық шетінен бастап құйрық түбіне дейін арқа бойымен рулеткамен өлшейді.

14. Түк жамылғысы сапасын бонитирлеу. Түбіттену сапасы барлық түрдегі аңдарда арқасы, бүйірі және құрсағы арқылы бағаланады. Ол түк жамылғысының қалыңдық, тығыздылық, ұзындылық және жібектілік көрсеткіштерінің жиынтығымен, дененің әр учаскелеріндегі бұл көрсеткіштердің ара қатынасымен, сондай-ақ түк жамылғы кемшіліктерімен сипатталады.

Аңдардың барлық түрлерінде түк жамылғысының құрылысы (биіктігі, биіктігі бойынша біркелкілігі) бойынша селекцияланатын типін шаруашылық мамандары айқындайды.

15. Түк жамылғысының жалпы түсін бонитирлеу. Түк жамылғысының жалпы түсі көмкерме қылшығының түсі мен түбіт ұштарының түсінен тұрады. Оны бонитирлеу аңның түсі туралы жалпы әсер береді. Аңдардың барлық түрлерінде түсі осы топқа типті түс пен түстің анық көрінуі бойынша, яғни қажетті емес реңктің болмауы бойынша бағаланады. Қара күзен, қара саз құндызы және бұлғында жалпы түс бағасына пигменттену қарқындылығына берілген баға да кіреді.

16. Аңдардың сыныбын айқындау. Үш белгіні: дарақ өлшемі мен дене бітімін, түк жамылғысының сапасын және оның түсін бонитирлеу нәтижесі бойынша осы Нұсқаулыққа 1-қосымшаға сәйкес аңның түбітті сапа сыныбы айқындалады. Сыныптардың барлығы сегіз. Бірінші және екінші сыныпты таза тұқымды аңдар элитаға жатады.

Түс реңкі, түлкідегі күмістүстей жылтырау пайызы, сондай-ақ аңның сыныбын айқындау кезіндегі қосымша белгілер есепке алынбайды.

17. Тұқымға қалдырылған аңдардың қосымша белгілерін, сонымен қатар қосымша көрсеткіштер бойынша бағалайды. Бағалау үшін қосымша белгілер аңның әрбір түрі үшін бонитирлеу сипатының соңында келтіріледі.

Қосымша белгілерді мынадай түрде бонитирлейді:

түбіт түсін денесінің арқа-бүйір бөлігіндегі түк жамылғысын үрлеп анықтайды. Оны, белгілі бір мөлшерде жалпы түсін анықтайтын қылшық ұштарының түсімен бағалайды;

түлкілерде көмкерме қылшығының ашық түсті жолағының енін жоғары жағынан қылшықтардың пигменттелген ұштарының төменгі жақтарымен, төменінен түбіт жүндері ұштарымен немесе күмістүсті сақинаның төменгі шегімен шектелетін денесінің арқа-бүйір бөлігіндегі ашық түсті жолақ ені бойынша көзбен көріп айқындайды.

Айтарлықтай үлестік салмағы (50%-дан астам) кезінде платиналық қылшықтарды ақшыл түсті аймағының енімен емес платиналық қылшықтардың орташа немесе үлкен қарқындылығымен бағалайды;

вуалды қылшықты және бағыттауыш түктердің пигменттелген ұштарымен анықтайды.

Қылшықтардың пигменттелген ұштарының ұзындығына және жиілігіне, ал күмістүсті-қара түлкілерде ақшыл түсті аймақ еніне байланысты вуаль қалыпты немесе әр денгейде ауытқуымен "ауыр" немесе "жеңіл" жағына қарай ауытқудың әртүрлі дәрежесімен, ал ақ түлкіде көбірек немесе азырақ анық көрінумен болуы мүмкін.

4-тарау. Зоотехникалық талаптар

18. Күзендерді бонитирлеу. Күзеннің өлшемі мен дене бітімін бонитирлеу осы Нұсқаулыққа 2-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес жүргізіледі.

Түк жамылғысының сапасын бонитирлеу осы Нұсқаулыққа 3-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес жүргізіледі.

Күзеннің түк жамылғысының түсі осы Нұсқаулыққа 4-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағаланады. Қосымша белгілер осы Нұсқаулыққа 5-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағаланады.

Түлкілерді өлшемі бойынша осы Нұсқаулыққа 6-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағалайды.

Түлкілер түк жамылғысының сапасы бойынша осы Нұсқаулыққа 7-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес болуы тиіс.

Түлкілердің түк жамылғысының түсі осы Нұсқаулыққа 8-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағаланады.

Қосымша белгілер осы Нұсқаулыққа 9-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағаланады.

19. Ақ түлкіні бонитирлеу. Түсінің реңі бойынша ақ түлкілерді үш типке бөледі: қою, орташа және ақшыл. Қошқылға (Қ) түбітті қылшықтары ұшының түсі көгілдір (вуалды) және қою көк (күмістей жылтырау) және жапқыш қылшығының ұшы пигменттелген қою түсі бар ақ түлкілерді жатқызады. Ақшылға (АҚ) түбіт түгі ақшыл (вуалды түстілерде – ақ, күміс түстілерде – ақшыл сұр) және платиналық қылшықтарының пигменттелген ұшы ақшылырақ немесе қысқарырақ болатын ақ түлкілерді жатқызады. Орташа реңді (ОР) ақ түлкілер аралық қалыпта қалады. Ақ түлкілердің дене бітімі мен өлшемін осы Нұсқаулыққа 10-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағалайды.

Ақ түлкілердің түк жамылғысының сапасы осы Нұсқаулыққа 11-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағаланады.

Түк жамылғысының түсі осы Нұсқаулыққа 12-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағаланады.

20. Жанат тәрізді иттерді бонитирлеу. Жанат тәрізді иттердің өлшемі мен дене бітімін осы Нұсқаулыққа 13-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағаланады.

Жанат тәрізді иттердің түк жабынының сапасы осы Нұсқаулыққа 14-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағаланады.

Жанат тәрізді иттердің түк жамылғысының түсі осы Нұсқаулыққа 15-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағаланады.

21. Бұлғындарды бонитирлеу. Бұлғындардың өлшемі мен дене бітімін бағалау осы Нұсқаулыққа 16-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес жүргізіледі.

Бұлғындардың түк жабынының сапасын бағалау осы Нұсқаулыққа 17-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес жүргізіледі.

Бұлғындардың түк жамылғысының түсін бағалау осы Нұсқаулыққа 18-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес жүргізіледі.

Бұлғындардың қосымша белгілері осы Нұсқаулыққа 19-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағаланады.

22. Сасық күзендерді бонитирлеу. Қажетті типтегі сасық күзендердің дене бітімі мықты, пішіні ірі, түк жабыны қалың, үлпілдек, биіктігі бойынша түктері серпінді және біркелкі, арқа және бүйір жақтарында (мойын және іш жағында түктері қысқа) жабағыланған және қиылған түктері болмайды, барлық денесі бойына қара түсті вуалі анық байқалады. Седеп типті аңдардың жалпы ақшыл сары түсі және түбіттіқылшықтарының ұшы көгілдір-сұрғылт; лтын түсті типті аңдардың жалпы түсі ақшыл-қызғылт-сары және түбітті қылшықтарының ұшы да осындай түсте болуы тиіс. Сасық күзендердің өлшемдерін осы Нұсқаулыққа 20-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес анықтайды.

Түбіттену сапасын осы Нұсқаулыққа 21-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағалайды.

Түк жамылғысының түсін осы Нұсқаулыққа 22-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағалайды.

23. Сазқұндызды бонитирлеу. Сазқұндыздың өлшемі мен дене бітімін осы Нұсқаулыққа 23-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағалайды.

Сазқұндыздың мамықтану сапасын осы Нұсқаулыққа 24-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағалайды.

Сазқұндыздың мамықтану түсі осы Нұсқаулыққа 25-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бағаланады.

Сазқұндыздарда қосымша биіктігі бойынша қысқа үлпегінің біркелкілігін осы Нұсқаулыққа 26-қосымшаға сәйкес талаптарға сәйкес бонитирлейді.

Тұқымға сатылатын 2-6 ай жастағы жас сазқұндызды шығу тегі (ата-енесінің сыныбы) бойынша осы Нұсқаулыққа 27-қосымшаға сәйкес бонитирлейді.

Торда өсірілетін терісі
бағалы аңдарды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
1-қосымша

Аңның түбітті сапаларының сыныбын айқындау

Өлшемі мен дене бітімі, балл	Түк жамылғысының сапасы, балл	Түк жамылғысының түсі, балл	Сынып
5	5	5	бірінші
4 – 5	4 – 5	5	екінші
4 - 5	4 - 5	4	үшінші
3 - 5	3 - 5	5	төртінші
3 - 5	3 - 5	4	бесінші
3 - 5	3 - 5	3	алтыншы
2 балдан тұратын ең болмаса бір баға болғанда			жетінші
1 балдан тұратын ең болмаса бір баға болғанда			сегізінші

Торда өсірілетін терісі
бағалы аңдарды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
2-қосымша

Күзендердің өлшемі мен дене бітімін бағалау

Баға, балл	Өлшемі және дене бітімі	Дене өлшемінің ең аз көрсеткіштері			
		Аталықтар		Аналықтар	
		ұзындығы, сантиметр	тірідей салмағы, килограмм	ұзындығы, сантиметр	тірідей салмағы, килограмм
10	Аса ірі мықты	54	3,3	47	1,7
9	Аса ірі мықты	52	3,1	45	1,6
8	Аса ірі мықты	50	2,9	43	1,5
7	Аса ірі мықты	48	2,7	41	1,4

6	Аса ірі мықты	46	2,5	39	1,3
5	Аса ірі мықты	45	2,3	38	1,2
4	Ірі, мықты	44	2,1	37	1
3	Орташа, мықты	43	1,9	36	0,8
2	Ұсақ, мықты	43-төмен	1,9-төмен	36-төмен	0,8-төмен
1	Кез келген өлшемде дене бітімі осал				

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 3-қосымша

Күзеннің түк жабынының сапасын бағалау

Бүкіл типті ақ, көгілдір (күмістүсті-көгілдірлерден басқа) бұлғынды бағалау, балл	Басқа типтегі бүкіл күзендерді бағалау, балл	Белгі сипаттамасы
5	5	Түк жамылғысының биіктігі шаруашылықта селекцияланатын типке тән. Түк жамылғысы өте қалың, жібектей, қылшығы арқасындағы, бүйірлеріндегі және құрсағындағы түбітті толығымен жауып тұрады.
5	4	Құрсағы мен бүйірлерінде қылшығы сиректеу болуы мүмкін, түбіті аздап білініп тұрады.
4	3	Түк жамылғысы биіктігі, сиректігі, жібектігі бойынша селекцияланатын типке сәйкес келеді. Қылшығы арқасындағы түбітті толығымен жауып тұрады, бірақ бүйірлерінде түбіті білініп тұрады.
3	2	Түк жамылғысы қалың емес, қылшығы сиректеу, арқасындағы түбіті білініп тұрады, шатында аздаған қырылғандық байқалуы мүмкін.
2	1	2 (3) - 5 балл талаптарды қанағаттандырмайды.

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 4-қосымша

Күзеннің түк жабынының түсін бағалау

Тұқым, тип	5 балл	4 балл	3 балл	2 балл	1 балл
------------	--------	--------	--------	--------	--------

1	2	3	4	5	6
Түк жамылғысының түсіне қойылатын талаптар					
Стандартты қара типті	Анық білінетін жылтырлы қара. Түбіт қылшықтарының түсі күңгірт өңді сұр	Анық білінетін жылтырлы қараға жақын. Түбіт қылшықтарының түсі күңгірт өңді сұр	Жылтырлы қараға жақын. Түбіт қылшықтары ұштарының түсі күңгірт өңді қоңыр	Күңгірт-қоңыр. Түбіт қылшықтары ұштарының түсі күңгірт немесе орташа өңді қоңыр	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Стандартты күңгірт-қоңыр типті	Анық білінетін жылтырлы қоңыр қараға жақын. Түбіт қылшықтары ұштарының түсі қоңыр, жалпы түспен өңдес	Анық білінетін жылтырлы әртүрлі қарқындылықты қоңыр түсті. Түбіт қылшықтары ұштарының түсі қоңыр, жалпы түспен өңдес	Аздап құбалы қоңыр түсті	Анық білінетін құбалы қоңыр түсті	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Стандартты қоңыр (жабайы) типті	Анық білінетін жылтырлы әртүрлі қарқындылықты қоңыр түсті. Түбіті таза сұр түсті, ұштары қоңыр	Анық білінетін жылтырлы әртүрлі қарқындылықты қоңыр түсті. Түбіті сұр түсті, ұштары қоңыр	Аздап құбалы қоңыр түсті. Түбіті қоңыр реңкті сұр. Түбіт қылшықтары ұштары қоңыр	Анық құбалы қоңыр түсті. Түбіті құбалы қоңыр немесе ашық	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Пастельді (bb) о о және орхидті (k k)	Анық білінетін көгілдірсұр реңкті қоңыр түсті. Түбіті сұр аздап қоңыр реңкті	Көгілдір-сұр реңкі аз қоңыр түсті. Түбіті сұр қоңыр реңкті	Қоңыр. Түбіті сұр, ұштары қоңыр	Сарғыштау немесе құбалы реңкті	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Соклотпастельді s s (t t bb)	Анық білінетін сұрғылттау көгілдір реңкті ақшыл қоңыр түсті. Түбіті сарғыш сұр реңкті	Анық білінетін сұрғылттау-көгілдір реңкті ақшыл қоңыр түсті. Түбіті сарғыш. Ұштары қоңыр түске боялған	Ақшылқоңыр түсті. Түбіті сарғыш, ұштары қоңырлау	Қоңыр. Түбіті сарғыш құбалылау	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Орхидпастельді о о (k k bb)	Ақшылқоңыр қола түсті реңкті. Түбіті көгілдір түсті.	Ақшылқоңыр сәл қола түсті реңкті. Түбіті көгілдір түсті.	Ақшылқоңыр түсті. Түбіті сұр	Ақшылқоңыр түсті. Түбіті сұр құбалы	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Мойлалеутті (mmaa)	Ақшылқоңыр түсті ақшыл көк реңкті. Түбіті сұр, ұштары көгілдір	Ақшыл қоңыр түсті аздап ақшыл көк реңкті. Түбіті сұр, ұштары көгілдір	Ақшылқоңыр құбалы реңкті. Түбіті сұр	Ақшылқоңыр құбалы реңкті. Түбіті сұр	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды

Паломино (kk)	Сарғыш. Түбіті ақшылсарғыш	Сарғыш аздап қызғылт сары реңкті. Түбіті ақшылсарғыш	Сарғыш қызғылт сары реңкті. Түбіті ақшылсарғыш	Сарғыш анық қызғылт сары реңкті. Түбіті ақ	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Ампалосапфирлі (ккаарр), ампалокүміс-түсті (ккпрр)	Анық білінетін көгілдір реңкті сарғышсұрғылттау. Түбіті ақ көгілдір, көгілдір	Сарғышсұрғылттау. Түбіті ақшыл көгілдір	Аздап қоңыр реңкті сарғышсұрғылттау. Түбіті ақшыл көгілдір	Аздап қызғылт сарықұбалы реңкті сарғыш түсті	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Мойлянтарь-сапфирлі (mmггаарр)	Аздап қызғылт реңкті нәзік-сарғыш түсті. Түбіт ұштары көгілдірлеу реңкті	Аздап қоңырлау реңкті ақшылсарғыш түсті. Түбіті аздап ақ сары реңкті	Қоңырлау реңкті сарғыш түсті. Түбіті аздап ақ сарылау-сары реңкті	Қоңыр реңкті сарғыш түсті	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Күмістүсті-көгілдір (рр), сұрғылт көгілдір s s s (р р , р р)	Таза күлгін сұр түсті. Түбіті сұр	Анық біліне қоймайтын күлгін сұр түсті. Түбіті сұр	Аздап қоңыр реңкті күлгін түсті. Түбіт ұштары қоңырлау сұр түсті	Сарылау немесе құбалы реңкті сұр түсті	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Алеуттік (аа)	Көк болат түсіне жақын келетін кара деуге болатын түс, қылшығы қарамен тең. Түбіті күңгірт, таза көгілдір түсті	Аздап қоңыр реңкті караға жақын. Түбіті күңгірт-көгілдір түсті	Аздап қоңыр реңкті караға жақын. Түбіті сұр немесе ұштары қоңырлау келетін күңгірт-сұр түсті	Аздап қоңырлау реңкті караға жақын. Түбіт ұштары қоңырлау сұр түсті	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Алеутті сұрғылт s s s (аар р, аар р)	Қылшығы көгілдір реңкті караға жақын. Түбіті көгілдір	Қылшығы караға жақын. Түбіті көгілдір	Көгілдір Түбіті ақшыл көгілдір	Қоңырлау реңкті көгілдір. Түбіт ұштары қоңырлау ақшыл көгілдір түсті	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Сапфирлі (аарр)	Таза көгілдір. Түбіті әртүрлі қарқындылықты көгілдір түсті	Көгілдір, анық біліне қоймайды. Түбіті әртүрлі қарқындылықты көгілдір	Сұр реңкті көгілдір немесе түсі біркелкі емес әртүрлі. Түбіті сұрлау	Қоңырлау түсі бар көгілдір. Түбіт ұштары қоңырлау сұр түсті	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Орхидпастельді күмістүсті о о (k k bbpp)	Аздап сұр реңкті көгілдір. Түбіті көгілдір, өңі бойынша жалпы түске сәйкес	Көгілдірлеу-сұр түсті. Түбіті көгілдір, өңі бойынша жалпы түске сәйкес	Көгілдірлеу-сұр түсті. Түбіті сұрлау	Аздап қола реңкті көгілдірлеу-сұр. Түбіт ұштары қоңырлау сұр түсті	Анық білінетін қола реңкті сұр-көгілдір.
	Ақшыл көгілдір, кара дақсыз. Түбіті көгілдір,	Аздап күлгін-сұр реңкті ақшыл-көгілдір.	Қара дақсыз сұр реңкті	Қоңырлау конуымен ақшыл-көгілдір	2–5 балл талаптарды

Мойлсапфирлі (mтаарр)	өңі бойынша жалпы түске сәйкес	Түбіті көгілдір, өңі бойынша жалпы түске сәйкес	ақшыл-көгілдір. Түбіті сұрлау	Түбіт ұштары қоңырлау сұр түсті	қанағаттандырмайды
Соклотпастельді күмістүсті s s (t b b p p), мойлпастель серебрястые (mmbb p p)	Көгілдірлеу-сарғыш реңкті сұр. Түбіті көгілдір	Сарғыш реңкті сұр. Түбіті көгілдір	Аздап қоңырлау реңкті сұр. Түбіті ұштары қоңырлау сұр түсті	Қоңырлау реңкті сұр. Түбіт ұштары қоңырлау сұр түсті	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Янтарь-сапфирлі (тгаарр)	Сарғыш-ақ сары реңкті көгілдірсұр. Түбіті АҚШЫЛкөгілдір	Сарғыш реңкті көгілдір сұр. Түбіті аҚШЫЛкөгілдір	Аздап қоңырлау реңкті көгілдірсұр. Түбіті көгілдір	Қоңыр реңкті көгілдірсұр. Түбіті көгілдір	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
Ақ (hh және басқалар)	Таза ақша кардай ақ. Түбіті ақ	Таза ақ. Түбіті ақ	Аздап сарғыш реңкті ақ. Түбіті ақ	Анық білінетін ақ сарылау немесе сарғыш реңкті ақ	2–5 балл талаптарды қанағаттандырмайды

1. Арқасы мен құрсағының түстері әр түрлі стандартты (қара немесе күнгірт-қоңыр типтілер), мойлсапфирлі және алеутті күзендер бір балға төмен бағаланады.

2. Қара типті стандартты күзендерде көмкерме қылшықтарының ұзындығы бойынша біркелкі болуы тиіс.

3. Стюарт, бос, тень, джет, финблек, крестовка, шұбар рошиндық, шұбар, сондай-ақ бұлғынды (ұзынқылшықты) күзендерді белгілі бір тұқымға (типке) жатуына сәйкес түстерінің тазалығы бойынша бонитирлейді. Крестовка, шұбар рошиндық және шұбар күзендер бұл белгі үшін 5-3 балмен бағалануы мүмкін, бірақ оларда суреттің анық білінуі бойынша 5 және 4 балл және пигментті қылшықтардың таралуы бойынша 5 немесе 4 балл бағалары болу керек.

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 5-қосымша

Күзендердің қосымша белгілерін бағалау

Баға, балл	Белгі сипаттамасы
1	2
	Ақ дақтылық
5	Жоқ
4	Аз (ернінде дақ немесе денесінің құрсақ жағында ақ түсті қылшықтардың жеке будалары)
3	Орташа (дененің құрсақ жағындағы дақтың ені 2 сантиметрден аз)
2	Үлкен (дененің құрсақ жағындағы дақтың ені 2сантиметрден 4 сантиметрге дейін)

1	Өте үлкен (дененің құрсақ жағындағы дақтың ені 4 сантиметрден астам)
	Аркасындағы суреттің анық білінуі (крестовка күзенге)
5	Жоқ
4	Аз (ернінде дақ немесе денесінің құрсақ жағында ақ түсті қылшықтардың жеке будалары)
3	Орташа (дененің құрсақ жағындағы дақтың ені 2 сантиметрден аз)
2	Үлкен (дененің құрсақ жағындағы дақтың ені 2сантиметрден 4 сантиметрге дейін)
1	Өте үлкен (дененің құрсақ жағындағы дақтың ені 4 сантиметрден астам)
	Бүйірлерінің ашық учаскелерінде пигментті қылшықтардың таралуы (крестовка күзенге)
5	Пигменттелген қылшық пен түк будалары бүйірлерінде жоқ
4	Пигменттелген қылшық будалары бүйірлерінде бар, бірақ біліне қоймайды
3	Пигменттелген түбіт қылшықтары бар үлкен емес будалар (0,25 шаршы сантиметр.
2	Пигменттелген түбіт қылшықтары бар үлкен будалар
1	Өте үлкен будалар, шұбар күзендер
	Түбіт қылшықтар ұзындығы (бұлғынды күзенге)
5	Өте үлкен (аналықтар - 21 - 23; аталықтар - 23 - 26 миллиметр)
4	Үлкен (аналықтарда - 19 - 20; аталықтарда - 21 - 22 миллиметр)
3	Орташа (аналықтарда - 18; аталықтарда - 20 миллиметр)
2	Аз (аналықтарда - 17; аталықтарда - 19 миллиметр)
1	Өте аз (аналықтарда - 16 миллиметр; аталықтарда - 18 миллиметр)
	Ақ дақтардың таралуы (шұбарларға)
5	Ақ түсті қылшықтар алып жатқан аумақ дене аумағының 50%-дан астамын құрайды
4	Ақ түсті қылшықтар алып жатқан аумақ дене аумағының 30-50%-ын құрайды
3	Ақ түсті қылшықтар алып жатқан аумақ дене аумағының 30% -дан кем құрайды
2	Суреті біліне қоймайды
1	2-5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
	Түстелген дақтардың таралуы (шұбарларға)
5	Дақтар арқа мен бүйірлерінде біркелкі таралған, контрасты, анық шектелген

4	Дақтар таралуында аздап біркелкілік бұзылған немесе дақтар анық шектеле қоймаған
3	Дақтар біркелкі таралмаған, денесінің жекелеген учаскелерінде қана кездеседі
2	Дақтар жоқпен тең, арқа мен бүйірлері ақ жүндермен жамылған
1	Арқа мен бүйірлерінде дақтар жоқ, бүйірлері, мойны, кеудесі, құрсағы ақ түсті

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
6-қосымша

Түлкілердің өлшемі мен дене бітімін бағалау

Баға, балл	Өлшемі мен дене бітімі	Дененің ең қысқа ұзындығы, см	
		Аталықтар	Аналықтар
1	2	3	4
10	Аса ірі, мықты	82	78
9	Аса ірі, мықты	80	76
8	Аса ірі, мықты	78	74
7	Аса ірі, мықты	76	72
6	Аса ірі, мықты	74	70
5	Аса ірі, мықты	72	68
4	Ірі, мықты	70	66
3	Орташа, мықты	68	64
2	Ұсақ, мықты	66	62
1	Кез келген өлшемде дене бітімі осал		

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
7-қосымша

Түлкілердің түк жабынының сапасын бағалау

Баға, балл	Белгі сипаттамасы
1	2
5	Өте қалың, өте үлпілдек, жібектей, серпінді, ұзындығы бойынша біркелкі, селекцияланатын типке сәйкес. Жоны дамымаған, жапқыш қылшығы арқасы мен бүйірлерінде түгін жауып тұрады. Түк жамылғысында қиылыстары болмайды
4	Қалың, үлпілдек жібектей, серпінді, ұзындығы бойынша селекцияланатын типке сәйкес. Жоны аздап білінеді. Жапқыш қылшығы арқасы мен бүйірлерінде түгінтолығымен жауып тұрады

3	Қалың, үлпілдектігі мен серпінділігі төмендеу, жібектей, ұзындығы бойынша селекцияланатын типке сәйкес селекцияланатын типке сәйкес, салыстырмалы түрде дамыған жонымен. Жапқыш қылшығы арқасында түгін толығымен жауып тұрады. Түк жамылғысында аздап қиылыстар байқалады, бүйірлеріндегі жапқыш қылшықтар сиректеу орналасады
2	Қалыңдығы мен үлпілдектігі төмендеу, бүйірлеріндегі қылшықтары сиректеу, қылшықтар серпінділігі төмендеу, ұзындығы бойынша селекцияланатын типке сәйкес емес, жоны анық білінеді. Аздаған жүн қиылыстары болуы мүмкін, жая жағында аздап жүн ұйысқаны байқалады
1	2-5 балл талаптарын қанағаттандырмайды

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 8-қосымша

Түлкілердің түк жабынының түсін бағалау

Баға, балл	Белгі сипаттамасы
1	2
	Күмістүсті-қара түлкілер (NN), ақтұмсықтылар (WW)
5	Жабын қылшықтары қара көк, жарқын. Түбіті көгілдір реңкті күңгірт-сұр. Жабын қылшықтарда ақшыл аймағының ені шамамен 10-15 миллиметр, таза ақ түсті жылтырымен. Жақсы дамыған вуаль күміс түсті жасырады
4	Жабын қылшықтары қара. Түгі сұр түсті болуы мүмкін
3	Жабын қылшықтары күңгірт, ақшыл аймақ ені таза ақ түсті емес немесе 10 миллиметрден аз, не 15 миллиметрден кең. Түбіті сұр түсті
2	Жабын түктер құбалы қоңыр дағымен
1	2-5 балл талаптарын қанағаттандырмайды
	P Платиналы түлкілер (W w)
5	Көгілдір реңкті әртүрлі қарқындылықты таза сұр түсті. Түгі күңгірт-сұр және сұр түсті
4	Әртүрлі қарқындылықты таза сұр түсті. Түгі ақшыл сұр
3	Ақшылдық белгісі бар таза ақшыл сұр түсті
2	Аздап қоңыр дағымен немесе аққа жақын түгімен әртүрлі қарқындылықтағы сұр түсті
1	2-5 балл талаптарды қанағаттандырмайды

	G Қар түстес түлкілер (W wNN)
5	Аздап ақ сары нышанды ақ түсті. Түгі таза ақ түсті
4	Анығырақ білінетін ақ сары реңкті ақ. түгі ақ түсті
3	Анық білінетін ақ сары реңкті ақ. Түгі ақ түсті
2	Сарылау дағы бар ақ
1	2 - 5 балдық талаптарды қанағаттандырмайды
	G Ақ түстес түлкілер (W wNN)
5	Аздап ақ сары нышанды ақ түсті. Түгі таза ақ түсті
4	Анық білінетін ақ сары реңкті ақ. Түгі ақ түсті
3	Анық білінетін ақ сары реңкті ақ. Түгі ақ түсті
2	Сарылау дағы бар ақ
1	2-5 балл талаптарды қанағаттандырмайды
	Қызыл түлкілер
5	Жабын қылшықтары жалтыраған, қызыл-қоңыр таза түсті. Түбітті қылшықтары қызыл ұштарымен күңгірт-сұр
4	Түбітт қылшықтары қызылдау ұштарымен сұр
3	Жабын қылшықтары мен түбітті қылшық ұштары аздап сарғыш дағы бар
2	Жабын түктері сары түсті
1	2-5 балл талаптарды қанағаттандырмайды

Торда өсірілетін терісі бағалы
андарды бонитирлеу жөніндегі
нұсқаулыққа
9-қосымша

Түлкілердің қосымша белгілерін бағалау

Бағасы, балл	Белгі сипаттамасы
1	2
	Күміс түсті шеңбердің ені мен платиналық қылшықтың қарқындылығы
5	Өте жақсы (шамамен 10-нан 15 миллиметрге дейін)
4	Жақсы (шамамен 6-дан 10 миллиметрге дейін)
3	Қанағаттанарлық (15 миллиметрден жоғары)
2	Платиналық қылшықтың орташа қарқындылығы (50 - 75%)
1	Платиналық қылшықтың жоғары қарқындылығы (75%-дан жоғары)
	Вуаль
	Қалыпты. Қылшықтың ақ және пигменттелген бөлігінің қиюласуы айқындалған тәж (вуаль)
5	

	кұрайды. Түктің пигменттелген ұшы ұзындығының жапқыш қылшықтың ақшыл бөлігінің еніне арақатынасы 1,0-1,5 аралықта
4	Ауырланған, ақ және пигменттелген қылшық бөлігінің үйлесімі біршама күңгірт реңкті қалыптастырады
3	Кіші. Түк жабыны біршама ақшыл реңкті
2	Ауыр. Пигменттелген қылшық ұшының ұзындығы артық. Олар күміс реңді жауып, түк жабынына тым жарқыраған рең береді. Күміс реңділігі әлсіз білінеді.
1	Жеңіл. Түк жабыны ақшыл, реңі тым жарқыраған.
	Ақтұмсық түлкілердің суреті
5	Өте жақсы үздіксіз қарғыбау түрінде анық көрінетін сурет, одан құлақтарының арасынан тұмсығының ұшына дейін өтетін жолақ созылады. Суреттің түсі жылтырлы таза ақ.
4	Жақсы, үздіксіз қарғыбау түрінде анық көрінетін сурет, одан құлақтарының арасынан тұмсығының ұшына дейін өтетін аздап үзілген жолақ созылады. Суреттің түсі жылтырлы таза ақ.
3	Әлсіз Анық көрінбейтін сурет. Үзік-үзікті қарғыбау немесе ақ жолағы анық көрінбейтін сурет. Суреттің түсі ақ түсті болады.
2	Сурет көрінбейді немесе суреттің түсі аздап сарғыш реңкті болып келеді.
1	2-5 балл талаптарды қанағаттандырмайды.
	Қар түстес түлкілердің суреті мен бауының айқындылығы
5	Өте жақсы. Сурет пен бауының түсі қара. Бауы үздіксіз.
4	Жақсы. Түсі қара. Бауы үздіксіз
3	Қанағаттанарлық. Түсі күңгірт. Бауы үзік-үзікті
2	Әлсіз. Түсі күңгірт. Бауы жоқ
1	Дене бөлігінің 70%-нан жоғарыны қамтиды.
	Қызыл түлкілердің ақшыл бөлігі
5	Ақшыл бөлігі білінбейді немесе денесінің жамбас жағынан 10%-ын алып жатыр.
4	Денесінің арқа және бүйір бөлігінің 30%-ына дейін алып жатыр.
3	Дене аумағының 50%-ына дейін алып жатыр.
2	Дене аумағының 70%-ына дейін алып жатыр
1	Дене аумағының 70%-нан жоғары бөлігін алып жатыр
	Қызыл түлкілердің ақшыл бөлігінің білінуі
5	Әлсіз. Қылшық түктердің ақшыл тартқан шеңбері түсі бойынша негізгі түске жақын.

4	Орташа. Ақшылт тартқан шеңбертүсі бойынша негізгі түстен біршама ашық: сарғыш, ақшыл-сарғыш.
3	Күшті. Ақшылт тартқан шеңбер анық көрінеді, ақшыл-сары немесе ақ түсі бойынша негізгі түспен қатты контрасты болады.

Құлағынан бастап құйрықтың негізіне дейінгі аумақ 100%-ды құрайды. Бонитирлеу кезінде дененің ақшыл аумақтарын 5% - дық дәлдікпен анықтайды.

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 10-қосымша

Ақ түлкілердің дене бітімі мен өлшемдерін бағалау

Бағасы, балл	Өлшемі және дене бітімі	Дененің ең қысқа ұзындығы, сантиметр	
		Аталықтар	Аналықтар
1	2	3	4
10	Аса ірі, мықты	77	72
9	Аса ірі, мықты	75	70
8	Аса ірі, мықты	73	68
7	Аса ірі, мықты	71	66
6	Аса ірі, мықты	69	64
5	Аса ірі, мықты	67	62
4	Ірі, мықты	65	60
3	Орташа, мықты	63	58
2	Ұсақ, мықты	61	56
1	Кез келген өлшемде дене бітімі осал	-	-

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 11-қосымша

Ақ түлкілердің түк жабынының сапасын бағалау

Бағасы, балл	Белгі сипаттамасы
5	Шаруашылықта селекцияланатын тип үшін биіктігі орташа, өте қалың және үлпілдек, жібектей, биіктігі бойынша тығыз жапқыш қылшығымен тегістелген серпінді болады. Жабағыланған және қиылған белгілері болмайды.
4	Қалыңдығы мен үлпектігі аздау
3	Бүйірлерінде түктері сиректеу, жапқыш қылшықтарының серпінділігі жеткіліксіз болады.

2	Қылқан түктері сиректеу, жеткіліксіз немесе тым ұзын, немесе кішкене жабағыланған, немесе қиылған болып келеді.
1	2-5 балл талаптарын қанағаттандырмайды.

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
12-қосымша

Ақ түлкілердің түк жабынының түсін бағалау

Бағасы, балл	Белгі сипаттамасы
	Вуаль түсті ақ түлкілер
5	Қоңыр реңкті белгілері байқалмайтын түрлі қарқындылықтағы тазасұр түсті. Платиналық қылшықтың қарқындылығы үлкен. Дененің өн бойына біркелкі таралған платиналық қылшықтар анық көрінетін графит түсті вуальды құрайды. Түк үлпегі ақшыл көгілдір, қарқындылығы әртүрлі аумақтық боялған.
4	Құрсақ жағында аздап қоңыр дақтары бар немесе вуаль түсі анық байқалмайды, немесе "күмістілігі" шамалы сатыланған болып келеді.
3	Қоңыр реңкі басым немесе "күмістілігі" орташа сатыланған.
2	Қоңыр түсті немесе кара-қоңыр дақтары бар немесе "күмістілігі" көп сатыланған, немесе ақ түбітті немесе тым вуаль түсі басым
1	2-5 балл талаптарды қанағаттандырмайды.
	Күміс түсті ақ түлкілер
5	Түрлі қарқындылықтағы таза сұр түсті. Құрсағында және аяқтарындашамалы қоңыр дақтың болуына жол беріледі. Платиналық қылшықтарының қарқындылығы үлкен, "күмістілігі" ашық емес. Платиналық қылшықтары барлық денесі бойынша бірқалыпты таралған. Түк үлпегі қарқындылығы әртүрлі сұр түсті.
4	Құрсағында және аяқтарында қоңыр дақтары бар.
3	Қоңыр реңкті.
2	Қоңыр түсі немесе кара-қоңыр реңкті, немесе ашық күміс түсті.
1	2-5 балл талаптарды қанағаттандырмайды.
	Көлеңке ақ түлкілер (Ss)
5	Ақ түсті арқа жағында платиналық қылшықтардың пигменттелген ұштарында аздап вуаль. Платиналық қылшықтарының ұштары графит түстес. Түбіт қылшықтарының ұшы таза аппақ, түк үлпегінің түбі көгілдір реңкті болып келеді.

4	Платиналық қылшықтарының ұштары қоңыр дақты болып келеді немесе вуаль түсінің қанықтығы төменірек.
3	Платиналық қылшықтарының ұштары қоңыр жабымен немесе вуаль түсі анық шықпайды.
2	Платиналық қылшықтарының ұштары қоңыр түсті, түбіт қылшықтарының ұшы сарғыш реңкті болып келеді.
1	2-5 балл талаптарын қанағаттандырмайды.

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
13-қосымша

Жанат тәрізді иттердің өлшемдерін және дене бітімін бағалау

Бағасы, балл	Өлшемі және дене бітімі	Дененің ең қысқа ұзындығы сантиметр	
		Аталықтар	Аналықтар
10	Аса ірі, мықты	72	71
9	Аса ірі, мықты	71	70
8	Аса ірі, мықты	70	69
7	Аса ірі, мықты	69	68
6	Аса ірі, мықты	68	67
5	Аса ірі, мықты	67	66
4	Ірі, мықты	64	63
3	Орташа, мықты	61	60
2	Ұсақ, мықты	60	59
1	Кез келген өлшемде дене бітімі осал	-	-

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
14-қосымша

Жанат тәрізді иттердің түк жабынының сапасын бағалау

Бағасы, балл	Белгі сипаттамасы
5	Шаруашылықта селецияланатын тип үшін түк жабыны ұзына бойы өте қалың, үлпілдек, серпінді және біркелкі, жабағыланған және қиылған белгілері байқалмайды. Қылшық жабыны арқа және бүйір жағындағы түбітті толығымен жауып тұрады.
4	Қалың, үлпілдек, серпінді, ұзына бойы біркелкі, жабағыланған және қиылған белгілері байқалмайды. Қылшық жабыны арқа және бүйір жағындағы түбітті толығымен жауып тұрады. Жауырын және бүйір бөлігінде аздап түк жабыны сиректеу болуына жол беріледі

3	Ұзына бойы жабынды түктері бойынша қалыңдығы, үлпілдектігі, серпінділігі және тегістілігі төменірек салбыраған. Арқа және бүйір жақтарында түктері сиректеу, бүйір және жамбас жағынан аздап жабағыланғаны немесе қиылғаны ескеріледі.
2	Түктері ұзына бойы тегіс емес, селекциялық типке сәйкес келмейді. Арқа, бүйір және жамбас бөлігіндекөрінген жабағыланған немесе қиылған түк жабыны ескеріледі.
1	2-5 баллталаптарын қанағаттандырмайды.

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 15-қосымша

Жанат тәрізді иттердің түк жабынының түсін бағалау

Бағасы, балл	Белгі сипаттамасы
	Алтын түсті тип
5	Сарғылт-қоңыр. Қылшықты және түбітті қылшықтардыағартылған бөлігінің ұшы сарғылт, қылшықты түктерінің ұшы қара, арқа және бүйір бөлігінде вуаль анық байқалады.
4	Ағартылған бөлігі ақшыл-сарғылт.
3	Вуаль арқа жағында жақсы байқалғанмен, бүйір бөлігінде әлсіз білінеді.
2	Қоңыр-сұр. Ақшыл бөлігіндегі қылшықты және түбітті қылшықтарының түсі сары немесе түрлі қарқындылықтағы қоңыр. Вуаль түсі жеңіл.
1	2-5 балл талаптарды қанағаттандырмайды.
	Күміс түсті тип
5	Күміс-қоңыр түсті. Ақшыл бөлігіндегі бағыттаушы түктері ақ, түбіт түктерінің ұшы ақшыл-сарғылт немесе ақшыл-қоңыр, бағыттаушы түктерінің ұшы қара, вуаль түсі арқа және бүйір бөлігінде анық байқалады.
4	Аздап сарғыш дақтары бар ағартылған бөлігі
3	Вуаль арқа жағында жақсы байқалғанмен бүйір бөлігінде әлсіз білінеді.
2	Қоңыр-сұр. Қылшықтардың ағартылған бөлігі және түбітті қылшықтарының ұшы сары немесе түрлі қарқындылықтағы қоңыр, вуаль жеңіл.
1	2–5 балл талаптарын қанағаттандырмайды.

Алтын түсті типке тән ағартылған бөлігі бар аңдар үшін ақшыл бөлігі, ал күміс түсті типті аңдар үшін түбіт түгінің ұшы керісінше болса үш балдан артық бағаланбайды.

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі

Бұлғынның өлшемі мен дене бітімін бағалау

Бағасы, балл	Өлшемі және дене бітімі	Дене өлшемінің ең аз көрсеткіштері			
		Аталықтар		Аналықтар	
		ұзындығы, сантиметр	тірідей салмағы, килограмм	ұзындығы, сантиметр	тірідей салмағы, килограмм
10	Аса ірі мықты	53	2,1	49	1,8
9	Аса ірі мықты	52	2,0	48	1,7
8	Аса ірі мықты	51	1,9	47	1,6
7	Аса ірі мықты	50	1,8	46	1,5
6	Аса ірі мықты	49	1,7	45	1,4
5	Аса ірі мықты	48	1,6	43	1,2
4	Ірі, мықты	46	1,4	41	1
3	Орташа, мықты	43	1,2	37	0,8
2	Ұсақ, мықты	43-тен аз	1,2-ден аз	37-ден аз	0,8-ден аз
1	Кез келген дене өлшемінде әлсіз	-	-	-	-

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
17-қосымша

Бұлғындардың түк жабынының сапасын бағалау

Бағасы, балл	Белгі сипаттамасы
1	2
5	Серпінді, өте қалың және өте үлпілдек. Қылшық түгі түбіт түгінен біршама ұзын, бірақ 5 сантиметрден аспайды, барлық денесін толық жабады және тік қалпында болады.
4	Түгі қалың және үлпілдек.
3	Серпінді, бірақ үлпілдектігі мен қалыңдығы аз. Қылшығы арқасындағы түбітті толық жабады. Ал бүйір бөлігінде аздап түбіт түктерінің шығып тұруы ескеріледі.
2	Жалпақ. Қылшықты түктері қысқа немесе сиректеу. Түк жабынында аздап жабағылану мен қиылғандығы ескеріледі.
1	2-5 балл талпапын қанағаттандырмайды.

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
18-қосымша

Бұлғындардың түк жабынының түсін бағалау

Бағасы, балл	Белгі сипаттамасы
1	2
	Қара түсті тип
5	Бас пен құрсақ бөлігін қоса отырып, барлық денесі бір түстіқара. Түбіті көгілдір реңкті қара-сұр, Қылшық ұзындығы бойынша бірқалыпты боялған.
4	Б Бүкіл денесі бір түсті қараға жақын. Түбіті ұзындығы бойынша көгілдір реңкті және ұштары қара қызғылтты қара-сұр түсті. Басы және құрсақ жағында аздап ақшыл болуы ескеріледі.
3	Түсі қара-қоңыр қараға жақын. Түбіті көгілдір реңкті қара сұр, ұштары қызғылт және қара қызғылт . Бүйірі мен құрсақ жағында ақшыл реңктің болуы ескеріледі.
2	Қоңыр түсті. Түбіті түрлі қарқындылықта сұр түсті, ұштары ақшыл-қызғылт болады.
1	2-5 балл талаптарын қанағаттардырмайды.
	Қара-қоңыр өң
5	Қара-қоңырдан қараға өтеді, барлық денесі бір өңді. Түбітікөгілдір реңкті, қылшық ұзына бойы бір қалыпты боялған.
4	Барлық денесі бір өңді қара-қоңыр. Түбіті көгілдір реңкті қара-сұр немесе ұштары қара-қызғылт.
3	Қоңыр. Түбіті түрлі қарқындылықта сұр түсті, ұштары қызғылт. Бүйір және құрсақ жағында ақшыл түсті болуы ескеріледі.
2	Ақшылт-қоңыр. Түбіті түрлі қарқындылықта сұр түсті, ұштары ақшыл-қызғылт
1	2 -5 балл талаптарын қанағаттандырмайды

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа 19-қосымша

Бұлғындардың қосымша белгілерін бағалау

Бағасы, балл	Белгісипаттамасы
	Ақсұр
5	Ақсұр түктері жоқ немесе жеке ақсұр түктері бар
4	Кіші, бір қалыпты, ақ түсті
3	Орташа, бірақалыпты, ақ түсті
2	Үлкен, бір қалыпты, әртүрлі түсті, сондай-ақ кіші және орташа сарғыш және бірқалыпты емес.
1	2-5 балл талаптарын қанағаттандырмайды.
	Тамағындағы дағы
5	Жоқ

4	Жеке ақ түктері
3	Кіші
2	Орташа дақ немесе кіші теңбіл
1	Үлкен дақ немесе орташа не үлкен теңбіл

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
20-қосымша

Сасық күзендердің өлшемі мен дене бітімін бағалау

Бағасы, балл	Өлшемі және дене бітімі	Дененің ең қысқа ұзындығы, сантиметр	
		Аталықтар	Аналықтар
10	Аса ірі мықты	51	45
9	Аса ірі мықты	49	43
8	Аса ірі мықты	47	41
7	Аса ірі мықты	46	39
6	Аса ірі мықты	45	38
5	Аса ірі мықты	44	37
4	Ірі, мықты	42	35
3	Орташа, мықты	40	33
2	Ұсақ, мықты	39	32
1	Кез келген өлшемде дене бітімі әлсіз	-	-

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
21-қосымша

Сасық күзендердің мамықтану сапасын бағалау

Бағасы, балл	Белгі сипаттамасы
1	2
5	Шаруашылықта селекцияланатын типке тән түк жамылғысының биіктігі. Түк жабыны қалың, серпінді. Қылшығы барлық денесіне бірқалыпты жабылған. Түбіті жоны мен бүйірінде аздап көрінеді.
4	Бүйірлеріндегі қылшығы сиректеу
3	Бүйірлеріндегі және жотасындағы қылшық түктері сиректеу
2	Түк жабынының ұзындығы шаруашылықтағы селекцияланатын типке тән емес; түк жабыны сирек.
1	2–5 балл талаптарын қанағаттандырмайды.

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі

Сасық күзендердің түк жабынының түсін бағалау

Бағасы, балл	Белгі сипаттамасы
	Седеп түсті тип
5	Жалпы түсі көкшіл-сұр реңкті ақшыл-сары. Қылшық түгінің түсі қара. Түбіт түктерінің ұштары ақшыл-сары, сұр.
4	Көкшіл-сұр реңкі байқалмайды.
3	Түк үлпегі сарғыш реңкті.
2	Қылшық түктері қоңыр реңкті.
1	2-5 балл талаптарын қанағаттандырмайды.
	Алтын түсті тип
5	Жалпы түсі ашық-қызғылт сары. Қылшық түктері қара. Түбіт түктерінің ұштары ашық-қызғылт-сары
4	Жалпы түсі қызғылт сары. Қылшық түктері қара.
3	Жалпы түсі ақшыл-сары реңкті қызғылт сары. Қылшық түктері қара.
2	Қылшық түктері қоңыр реңкті.
1	2-5 балл талаптарын қанағаттандырмайды.
	Пастель түсті тип
5	Жалпы түсі көкшіл-сұр реңкті ақшыл-сары. Қылшық түктері анық қаныққан көгілдір реңкті ақшыл-қоңыр түсті. Түбіт түктерінің ұшы ақшыл-сары, сұр.
4	Қылшық түктері ақшыл-қоңыр, түк үлпегінде көкшіл-сұр реңкі байқалмайды.
3	Қылшық түктері қоңыр, түк үлпегі қызғылт-сары немесе ашық қызғылт-сары түсті.
2	Қылшық түгі қара-қоңыр, түк үлпегі қызғылт-сары немесе ашық қызғылт-сары
1	2-5 балл талаптарын қанағаттандырмайды.

Торда өсірілетін терісі бағалы
аңдарды бонитирлеу жөніндегі
нұсқаулыққа
23-қосымша

Сазқұндыздың өлшемі мен дене бітімін бағалау

Бағасы, балл	Өлшемі мен дене бітімі	6 айлық жастағы сазқұндыздың ең аз тірідей салмағы, килограмм	
		Аталықтар	Аналықтар
10	Аса ірі мықты	5,8	5,4
9	Аса ірі мықты	5,5	5,1
8	Аса ірі мықты	5,2	4,8

7	Аса ірі мықты	4,9	4,5
6	Аса ірі мықты	4,6	4,2
5	Ірі, мықты	4,3	3,9
4	Дәл солай	4,0	3,6
3	Орташа, мықты	3,7	3,3
2	Ұсақ, мықты	3,4	3,0
1	Кез келген өлшемде дене бітімі әлсіз	-	-

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
24-қосымша

Сазқұндыздың мамықтану сапасын бағалау

Бағасы, балл	Белгі сипаттамасы
1	2
5	Серпінді жабынды түгінің биіктігі орташа, арқа түк үлпектерін, бүйірлерін, құрсағын және аяқтарының ішкі жағын толық жауып тұрады. Құрсақ жағында қылшық түктерінің қысқа болуы ескеріледі. Түк үлпегі жібектенген, құрсақ жағы өте қалың, ұзындығы 10 миллиметрден кем емес; арқа жағында қалың немесе сирек түктері болғаны ескеріледі.
4	Құрсақ жағындағы түк үлпегі қалың, ал арқа жағында сиректеу немесе сирек.
3	Құрсағындағы түк үлпегінің ұзындығы 8-ден 10 миллиметрге дейін.
2	Құрсағында сиректеу немесе жабынды түктері түбітін толық жаппайды.
1	2-5 балл талаптарын қанағаттандырмайды.

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
25-қосымша

Сазқұндыздың мамықтану түсін бағалау

Тұқым, тип	5 балл	4 балл	3 балл	2 балл	1 балл
1	2	3	4	5	6
Стандартты	Жабынды түктері жылтыр, сұрғылт-қоңырдан қара қоңыр немесе қоңыр түске дейін. Арқа және құрсақ бөліктерінің түк	Түбіт түктерінің түсінде	Құрсағының түк үлпегі аздап	Құрсағындағы түк үлпегі әртүрлі қара-қызыл	2-5 балл талаптарын

	үлпегі көгілдір реңкті қоңыр, түк ұзындығы бойына біркелкі (теңбілсіз) боялған.	теңбілділіктің болуы ескеріледі .	қара қызыл және қызыл өңді қоңыр.	немесе қызыл өңді қоңыр.	қанағаттандырмайды.
Сарғыш түсті s s (t t), сідеп түсті s a (t t)	Сарғыш сұрғылт реңкті, жабынды түктерінің ұшы таза ақ. Түк үлпегінің түсі сарғыш.	Сарғыш. Таза түсті. Жабынды түктерінің ұшы ақ. Түк үлпегінің түсі сарғыш.	Сарғыш. 4 балға қарағанда түс тазалығы төмендеу. Жабынды түктерінің ұшы ақшылдау. Түк үлпегінің түсі ақшыл-сарғыш.	Өртүрлі өңді қоңыр түсті. Жабынды түктерінің ұшы ақ емес. Түк үлпегінің түсі түрлі реңкті қоңыр.	2-5 балл талаптарын қанағаттандырмайды.
Қар түсті aa s s (Vvt t, Vvt t, s a Vvt t)	Таза ақ қарлы. Түбіті таза аппак .	Таза ақ. Түбіті ақ	Аздап сарғыш реңкі байқалатын ақ түсті. Түбіті ақ.	Анық байқалатын ақшыл сары немесе сарғыш реңкті ақ түсті	2-5 балл талаптарын қанағаттандырмайды.
Әзірбайжандық ақ (Ww)	Денесінің барлық бөлігінде жабынды және түбіт түктері таза – ақ.	Көз, құлақ және жая жағындағы жабынды түктері аздап пигменттелген. Түбіті таза ақ түсті.	Көзі және жаясының тері бөліктерінде (бірақ денесінің 10% бөлігінен аспайды) жабынды және түбіт түктері пигменттелген	Пигменттелген түк жабыны денесінің 10-нан 30% аралығындағы бөлігін алып жатыр.	2-5 балл талаптарын қанағаттандырмайды.
Италияндық ақ түсті a a (t t)	Жабынды және түбіт түктерінің ақ түсі аздап ақшыл сары бірқалыпты реңкті келге	Жабынды түктері ақ, түк үлпегінің түсі аздап ақшыл сары реңті ақ түсті.	Жабынды түктері ақ. Түк үлпегінің түсі анық байқалатын ақшыл сары реңкті ақ түсті.	Жабынды түктері ақ. Түк үлпегінің түсі ақшыл сары	2-5 балл талаптарын қанағаттандырмайды.
Алтын түсті (Vv)	Алтын түсті. Түк үлпегінің түсі ашық алтын түсті. Арқа және құрсақ түктері өңінің реңкі арасында айырмашылығы шамалы.	Алтын түсті. Түк үлпегі ашық алтын түсті. Арқа және құрсақ түктері өңінің реңкі арасындағы айырмашылығы орташа.	Алтын түсті. Түк үлпегі ашық алтын түсті. Арқа және құрсақ түктері өңінің реңкі арасындағы айырмашылығы жоғары.	Арқа және құрсақ арасындағы айырмашылығы қандай болса да жабынды түктерінің түсі сары, ақшыл-сарғыш, қоңыр сарғыш	2-5 балл талаптарын қанағаттандырмайды.
	Қара дерлік. Түк жабынында стандартты боялған дақтары жоқ. Керексіз	Қара дерлік. Түк жабынында стандартты боялған дақтары жоқ. 5 балдықтан	Қара дерлік. Түк жабынында стандартты	Қара дерлік. Түк жабынында стандартты боялған дақтары жоқ. Қоңыр	2-5 балл талаптарын

Бірыңғай қара түсті (ZZ)	реңктері жоқ таза түсті. Түк үлпегі қоңыр-сұрғылт.	қарағанда тазалығы төмендеу. Түк үлпегі қоңыр-сұрғылт.	боялған дақтары жоқ. Қоңыр теңбілдері бар.	реңкті немесе сары дақтары бар.	қанағаттандырм айды.
Қара түсті (Zz)	Қара түсті. Қажетсіз реңктері жоқ таза түс. Түк үлпегінің түсі қоңыр-сұрғылт. Бас және бүйір түк жабынында стандартты-боялған бөліктері бар.	Қара дерлік. Түс тазалығы 5 балдық талаптардан қарағанда түсі төмендеу. Түк үлпегі қоңыр-сұр. Бас және бүйір түк жабынында стандартты боялған бөліктері бар.	Қара дерлік. Қоңыр реңктері бар. Бас және бүйір түк жабынында стандартты боялған бөліктері бар.	Қара дерлік. Қоңыр реңктері немесе сарғыш дақтары бар. Бас және бүйір түк жабынында стандартты боялған бөліктері бар.	2-5 балл талаптарын қанағаттандырм айды.
Пастель түсті ss (Zzt t, ZZt t, aaZzt t, ZZt t, s aZzt t, ZZt t)	Қоңыр түсті. Түк үлпегі сұрғылт реңкті қоңыр түсті.	Аздап қара-қоңыр реңкі бар қоңыр түсті. Түк үлпегі сұрғылт реңкті қоңыр түсті.	Қоңыр қара-қоңыр реңкті. Түк үлпегі ақшыл сары.	Сарғыш теңбілдері бар қоңыр түсті. Түк үлпегі ақшыл-сары.	2-5 балл талаптарын қанағаттандырм айды.

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
26-қосымша

Сазқұндыздардың түк үлпегінің биіктігі бойынша біркелкілігін бағалау

Бағасы, балл	Белгі сипаттамасы
5	Арқа және құрсақ түбіттері ұзындығының арасындағы айырмашылығы 2 миллиметрден кем
4	Арқа және құрсақ түбіттері ұзындығының арасындағы айырмашылығы 2-ден 4 миллиметрге дейін
3	Арқа және құрсақ түбіттері ұзындығының арасындағы айырмашылығы 4-тен 6 миллиметрге дейін
2	Арқа және құрсақ түбіттері ұзындығының арасындағы айырмашылығы 6-дан 8 миллиметрге дейін
1	Арқа және құрсақ түбіттері ұзындығының арасындағы айырмашылығы 8 миллиметрден артық

Торда өсірілетін терісі бағалы аңдарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулыққа
27-қосымша

Жас сазқұндызды шығу тегі бойынша бағалау

Бонитирлеу (бағалау) көрсеткіштері	Бірінші сынып төлі		Екінші сынып төлі		Үшінші сынып төлі	
	Аталықтар	Аналықтар	Аталықтар	Аналықтар	Аталықтар	Аналықтар
Ата-енесінің сыныбы	бірінші	екінші	Ата-енесінің біреуі бірінші сыныпты, ал екіншісі екінші сыныпты		Барлық қалған үйлесімдер	
Дене бітімі	Мықты	Мықты	Мықты	Мықты	Мықты	Мықты
Өртүрлі жастағы тірідей салмағы, килограмм	1,7 және одан жоғары	1,5 және одан жоғары	1,5 және одан жоғары	1,3 және одан жоғары	екінші сыныпты төлдерден салмағы бойынша төмен екінші сыныпты төлдерден салмағы бойынша төмен екінші сыныпты төлдерден салмағы бойынша төмен екінші сыныпты төлдерден салмағы бойынша төмен 3,9 және одан жоғары	
2 айлық	2,6 және одан жоғары	2,4 және одан жоғары	2,4 және одан жоғары	2,2 және одан жоғары		
3 айлық	3,3 және одан жоғары	3,0 және одан жоғары	3,1 және одан жоғары	2,8 және одан жоғары		
4 айлық	3,9 және одан жоғары	3,5 және одан жоғары	3,7 және одан жоғары	3,3 және одан жоғары		
5 айлық	4,3 және одан жоғары	3,9 және одан жоғары	4,0 және одан жоғары	3,6 және одан жоғары		
6 айлық						

Қазақстан Республикасы
 Ауыл шаруашылығы министрінің
 2014 жылғы 10 қазандағы
 № 3-3/517 бұйрығына
 17-қосымша

Қояндарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық

Ескерту. Бұйрық 17-қосымшамен толықтырылды - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 27.05.2016 № 239 (алғашқы ресми жарияланған күннен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); жаңа редакцияда - ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 28.07.2023 № 277 (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) бұйрықтарымен.

1-тарау. Жалпы ережелер

1. Осы Қояндарды бонитирлеу жөніндегі нұсқаулық (бұдан әрі – Нұсқаулық) "Асыл тұқымды мал шаруашылығы туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабы 4) тармақшасына сәйкес әзірленді және қояндарға бонитирлеу жүргізуді нақтылайды, сондай-ақ қояндарды бонитирлеу кезінде қойылатын зоотехникалық талаптарды белгілейді.

2. Қояндарды бонитирлеуді бонитерлер (сыныптаушылар) жүргізеді.

2-тарау. Қояндарды бонитирлеуді ұйымдастыру

3. Бонитирлеу – жануарларды тиісті сыныбын бере отырып, шаруашылыққа пайдалы белгілер кешені (тұқымдылығы, өнімділік сапалары, сыртқы тұрпаттық-бітімдік ерекшеліктері) бойынша бағалау. Бонитирлеуді жыл сайын, қараша, желтоқсан айларында жүргізеді. Асыл тұқымды қояндарды өсіретін фермаларда

бонитирлеуге негізгі табынның барлық аталықтары мен аналықтары, бір реттік (тексерілетін) аналықтар және селекциялық табынның үш айлығындағы және қараша-желтоқсан айларында тұқымын алуға қалдырылған кезде бағаланатын барлық жас қояндар, сондай-ақ басқа шаруашылықтарға тұқымын алуға өткізілетін жас қояндар жатады.

Тауарлық фермаларда негізгі табындағы асыл тұқымдық ядроның аналық қояндарының барлық аталықтары, үш айлық жасында іріктелген және қараша-желтоқсан айларында тұқымын алуға қалдырылған кездегі өсімді молайтатын жас қояндар бонитирленеді.

4. Бонитирлеу алдында:

қояндарды жақсы (зауыттық) қондылықты (арып немесе семіріп кетпеген) жай-күйге келтіру;

барлық ауру және ауруға күдікті, сондай-ақ кәрі және өнімділігі төмен қояндарды жарамсыздыққа шығару;

қояндардың шығу тегін нақтылау және жануарлардың нөмірлерін тексеру (анық емес нөмірлер қалпына келтіріледі);

табақшалы таразыны, сантиметрлік лента мен сызғышты дайындау қажет.

5. Өсімді молайтатын жас қояндар және тұқымды алуға сатылатын жас қояндар 2 немесе 3 айлық жаста мынадай төрт көрсеткіш бойынша бонитирленеді:

1) тұқымдылығы;

2) тірідей салмағы;

3) дене бітімі;

4) түкті жабынының қалыңдығы (табандарының мамықтануы).

Негізгі табындағы қояндарды және негізгі табынға енгізілетін өсімді молайтатын жас қояндарды, бір реттік (тексерілетін) аналықтарды қараша–желтоқсан айларында тұқымдылығы, тірідей салмағы, дене бітімі, түкті жабынының тығыздығы және оның біркелкілігі (етті-терілік тұқымдарда), түбіттік өнімділігі (түбітті тұқымдарда) түкті жабынының түсі (етті-терілік тұқымдарда) бойынша бонитирлейді.

6. Тұқымдылығын бағалау. Таза тұқымды қояндарға бір тұқымдағы ата-енеден шыққан қояндар жатады, бұл тиісті зоотехникалық құжаттармен расталуы және қояндардың сыртқы көрінісі бойынша белгіленуі тиіс. Сондай-ақ таза тұқымды қояндарға сіңіре шағылыстыру жолымен алынған және тұқым типі айқын көрінетін будан қояндарды (төртінші буыннан бастап) жатқызады.

Элита сыныбына және бірінші сыныпқа тек таза тұқымды қояндарды жатқызуға болады. Тірідей салмағын бағалау қояндарды 100 грамға дейінгі дәлдікпен жеке өлшеу жолымен жүргізіледі. Дене бітімін бағалау, сүйегінің даму дәрежесі, кеудесінің ені мен тереңдігі, басының пішіні мен өлшемі, арқа сызығы мен пішіні, аяқтарының

мықтылығы мен қойылуы бойынша көзбен көріп жүргізіледі. Дене бітімінің ақауларына бас пішінінің дұрыс болмауын, мойнының тым ұзын болуын, құлақтарының салбыраңқы немесе алшақ орналасқанын жатқызады.

7. Қоянның түкті жабынының тығыздығын анықтау:

- 1) түкті жабынға үрлеген кездегі ауа ағынының бағыты;
- 2) "дегелек" түбі (бүйірден көрінісі):
- 3) сирек үлбірдің "дегелек" түбі;
- 4) үлбір қанағаттанарлықтай тығыз кездегі "дегелек" түбі;
- 5) үлбір жақсы тығыз кездегі "дегелек" түбі;

6) – "дегелек" түбі көрінбейді - үлбір өте жақсы тығыздықта болғанда. Элита сыныбына және бірінші сыныпқа дене бітімінде ақауы жоқ, екінші сыныпқа бір ғана ақауы бар, үшінші сыныпқа екі немесе одан да көп ақаулары бар қояндарды жатқызады. Дене бітімінде кемшілігі бар қояндар жарамсыз саналады және асыл тұқымдық пайдалануға жіберілмейді. Түк жабынының тығыздығы мен оның біркелкілігін бағалау қояндардың етті-терілік және етті тұқымдарына жон ортасынан түктің өсуіне қарсы үрлеген кездегі "дегелек" түбінің алаңы бойынша көзбен көріп жүргізіледі. Тығыздығының біркелкілігін бағалау үшін сауырындағы, жонындағы, бүйіріндегі "дегелек" шамасы салыстырылып тексеріледі. Сондай-ақ артқы аяқтарының (табандарының) вентральды беттеріндегі түгінің қалыңдығы мен тығыздығы бағаланады.

8. Қояндарда түкті жабынының тығыздығы мен біркелкілігін бағалауға арналған талаптар төменде келтірілген.

Элита сыныбы. Бүкіл дене бойындағы түк жабыны қатты иілгіш қылшықты біркелкі өте қалың, түгі өте қалың. Түкті жабынды үрлеген кезде "дегелек" түбінен тері беті көрінбейді деуге болады, табандарында түгі өте қалың қатты. Бүкіл дене бойында түк жабыны қатты иілгіш қылшықты біркелкі қалың, түгі қалың. Түкті жабынды үрлеген кезде "дегелек" түбінен 2 шаршы миллиметрге дейін тері беті көрінеді. Табандарында түгі қалың қатты. Біркелкі емес түктену қалыңдығы: жаясында түгі қалыңырақ және жоны мен бүйірлерінде қалыңдығы шамалы. Түкті жабынды үрлеген кезде "дегелек" түбінен 2-ден 4-ке дейінгі шаршы миллиметрде тері беті көрінеді. Табандарының түгі селдір және жұмсақ. Түктену қалыңдығы жеткіліксіз: түкті жабынды үрлеген кезде "дегелек" түбінен 4-тен 6-ға дейінгі шаршы миллиметрде тері беті көрінеді. Табандарының түгі селдір, жұмсақ, табан түктерінің қажалу белгілері бар. Түбітті тұқымның негізгі табындағы түбіт өнімділігін бағалау жыл бойы жиналған түбіттің саны бойынша, ал жас қояндарды 2 және 4 ай жасында алғашқы екі жиналымы бойынша бағалайды. Етті-терілік тұқымды қояндардың түкті жабынының түсін бағалау күндізгі жарықта көзбен көріп жүргізіледі. Қылшықты түктерінің аймақтық түсінің дәрежесі жаясындағы және бүйіріндегі "дегелек" сипаты бойынша сипаттайды. Бұл ретте сақиналардың саны мен алуан түрлілігі есептелінеді.

9. Кешенді белгілеріне қарап сыныбын анықтау.

Элита сыныбына таза тұқымды, мықты, дене бітімінде ешқандай ақауы жоқ, қараша–желтоқсан айларында бонитирлеуде барлық көрсеткіштері бойынша элита бағасын алған қояндар жатқызылады.

Бірінші сыныпқа барлық белгілері бойынша немесе қалған белгілерін жоғары бағалау кезінде біреуі болсын бірінші сыныпты баға алған таза тұқымды, мықты, дене бітімінде ешқандай ақауы жоқ қояндар жатады.

Екінші сыныпқа дене бітімі мықты, барлық белгілері бойынша екінші сыныпқа бағаланған немесе кем дегенде бір белгісі жоғары бағаға бағаланған қояндар жатады.

Үшінші сыныпқа дене бітімі мықты, барлық белгілері үшінші сыныпқа бағаланған немесе кем дегенде бір белгісі жоғары бағаға бағаланған қояндар жатады. 2 немесе 3 айлық жасында бонитирленетін (бағаланатын) қояндарға тұқымдық көрсеткіштері, тірідей салмағы, дене бітімі, табандарындағы түкті жабынының қалыңдығы бойынша осы қағидаларда сынып белгіленеді. Түк жабынының түсін бағалау басқа көрсеткіштер бойынша қосынды сыныбын, бір сыныптан артық азайта алмайды.

10. Асыл тұқымдық ядро мөлшері өсімді молайтатын жас қояндарды қажет етумен анықталады. Асыл тұқымдық ядроға фермадағы қояндардың кем дегенде негізгі табынның 20%-ы енуі тиіс. Асыл тұқымдық ядродағы ұрпақ сапасын тексергеннен кейін көрсеткіштер асыл тұқымдық ядродағы қояндардан жас аралығы бірдей жас қояндардың орташа көрсеткішінен төмен жануарлар шығарылады. Бірінші және екінші көжектеуден алынған жас қояндардың сапасы бойынша ұрғашы және еркек қояндарды тексеру неғұрлым дұрыс болады. Ұрпақтарының сапасын 2 немесе 3 айлық жасындағы бонитирлеу (бағалау) нәтижесі бойынша бағалайды. Асыл тұқымды табыннан ұрпақтарының түсі бөлектеніп туылған таза тұқымды жануарлар шығарылады. Бонитирлеу бойынша көрсеткіштері үшінші сыныптан төмен қояндарды; алғашқы екі көжектеуінің әрбіреуінде кем дегенде 5 көжектеуі өсірген аналық (егер стерильді аталықтан туындаған жағдайларды қоспағанда) және аталықты, қалыпты жағдайда аналықтың 30 %-дан астамын ұрықтандыра алмаса; ерекше асыл тұқымды жануарлардан басқа 3 жастан асқан аталықтар мен аналықтарды, саулығының жай-күйі және ветеринариялық талаптар бойынша жануарларды; түсік тастаған немесе өз көжегін жеп қойған аналық қояндырды; зауыттық қондылықтығы және күн сайын 15 күн бойы шағылысудан бас тартатын; қалыпты күтіп-бағу жағдайында жүктілігін тексергенде қатарынан екі рет буаз болмаса (егер стерильді аталықтан туындаған жағдайларды қоспағанда) жарамсыз деп тану және союға өткізу ұсынылады.

11. Қояндарды, сондай-ақ басқа да ауыл шаруашылығы жануарларын өсіру кезінде, оларды сыртқы түрі, саулықтың жай-күйі, жергілікті ауа райына бейімделуі бойынша бағалайды. Осы көрсеткіштердің жиынтығы қояндардың конституциясын айқындайды. Конституцияда өнімділік сипатына және сыртқы орта жағдайларына ден қоюға байланысты организмнің барлық анатомиялық-физиологиялық сипаттамалары көрінеді.

Конституция типімен бордақылауға бейімділігі, тез жетілгіштігі, еттілігі, түк жабынының сапасы, ауруға қарсы тұру сияқты қабілеті бар қояндардың шаруашылықта маңызды пайдалы сапасын байланыстырады. Қояндардың конституциясын ең алдымен сыртқы тұрқы – сырт бітімі бойынша бағалайды. Сыртқы тұрқы конституцияның мықтылығы, өнімділік бағыты мен қояндардың саулығы туралы түсінік береді. Сырт бітімі деп жануардың жалпы түрін, пішінін, яғни оның қалыптасқан үйлесімділігі және дұрыстығы сипатталатын дененің жеке бөліктерінің арасындағы өзара қатынасты білдіреді. Дене бітімін сүйектің даму дәрежесі, кеудесінің ені мен жалпақтығы, басының пішіні мен көлемі, арқа пішіні мен сызық өлшемі, аяқтарының беріктігі мен қойылуы бойынша көзбен көріп анықтайды. Қоянды бағалау кезінде ең алдымен жалпы оның дене бітіміне назар аударылады, сосын қалған бөліктері тексеріліп-қаралады. Бұндай кешенді бағалау осы ерекшелік туралы жетерліктей толық және дұрыс көзқарасты қалыптастыруға мүмкіндік береді. Дене бітімін (сырт бітімін) бағалауды басынан бастайды, содан кеуде орамын, белінің енін, пішінінің ұзындығын анықтауға көшеді. Қояндардың әрбір тұқымының белгілі бір бас пішіні болады. Еркектерінің басы аналыққа қарағанда ірілеу, ауырлау болады. Құлақтарының ұзындығы мен пішіні тұқым белгісіне жатады, бірақ олар барлық жануарларда құлақтың түбінен тығыз және түзу болуы тиіс. Кең және жалпақ кеуде - саулықтың жақсылығы мен конституция мықтылығының көрсеткіші. Кеудесінің жіңішке болуы жануардың конституциясының әлсіздігін көрсетеді. Арқасы мен белі тегіс, түзу және кең болғаны дұрыс, бұлшық еті барлық дене бойы қатты және тығыз болуы тиіс (әсіресе бүйір жағында және белінің бойында). Созылық қысыңқы пішінді, жіңішке жауырынды, ұзын мойынды және бүйірлері қабысқан қояндар етке өсіруге келіңкіремейді. Етті бағыттағы қояндардың мойыны қысқа және бұлшық етті болып келеді.

12. Қоян өсіру шаруашылығында конституцияның екі сыныптауыш типі қолданылады. Біріншісі бойынша жануарлар екі негізгі типке бөлінеді: лептосомдық және эйрисомдық.

Бірінші типті жануарлардың қаңқасы қысыңқы, кеуде клеткасы созылған, ұзын мойынындағы басы шағын болады. Оларда зат айналымы жоғары. Эйрисомдық типке жататын жануарлардың денесі шомбал, май қабаты мықты дамыған, кеудесі көлемді, бұлшық етті мойыны қысқа болып сипатталады. Олардың зат айналымы төмен, май және ет жинауға бейім болады. Кең денеліге (эйрисомдыққа) кеңестік шиншилла, күміс түстісі және басқалар жатады.

Жіңішке денеліге (лептосомдыққа) – зор денелі сұр, ақ түбітті және басқалар жатады. Әрбір негізгі тип (эйрисомдық және лептосомдық) шегінде ірі, күшті, болбыр және нәзік конституциялы қояндар кездеседі.

Ірі конституциялы қояндардың сүйектері үлкен және ірілеу, басы үлкен және ірі, терісі қалың, түк жабыны қатты болып келеді. Бұл типтегі қояндар жарамсыз деп танылады, себебі олар ет өнімділігі төмендігімен ерекшеленеді.

Тығыз (мықты) конституциялы жануарлар дәнекер тінінің және тері астында және сонымен қатар ішкі ағзалардың айналасында май қыртыстарының нашар дамуымен ерекшеленеді. Бұл жануарлардың терісі созылмалы, бұлшық еті жақсы дамыған, күшті, бірақ сүйегі ірі емес, денесі ұзын, құлағы тік қойылған, кеудесі жақсы дамыған, арқасы кең және тік, жаясы жұмыр болып келген, күшті, аяқтары денесіне қатысты дұрыс қойылған. Аталықтардан еркектік типі айқын көрінеді. Мұндай жануарлар азықты жақсы пайдаланады және өнімділігі жоғары болады.

Конституциясы мықты қояндар кез келген тұқымның асыл тұқымдық ядросын құрауы тиіс.

Конституциясы болбыр (бос) жануарлардың сүйегі жеңіл, түк жабыны сирек, терісі және бұлшық еті болбыр, тері астындағы дәнекер тіні жақсы дамыған. Тері мен бұлшық еті ұстап көргенде, бос, ісінген сияқты, түк жабыны өте сирек. Конституциясы осындай типтегі жануарлар бордақылау үшін ең жарамды болып келеді, бірақ тамақтандыруды, күтіп-бағуды қажет етеді, суық тию ауруларына бейім.

Конституциясы нәзік қояндарда - сүйегі нәзік жіңішке, түк жабыны қалың емес, терісі созылмалы болады. Тері астының дәнекер және май тіні жақсы дамыған. Бұлшық еті болбыр, майлы қабаты жиі болады. Бұл қояндар азықты жақсы жейді және бордақылау үшін жарамды. Түк жабынының қалыңдығы және оның бүкіл дене бойы біркелкілігін көзбен және ұстап көріп, сондай-ақ түгінің өсу бағытына қарсы бүйірі мен жотасы, жая үстінің түгін үрлеу арқылы алатын "дегелек" түбінің көлемі бойынша анықтайды. Түгінің қалыңдығы туралы дәл анықтау терінің 1 шаршы сантиметр аумағындағы түгінің санымен көрсетіледі.

Қояндарда: дене бітімі мықты; сүйегі жақсы дамыған; осы тұқымға тән денесі, осы тұқымның типіне жататын басы, аналықтарында бірқатар ұзындау және аталықтарында дөңгелектеу, шомбалдау; құлақтары тік қойылған; жақсы дамыған, кеудесі кең және жалпақ; арқасы кең тік емес; дөңгелек пішінді сауыры; мықты, аяқтары денесіне қатысты дұрыс қойылған болуы тиіс.

13. Сырт бітімін бағалау кезінде көжектегіштігін және табынның тіршілік әрекетін қолдау үшін маңызы бар жыныстық диморфизм белгілеріне назар аударылады. Қояндардың аталықтарында еркек типі жақсы білінуі тиіс, тіпті сыртқы түрі арқылы аналықтардан ерекшеленуі тиіс. Еркектерінің бастары үлкендеу, аяқтары ірі және мықты, түк жабыны дөрекілеу, кеудесі ұрғашыларына қарағанда жалпағырақ. Жақсы ұрғашы мықты, дені сау, жақсы дамыған, дене бітімі дұрыс, түк жабыны қалыңырақ, жылтыр болуы тиіс. Асыл тұқымды ұрғашыда: сүйегі мықты, бірақ ірі болмауы; еркегіне қарағанда басы ұзынша және нәзіктеу; арқа сызығы түзу; кеудесі дөңгеленген және жалпақ; сауыры кең, қарыны салпимаған созылмалы; аяқтары мықты; жақсы дамыған кемінде сегіз (төрт жұп) емшек болуы тиіс. Дене бітімінде ақауы бар, конституциясы әлсіз жануарларды табыннан жарамсыз деп шығаруға жатқызылады. Бұл қажет, өйткені қояндар жоғары қарқынды көбеюмен және тез жетілгіштігімен

ерекшеленеді, ал мұның мәнісі, организм өмір бойы жоғары ширығу жағдайында болады. Конституциясы әлсіз, дене бітімінде ақауы бар қояндар зат алмасуының жоғары қарқындылығына шыдай алмайды, дене салмағы төмен әлсіз ұрпақ береді. Конституциялық типтегі қояндарды бағалаған кезде терісінің жай-күйі, түк жабынының қалыңдығы, түсі және біркелкілігі рөл атқарады.

Тері жағдайына қарап, жануарлардың конституциялық типін анықтауға болады. Терінің болбырлығы – конституцияның бос дамуының ең маңызды белгілерінің бірі. Конституциясы мықты типті (бірақ ірі емес) жануарлардың терісі тығыз, созылмалы. Конституциясы нәзік типті қояндардың терісі жұқа, тез тартылғыш, түкті жабыны жұмсақ болады. Конституциясы нәзік типті қояндарды қайта дамыту жағына қарай жылыстату кезінде түкті жабыны өте селдір болады, типті терісі көрініп тұрады. Қояндардың арнайы етті тұқымдарының өзіне тән конституция типі болады. Мәселен, жаңа зеландиялық қызыл, жаңа зеландиялық ақ, калифорниялық қояндар артқы аяқтарының еттілігімен, арқа бұлшық еттерінің жақсы жетілгендігімен, мойынының қысқалығымен және бұлшық еттілігімен, жауырынының жалпақтығымен сипатталады, осындай тұқымды қояндардың тығыз тіні денесін толық жауып жатады, денесінің артқы жағы домалақтанған және жалпақ болып келеді. Жамбасының ішкі жағының бұлшық еттері жақсы жетілген. Еркек қоянның басы ұрғашысына қарағанда үлкен болады. Терісі болбыр, созылмалы.

Конституцияның осы типіндегі қояндар үлкен болып көрінгенімен сүйегі жеңіл болады, сүйектері берік емес, терісі мен бұлшық еттері болбыр болады. Тері асты және май тіндері жақсы дамыған. Қояндардың етті типі мығымдылық индексінің жоғары болуымен, жақсы анық көрінетін етті пішінімен, мықты конституциямен сипатталады. Конституцияны бағалаған кезде жануарлардың конституциясын тұрақты шама ретінде қарамау керек екендігін естен шығармау керек. Орныққан конституция типі айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Жануарларды бір климаттық аймақтан басқа аймаққа ауыстырғанда өзгереді. Әсіресе түк жабынының қалыңдығы, дене бітімінің типі, ішкі органдарының өлшемдері өзгереді. Қояндардың конституциялық типін, олардың өсімді молайту қабілеттері жағдайын, қан реакциясын, сүйек құрылысын анықтайтын маңызды факторлардың бірі азықтандыру жағдайы болып табылады. Қояндарды ақуыздар мен концентраттар құрамы бойынша айрықшаланатын азық рациондарында өсірген кезде, қаңқаның жеке бөліктерінің арақатынасында елеулі өзгеріске ұшырауы байқалады. Концентраттар берілмеген және рацион құрамында ақуыз деңгейі аз болған жануарларда артқы аяқтарының толық дамымауы (туылғаннан кейін шамалы өсуі байқалған) және бас сүйегінің - аз дәрежеде (туылғаннан кейін өте төмен өсуі байқалған) болуы байқалады. Бұл дене бітімі пропорциясының өзгеруіне әкеліп соқтырады: жануарлардың денесі қысыңқы, жеңіл болады. Қояндар ағзасының дамуына көбіне климаттық жағдай әсер етеді. Сол жастағы наурыз айында туылған көжекке қарағанда, қаңтар айында туылған көжектің тірідей салмағы жоғары болады.

Күзде туылған қояндардың түгі жазда туылған қояндармен салыстырғанда қалыңырақ болады. Қыста көжектеген қояндардың түк жабыны қалың, олардың терілері 4-5 айда жетіледі. Өсу және даму көрсеткіштерін зерделей келе қыста және көктемде көжектеген қояндар ұқсас болады, жазда көжектеген жас қояндар (әсіресе ыстық уақытта туылғандар) нашар дамиды. Советтік шиншилла ұрпағы қояндары ұрғашы қояндардың туу уақыты ұрпағының өнімділік сапасына ықпалын зерттеу нәтижелері негізгі шаруашылыққа пайдалы белгілері (тірідей салмағы, өлшемі, жылдам жетілгіштігі, тіршілік әрекеті) және қаңтар айында көжектеген ұрғашы қояндардан туылған жануарлардың ішкі органдарының дамуы бойынша басқа мезгілдерде туылған қояндардан артығырақ болады. Жылдың түрлі мезгілдерінде туған ұрғашылардан алынған ұрпақтардың бірдей дамымауы жылдың суық уақытында ұрғашы қояндардың ағзасындағы зат алмасу деңгейінің жоғары болуымен сипатталады. Бұл фактор жануарлардың даму сипатына, сондай-ақ ұрпақтарының өсуі және дене бітімі типіне әсер етеді. Қояндардың сырт бітімін көзбен көріп (сыртқы түрін қарап-тексеру), сондай-ақ олардың өзгеру нәтижелері мен өлшеу арқылы бағалайды.

14. Қояндарды өлшеу және салмағын өлшеу (көзбен көріп бағалауға қосымша) әрбір жануардың аса неғұрлым объективті сипаттамаларына арналған деректерді алуға мүмкіндік береді. Мынадай өлшемдер: жауырын артының кеуде орамы, дене ұзындығы (танауының ұшынан бастап мойын бойымен, арқасы, белі, сауырынан бастап құйрық түбіне дейін) және корпусының ұзындығы (бірінші кеуде омыртқасынан бастап құйрық түбіне дейін) алынады. Қоян шаруашылығында негізінен өлшемдері бойынша мығымдылық индексі (жинақылығы) анықталады:

мығымдылық индексі = (жауырын артының кеуде орамы) X100 (денесінің ұзындығы)

Бұл индекс - қояндардың дене салмағы дамуының жақсы көрсеткіші. Шартты түрде эйрисомалық типті қоянның индексі 63-тен көп, ал лептосомалық типті қоянның индексі 63-тен кем болуы тиіс деп есептеуге болады.

Қоянның дене бітіміндегі кемшіліктер осы Нұсқаулыққа 1-қосымшада көрсетілген.

15. Қоянды сырт бітімі бойынша бағалау кезінде олардың тірідей салмағы маңызды болады, оны тамақтандыруға дейін, 50-100 грамға дейінгі дәлдікпен жануарларды өлшеу арқылы анықтайды.

Қояндарды сырт бітімі және конституциясы бойынша бағалау кезінде дене бітімінде кемінде бір ақауы бар, барлық жануарлар жарамсызға жататындығын білу керек; бір - екі ақауы болса – балы және жалпы сыныбы төмендетіледі.

Қоянның дене бітіміндегі ақаулар осы Нұсқаулыққа 2-қосымшада көрсетілген.

16. Тірідей салмағы. Оны 100 грам дәлдікпен жеке өлшеу жолымен анықтайды. Етті, етті-терілі және етті түбітті тұқымды қояндардың тірідей салмағына қойылатын ең төменгі талаптар (килограмм) осы Нұсқаулыққа 3-қосымшада көрсетілген.

17. Дене бітімін (сырт бітімін) көзбен көріп бағалау негізінде бағалайды. Сүйектің даму дәрежесін, кеуде бөлігінің жалпақтығы мен енін, басының пішіні мен өлшемін, арқасының пішіні мен сызығын, аяқтарының мықтылығы мен қойылымын бағалайды.

Қояндардың дене бөліктері осы Нұсқаулыққа 4-қосымшада көрсетілген.

18. Сырт бітімін бағалау бас бөлігінен басталады, ары қарай алдыңғы және артқы дене бөліктерін, содан кейін аяқтарын бағалаумен аяқтайды. Бұл ретте сүйектердің, бұлшық еттердің дамуына, түк жабынының қалыңдығына және түсіне назар аударады және жалпы жануарды қарап-тексереді. Жекелеген бөліктерін қарап-тексеру кезінде әр тұқымға тән ерекшеліктер ескеріледі. Жыныстық айырмашылықтарына назар аударылады.

Сырт бітімінің негізгі қалаулы белгілері мыналар: басы денесімен қатар, еркек қояндарда ұрғашыларына қарағанда үлкенірек және ірі. Құлақтары түзу, түп жағына қарай тығыз, мойыны денесімен қатар, түгі мамықты, кеудесі жақсы жетілген, кең және жалпақ. Арқасы қысқа, түзу, белі-құйымшақ бөлігі ұзын, жалпақ, сауыры домаланған, аяқтары мықты, денесіне қатысты дұрыс орналасқан.

Қояндардың құлақтарының орналасуы, арқасының және жаясының кемшіліктері, аяқтарының қойылуындағы кемшіліктер және қояндардың құйрықтары осы Нұсқаулыққа 5-қосымшада көрсетілген.

3-тарау. Зоотехникалық талаптар

19. Дене бітімінде ақауы жоқ қояндар элита сыныбына және бірінші сыныпқа, бір ақауы бар қояндар - екінші сыныпқа, дене бітімінде екі және одан да көп ақауы бар қояндар - үшінші сыныпқа жатады. Кемшіліктері бар қояндар жарамсыздыққа шығарылды және асыл тұқымды пайдалануға жіберілмейді.

Сыныптарды айқындау үшін осы Нұсқаулыққа 6-қосымшаға сәйкес қояндарды түк жабынының қалыңдығы және біркелкілігі бойынша бағалау жүргізіледі.

20. Түк жабынының қалыңдығы және оның біркелкілігін көлемін, сауырындағы, жотасы мен бөксесіндегі "дегелек" түбін салыстыру арқылы біркелкілігі, қалыңдығы бойынша былғарыны үрлеу кезінде қалыптасатын "дегелек" түбі аумағының мөлшері бойынша көзбен көріп айқындайды.

Дегелек әдісімен түкті жамылғының қалыңдығын анықтау осы Нұсқаулыққа 7-қосымшада көрсетілген.

21. Түбітті тұқымның негізгі табындағы түбіт өнімділігін жыл бойы жиналған түбіт бойынша, ал жас қояндардың өнімділігі –екі және төрт айлық жасында алғашқы екі жиналым бойынша айқындайды. Ересек қояндарды элита сыныбына түбітті жинау кезінде жатқызады: аналық қояндарда түбіттің 500 грамм, еркегінен – кемінде 450 грамм, бірінші сыныпқа тиісінше 450, 400 грамм, екінші сыныпқа сәйкесінше-400 және

350 грамм, үшінші сыныпқа – 300 грамм; жас жануарлар мамық жинау кезінде элита класына жатады – 60 грамм, бірінші сыныпқа-50 грамм, екінші сыныпқа – 40 грамм және үшінші сыныпқа – 30 грамм.

22. Түк жабынының түсін күндізгі шашыраңқы жарықта көзбен көріп белгілейді. Әр жерінде боялып туылған қояндарда олардың айқындылық дәрежесін жонындағы, арқасы мен бүйіріндегі "дегелек" сипатына қарай айқындайды.

23. Қояндарды бөлек белгілері бойынша бағалағаннан кейін кешенді белгілер бойынша жалпы сыныпты белгілейді.

24. Элита сыныбына дене бітімі мықты таза тұқымды, барлық көрсеткіштер бойынша дене бітімінде ақауы жоқ элита бағасын алған қояндар жатады.

25. Бірінші сыныпқа дене бітімі мықты таза тұқымды, дене бітімінде ақауы болмаған кезде барлық көрсеткіштер бойынша немесе қалған белгілерін жоғары бағалау кезінде біреуі бойынша бірінші сынып бағасын алған қояндар жатады.

26. Екінші сыныпқа дене бітімі мықты, барлық белгілері бойынша немесе біреуі бойынша екінші сынып бағасын алған және қалған белгілер бойынша одан жоғары баға алған қояндар жатады.

27. Үшінші сыныпқа дене бітімі мықты, барлық белгілері бойынша немесе біреуі бойынша үшінші сынып бағасын алған, ал қалған белгілер бойынша одан жоғары баға алған қояндар жатады.

Етті-терілік тұқымдағы қояндарға сыныпты берген кезде мамық түсін бағалау жиынтық сыныбын бір балдан артық төмендете алмайды.

28. 2-3 айлық жастағы жас қояндар сыныбын асыл тұқымдылығы, тірідей салмағы, дене бітімі, табанындағы түк жабынының қалыңдығы ескеріле отырып, сол қағидалар бойынша белгілейді. Осы бонитирлеу деректерінің негізінде қояндарды қорытынды іріктеу жүргізіледі және олардың мақсатын айқындайды. Жоғары баға алған жануарларды асыл тұқымдық ядроны толықтыру үшін бөліп алады, бірінші және екінші сыныптағы жануарлар өндірістік табынға жіберіледі. Үшінші сыныптың қояндарын негізгі табынға ерекшелік ретінде жібереді.

29. Асыл тұқымдық ядродағы (селекциялық топтағы) өсімді молайтатын жас қояндарды ұрпақ сапасы бойынша ұрғашы және еркек қояндарды тексеру кезінде алынған деректерді ескере отырып, асыл тұқымдық ядро жануарларының төлдерінен қалыптастырады. Өсімді молайтатын жас қояндарды алу үшін жұптарды іріктеу жоспарын жасау кезінде әдетте ұрғашы қояндарға ата-енелерінің ең үздік көрсеткіштерін үйлестіретін және ұрпағын көбейтетін жоғары сапалы еркек қояндарды іріктеген жөн.

30. Көжектерді асыл тұқымдық ядро аналықтарынан 40-45 күнде бөліп алады. Өсімді молайтатын жас қояндарды алдын ала іріктеп алуды бөліп алған және 3 айлық жасында жүргізеді. Еркектері мен ұрғашыларын бірінші кезекте өміршеңдігі жоғары, жақсы дамыған, тірідей салмағы жоғары және дене бітімі жақсы бір анадан туған көп

көжектердің ішінен таңдап алады. Осылайша таңдап алынған жануарларды өз табынының өсімін молайту және басқа шаруашылықтарға сату үшін пайдаланады. Шаруашылықта қалдырылатын 2-3 айлық жастағы жас төлдердің саны табынның өсімін молайтуға және оны кеңейтуге шаруашылықтың қажеттілігінен шамамен 1,5-2 есе асады.

31. Негізгі табынның өсімін молайту бір жылдың ішінде жүргізіледі. Жас аналықтарды алғаш көжектегеннен кейін, айдың соңғы күнінде негізгі (ересек) табынға, ал жас еркек қояндарды бес айлық жасында ауыстырады.

32. Асыл тұқымдық ядроға негізгі табындағы ең жақсы төлдерді бөледі. Оның мөлшері өсімді молайтатын жас қояндарға деген қажеттілікке байланысты айқындалады және фермадағы негізгі табындағы қоян басының кемінде 50%-ын құрайды.

33. Асыл тұқымдық ядроға бөлінетін еркек қояндарды шағылысу басталғанға дейін 2-3 ай бұрын жыныстық белсенділігін тексереді. Содан соң шамамен 80-85% ең үздік еркек қояндарды ұрпақ сапасына тексереді. Ол үшін әр еркек қоянға жастары мен өнімділік сапасы бірдей 8-10 ұрғашы қояндарды іріктейді. Еркек қояндарды екі көжектеген жас қояндардың сапасы бойынша тексереді.

34. Тексерілетін еркек қояндарды ұрғашы қояндармен шағылыстыру кезінде алынған жас қояндарды 3-айлық жасында тұқымдылық, еттілік көрсеткіштері, дене бітімі, өміршендігі, тірідей салмағы, өсу жылдамдығы, жас кездегі азық шығымдылығы және табанның мамықтығы бойынша бағалайды.

35. "Өте жақсы" деген бағаны ұрпағы бір жастағы асыл тұқымдық ядроғағы жас қоянға талап етілетін көрсеткіштерден асып түскен еркек қояндар алады. "Жақсы" деген бағаны ұрпағы асыл тұқымдық ядро жануарларынан алынған қатарластарының орташа көрсеткіштеріне сәйкес келетін еркек қояндар алады.

36. Қояндарды негізгі табыннан бөліп тастау кезінде қажетті талаптарға жауап бермейтін жануарлар алынып тасталады. Бұл жұмыс жыл бойы және бонитирлеу кезінде жүзеге асырылады. Бонитирлеу кезінде өнімділік көрсеткіштері үшінші сыныптан төмен, сапасы бойынша шаруашылықтың жоғары талаптарына сәйкес келмейтін және ветеринариялық талаптарды қанағаттандырмайтын үш жастан асқан жануарлар (ең құндысын қоспағанда) бөлініп алынады. Сонымен қатар бір жыл ішінде алғашқы екі көжектеуінде бес көжектен кем көжек өсірген, екі жыл көжектемеген (стерильді аталықтар жағдайларын қоспағанда) ұрғашы қояндар және шағылыстырғаннан кейін ұрғашы қояндардың 30%-дан астамы ұрықтанбай қалған еркек қояндар бөлініп тасталады.

37. Жұптарды іріктеу мақсаты ұрпақтарында ата-енесінің жақсы қасиеттерін қалыптастыру және арттыру болып табылады. Іріктеу біркелкі (біртекті) және әр түрлі (гетерогенді) болып ажыратылады.

38. Біркелкі іріктеу ұрпағында ата-енелерінің жақсы қасиеттерін қалыптастыру және арттыру үшін қолданылады. Бұл ретте еркек қоянға жануарлардың өнімділігі бойынша біркелкілерін бекітеді. Біркелкі іріктеу асыл тұқымды табыны бар фермаларда және тауарлық фермалардың асыл тұқымдық ядроларында қолданылады.

39. Біркелкі іріктеудің жоғары нысаны – туыстық шағылыстыру. Бұл іріктеу кейде желіні жасау кезінде қолданылады. Әдетте, ондай жағдайларда қалыпты туыстық шағылыстыруға (3-4, 4-3, 2-5, 5-2, 4-4) жүгінеді. Туыстық шағылыстыру кезінде жануарларға күтіп-ұстау, азықтандыру бойынша жақсы жағдай жасап, қатал таңдаудан өткізу қажет.

40. Әр түрлі іріктеу кезінде әр типті белгілері бар жануарларды шағылыстыруды жоспарлайды. Оң қасиеттерімен қатар нақты бір кемшіліктері бар ұрғашы қояндарды ондай кемшіліктері жоқ еркек қояндармен шағылыстырады. Кемшіліктері әртүрлі немесе қалыпты типтен қарама-қарсы ауытқушылығы бар жануарларды іріктейді.

41. Селекциялық жұмысты дұрыс ұйымдастыру мақсатында асыл тұқымдық және зоотехникалық есеп жүргізіледі.

42. Есепке алу құжаттарының бес нысаны бар:

- 1) негізгі табындағы еркек қоянның карточкасы;
- 2) негізгі табындағы ұрғашы қоянның карточкасы;
- 3) негізгі табындағы мал басының ведомосі;
- 4) өндірістік журнал, мұнда негізгі табындағы ұрғашы қояндардың нөмірі жазылады және тексерілетін жас қояндардың тордағы орындары бойынша жазылады;

5) еркек қояндарды ұрпақтарының сапасы бойынша бағалау ведомосі. Бұл асыл тұқымды жануарлар күтіп-бағылатын фермаларда жүргізіледі. Осындай есепті жүргізуге арналған құжатқа мыналар жатады:

төлдерді тіркейтін жинақтық акті. Туылған көжектерді бірінші күннен бастап қарап-тексереді. Трафареткада тірі немесе өлі көжектердің саны жазылады. Көжектерді туылған күнінен кейін екінші күннен бастап тіркеуге алады, деректерді жинақтық актіге және трафаретке енгізеді. Айдың соңында жинақтық актіні бухгалтерияға береді. Шаруашылық бухгалтериясы тек тірі қояндарды саралайды.

жануарларды топтан топқа ауыстыру актісі, оны айдың соңғы күндері жасайды. Жас ұрғашы қояндардан алғаш туған көжектерді бөлгеннен кейін, оларды негізгі табынға ауыстырады, жас еркек қояндарды – бес айлық жасында негізгі табынға ауыстырады. Актіні бригадир немесе ферманың басқарушысы жасайды;

табын ведомосі. Оны дайындау пунктіне жөнелтілетін әрбір қояндар партиясына үш данадан жасайды (ферма меңгерушісі, бригадир, зоотехник, қажет болған жағдайда ветеринариялық дәрігер);

қояндарды есептен шығару (сою, өлім-жітім) актісі. Құрамында қоян өсіру шаруашылығының зоотехнигі, ветеринария дәрігері, ферма меңгерушісі немесе бригадирі бар комиссия жасайды. Өлім-жітім немесе мәжбүрлі сою салдарынан

жануарды есептен шығару кезінде актіде себебі көрсетіледі. Актіні өлім-жітім немесе мәжбүрлі сою күні толтырады, оны шаруашылық басшысы бекітеді. Актіде терінің пайдаланылғаны көрсетіледі (қоймаға тапсырылды немесе жойылды);

қояндардың қозғалысы туралы есеп. Жануарлардың келуі және есептен шығуы туралы алғашқы құжаттар мен жазба негізінде зоотехник, ферма меңгерушісі немесе бригадир жасайды;

талап-жүкқұжаты мен ерекшелігі – тиеп-жөнетілген асыл тұқымды жас қоянға, сондай-ақ қояндардың терісіне арналған ілеспе құжат. Ерекшелік құжатын екі данада, ал жүкқұжаты үш данада жасалынады.

43. Асыл тұқымдық жұмысты жоспарлау қояндардың тұқымын аса маңызды шаруашылыққа пайдалы белгілері бойынша одан әрі асыл тұқымдық жетілдіру перспективаларын және әдістерін айқындау жолымен жүзеге асырылады. Асыл тұқымдық жұмыс жоспары 3-5 жылға мынадай схема бойынша дайындалады:

1) шаруашылықтың жалпы мінездемесі. Бұл бөлімде қояндарды күтіп-бағу және азықтандыру бойынша мінездеме беріледі;

2) табын мінездемесі – табынды жасақтау (қояндар қайдан әкелінді), жас және жыныстық құрылымы туралы деректер келтіріледі, жануарлардың негізгі шаруашылыққа пайдалы белгілері бойынша сипаттама (тірідей салмағы, түк жабынының қалыңдығы мен біркелкілігі, дене бітімі, түсі, жануарлардың сыныптылығы мен өсімді молайту қабілеті) беріледі;

3) табынның генеологиялық құрылымын талдау және желілер мен туыстығын бағалау;

4) іріктеу және саралау жүйесі;

5) сандық және сапалық көрсеткіштердің өсу жоспары;

6) сандық және сапалық көрсеткіштердің өсуін қамтамасыз ету жөніндегі іс-шаралар.

Қояндарды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
1-қосымша

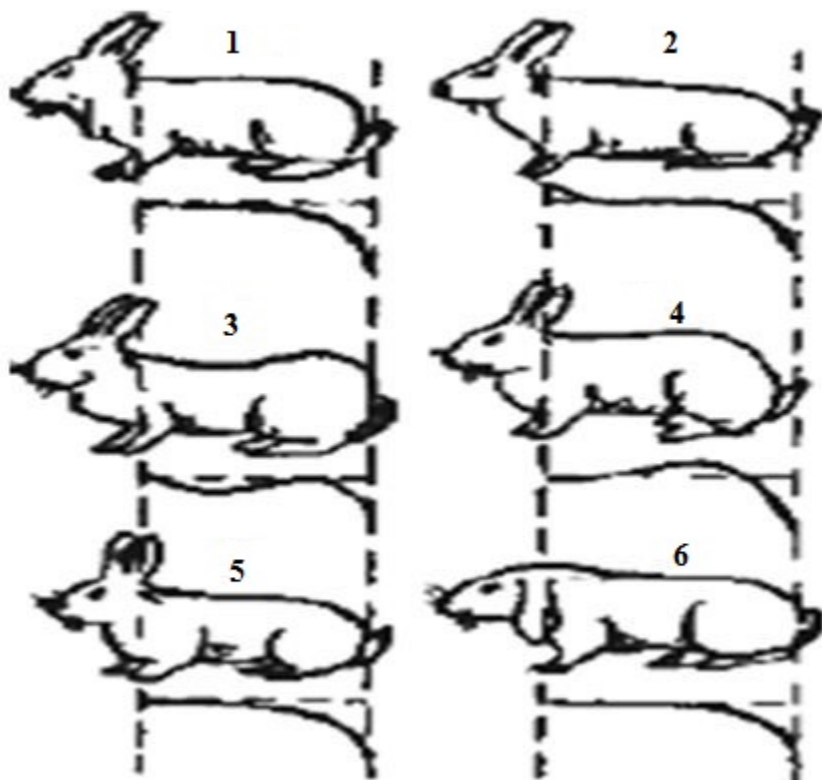
Қоянның дене бітіміндегі кемшіліктер

Дене тұрпатының мүшелері	Дене бітімінің кемшіліктері	
	кемшіліктері	ақаулары
Жалпы дамуы	Дене мүшелері пропорционалды болмай дамуы	Қаңқасы әлсіз немесе нашар дамыған
Басы	Пішіні дұрыс болмауы	-
Құлағы	Кең қойылған салпаңқұлақ	
Мойыны	Ұзын мойын	-
Кеудесі	Жеткіліксіз дамыған	Тар, терең болмауы
Арқасы	-	Тар, бүкір, салбыраған

Омырқа-жамбас бөлігі		Толық кең емес, қысқа
Сауыры (жаясы)	Етті тұқымды қояндардың етті типінің нашар көрінуі	Қысыңқы, салбыраған немесе шолтиған
Денесінің ортаңғы бөлігі	Ішінің салбырауы	
Аяқтары		Жіңішке, майысқан, дұрыс қойылмаған, толық дамымаған

Қояндарды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
2-қосымша

Қояндардың дене бітіміндегі ақаулар

Дене бітіміндегі кемшіліктер

- 1) арқасымен шоқтығының дұрыс формадағы дөңгеленген жаясы
- 2) өткір шоқтығы
- 3) арқа ауытқуы
- 4) шатыр тәрізді жаясы
- 5) шорт туралған жаясы
- 6) салпаң құлақ.

Қояндарды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
3-қосымша

Етті бағыттағы қояндардың тірідей салмағына қойылатын ең төменгі талаптар (килограмм)

Жасы (ай)	Сыныбы	Жаңазеландиялық ақ, калифорниялық	Жасы (ай)	Сыныбы	Жаңазеландиялық ақ, калифорниялық
2	Элита	1,8	5	Элита	3,7
	бірінші	1,6		бірінші	3,2
	екінші	1,5		екінші	2,8
	үшінші	1,3		үшінші	2,3
3	Элита	2,6	6	Элита	4,0
	бірінші	2,3		бірінші	3,5
	екінші	2,1		екінші	3,1
	үшінші	1,8		үшінші	2,5
4	Элита	3,2	7 және одан үлкендері	Элита	4,0ден 5,0 дейін
	бірінші	2,8		бірінші	3,5 нен 3,9 дейін
	екінші	2,5		екінші	3,0 тен 3,4 дейін
	үшінші	2,1		үшінші	3,0 кем және 5,0 артық

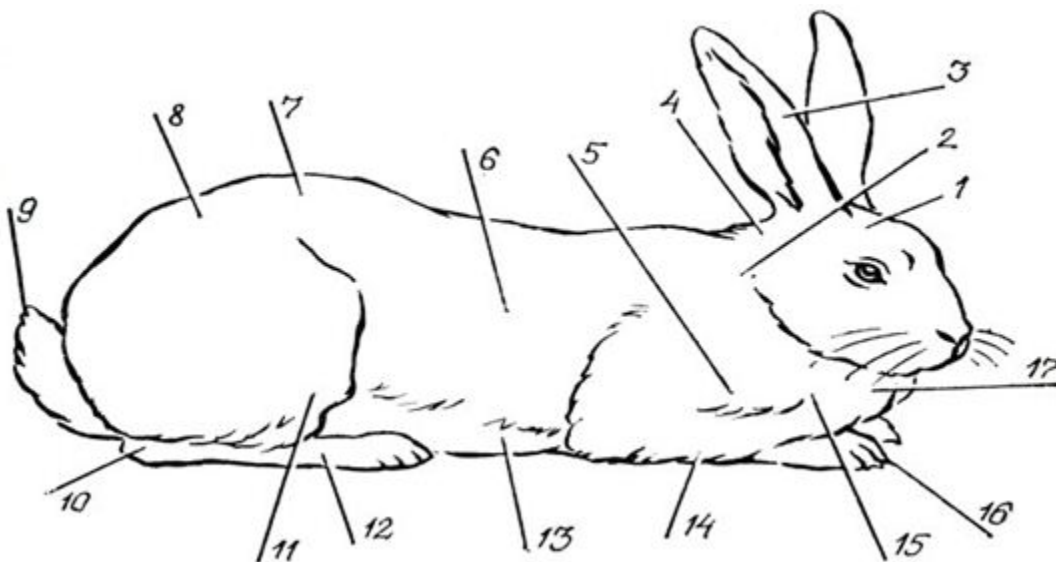
Етті-терілі және түбітті қояндардың тірідей салмағына қойылатын ең төменгі талаптар (килограмм)

Жасы (ай)	Сыныбы	Тұқымдар			
		Үлкен ақ	Советтік шиншилла, карақоңыр, үлкен сұр, күмістүстес	Веналық көгілдір, советтік мардер	Түбітті ақ
2	Элита	1,8	1,7	1,5	1,5
	бірінші	1,7	1,6	1,4	1,4
	екінші	1,6	1,5	1,3	1,3
	үшінші	1,4	1,3	1,2	1,1
3	Элита	2,6	2,5	2,2	2,1
	бірінші	2,4	2,3	2,0	1,9
	екінші	2,2	2,1	1,8	1,7
	үшінші	1,9	1,8	1,6	1,4
4	Элита	3,3	3,2	2,9	2,7
	бірінші	3,0	2,9	2,6	2,4
	екінші	2,7	2,6	2,3	2,1
	үшінші	2,3	2,2	2,1	1,7
5	Элита	3,9	3,8	3,5	3,2
	бірінші	3,5	3,4	3,1	2,8
	екінші	3,1	3,0	2,7	2,4
	үшінші	2,6	2,5	2,3	1,9

6	Элита	4,5	4,3	4,0	3,7
	бірінші	4,0	3,8	3,5	3,2
	екінші	3,5	3,3	3,0	2,7
	үшінші	3,0	2,8	2,5	2,1
7	Элита	5,0	4,8	4,4	4,1
	бірінші	4,3	4,2	3,9	3,5
	екінші	3,8	3,7	3,4	3,0
	үшінші	3,3	3,1	2,9	2,3
8	Элита	5,3	5,1	4,7	4,4
	бірінші	4,6	4,4	4,2	3,7
	екінші	4,1	3,9	3,7	3,2
	үшінші	3,6	3,4	3,2	2,4
9 және одан үлкендері	Элита	5,5	5,3	4,9	4,6
	бірінші	4,8	4,6	4,4	3,9
	екінші	4,4	4,2	3,9	3,4
	үшінші	3,9	3,7	3,4	2,5

Қояндарды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
4-қосымша

Қояндардың дене бөліктері

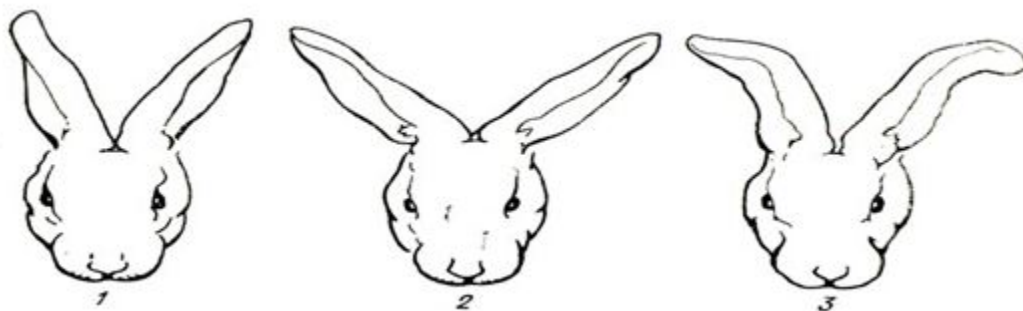

Дене бөліктері: 1 - басы; 2 - мойыны; 3 - құлағы; 4 - жалы; 5 - иығы; 6 - бүйірі; 7 - арқасы; 8 - жаясы; 9 - құйрығы; 10 – тізе тобық буыны; 11 - жамбасы; 12 - артқы аяқтары; 13 - асқазан; 14 - алдыңғы аяқтары; 15 - кеудесі; 16 - тырнақтары; 17 – кеудеасты

Қояндарды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
5-қосымша

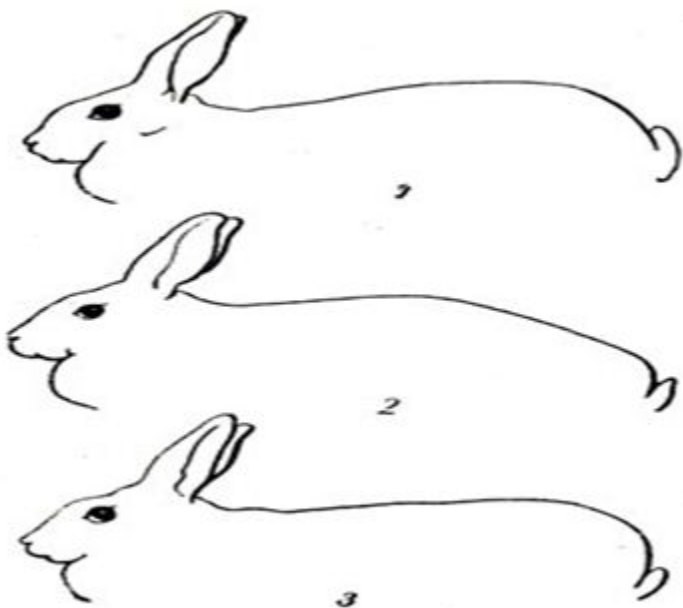

Қояндардың құлақтарының орналасуы

1 - қалыпты; 2 – құлақтары кең орналасқан; 3 – салпиған құлақ (1-сурет).

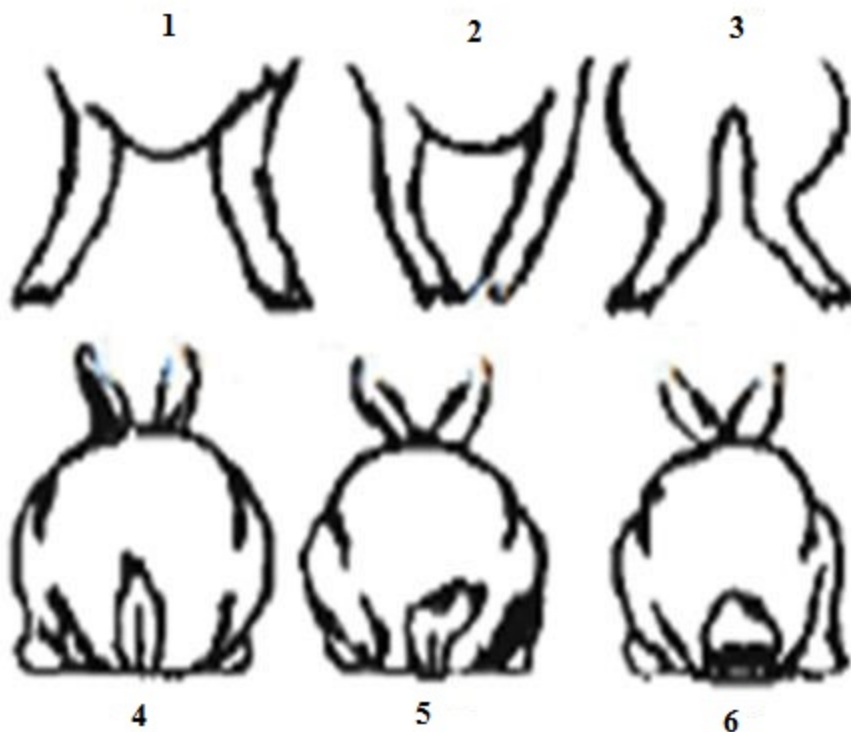
Қоянның арқасының және жаясының кемшіліктері:

1 – бүкір арқа; 2 - жаясы салбыраңқы; 3 - жаясы тік.

Құлағы салбыраңқы немесе кең орналасуы - тұқымдық белгісі бойынша құлағы салбыраған қылаң қояны тұқымын қоспағанда, дене бітімінде ақауы бар. Сондай-ақ, тым ұзын мойын дене бітімінің ақауын көрсетеді. Тар, нашар дамыған кеуде, бүкір немесе иілген арқа, тік немесе салбыраған жая, өте жұқа, немесе майысқан немесе дене бітіміне аяқ қатынасы дұрыс қойылмаған дене ақауын көрсетеді.

Қояндардың аяқтары дұрыс қойылмаған

- 1) иктәріздес;
- 2) маймақ;
- 3) артқы аяқтарының буындары тақау;
- 4) құйрығының дұрыс формасы;
- 5, 6) құйрығының дұрыс емес пішіні.

Қояндарды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
6-қосымша

Қояндардың түк жабынының қалыңдығы және біркелкілігі бойынша бағалау

Сыныбы	Талабы
элита	Барлық дене бойындағы түк жабыны серпінді және икемді осымен біркелкі, өте қалың, түгі өте қалың. "Дегелек" түбінен түк жабынын үрлегенде терінің үсті көрінбейді деуге болады, табандарында өте қалың түк бар.
бірінші	Барлық дене бойындағы түк жабыны серпінді икемді осымен біркелкі қалың. "Дегелек" түбінен түк жабынын үрлегенде терінің үсті 2 шаршы миллиметр дейін ашылып қалады, табандарында қалың және серпінді түк бар.
екінші	Түктің қалыңдығы біркелкі емес, жонында жотасы мен бүйіріне қарағанда түбіті қалыңдау. "Дегелек"

	түбінен түк қабатынан үрлеген кезде 2-ден 4 шаршы миллиметрге дейін тері бетінің ауданы көрінеді. Табанының түгі сирек әрі жұмсақ.
үшінші	Түктің қалыңдығы жеткіліксіз –"Дегелек" түбінен түк жабынын үрлеген кезде 4-ден 6 шаршы миллиметрге дейін тері бетінің ауданы көрінеді. Табанында түгі сиректеу, сирек әрі жұмсақ түк, табан түктерінің қажалу белгілері бар.

Қояндарды бонитирлеу
жөніндегі нұсқаулыққа
7-қосымша

Дегелек әдісімен түкті жамылғының қалыңдығын анықтау

